

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ –
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Борјан Д. Бранков

**РАЗВОЈ САВРЕМЕНИХ МОДЕЛА
ПРИВРЕМЕНОСТИ У КОНЦИПИРАЊУ
ЗАЈЕДНИЧКИХ ПРОСТОРА
ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАМБЕНОГ
СКЛОПА**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE -
FACULTY OF ARCHITECTURE

Borjan D. Brankov

**DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY
MODELS OF TEMPORARINESS IN THE
CONCEPTUALIZATION OF COMMON
AREAS IN MULTI-FAMILY HOUSING**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

МЕНТОР:

др Ана Никезић, редовни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

арх. Владимир Лојаница, редовни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Верица Крстић, доцент
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Божидар Манић, виши научни сарадник
Институт за архитектуру и урбанизам Србије

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

у Београду

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Израда докторске дисертације је представљала изазов и процес који не би био могућ без подршке и стручности ментора, комисије, драгих колега и породице.

Захвалност упућујем,

менторки проф. др Ани Никезић на подршци у бављењу овом темом, вођству кроз тему и различите правце истраживања од самог почетка доктората, мотивисања за учествовање на скуповима и излагања докторског истраживања,

проф. Владимиру Лојаници, на подршци у теми, истицању значаја фокуса истраживања на заједничке просторе у становању и оформљавања теме на самом почетку, као и континуалне подршке током израде дисертације,

др Верици Крстић, на континуалној подршци у изради докторске дисертације, значајним сугестијама у раду и тежње да дисертација буде што боља, квалитетнија у доприносу и јаснија.

др Божидару Манићу на дугорочном саветовању како у оквиру дисертације тако и у професионалном бављењу архитектонским и урбанистичком послом и подршци током целог трајања израде ове дисертације,

Посебну захвалност дугујем свим колегама из Института за архитектуру и урбанизам Србије, посебно др Марини Ненковић Ризнић на менторству, неуморним коментарима, расправама и научном бодрењу и усавршавању, др Мили Пуцар на менторству од самог почетка, стручности и безрезервној подршци, директору др Саши Милијићу на огромном безрезервном поверењу и подстреку да се сваки дан унапређују знања и вештине, др Сањи Симоновић Алфировић на непресушној дози подршке и знања из области становања, др Јасни Петрић на дугим дискусијама, подршци и стручности у научном раду и сазревању, др Ани Никовић на подршци и стручном саветовању, др Николи Крунићу на стручном и широком знању о планирању и простору, колегиницама Данијели Срњић, Александри Гајић Протић и Милени Милинковић на међусобном бодрењу у изради доктората и подршци за успехом, Гордани Вукшић на константној подршци током рада и свима другима у ИАУС-у.

На крају посебну захвалност дугујем мојој породици, посебно мојим родитељима оцу Драгану и мајци Милицы, сестри Дуњи и вереници Ани без које овај дуг процес не би био започет, а ни успешно финализиран уз константну подршку, као и читање доктората, дискусија, нових идеја и пружања ослонаца током година рада.

Београд,

Април 2024. године

Израда ове дисертације је била подржана средствима у оквиру научног пројекта ТР 36035 „*Просторни, еколошки, енергетски и друштвени аспекти развоја насеља и климатске промене – међусобни утицаји*“ финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије од 2016. до 2019. године. Од 2019. године је рад на дисертацији подржан средствима од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, евиденциони број: 451-03-66/2024-03/200006.

РАЗВОЈ САВРЕМЕНИХ МОДЕЛА ПРИВРЕМЕНОСТИ У КОНЦИПИРАЊУ ЗАЈЕДНИЧКИХ ПРОСТОРА ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАМБЕНОГ СКЛОПА

Резиме

У 20. веку, архитектура вишепородичног становања, вођена процесима масовне индустријализације и градње, представљала је окосницу послератне обнове и напретка на простору Европе, али и шире. Поред нужне потребе за новим домом и проширењем постојећих стамбених капацитета, јавља се и већа потреба за краткотрајном и дугорочном променом стамбених простора ради смештаја разноврсних садржаја и омогућавања различитих активности корисника. У ширем смислу, докторска дисертација истражује феномен привремености у стамбеној архитектури и могућност примене принципа привремености као операционализације промене простора током времена.

Динамичан и недовољно научно истражен део вишепородичних стамбених склопова представљају заједнички простори, као међупростори између јавних зона и приватних простора стамбених јединица - простори за смештај разноврсних колективних садржаја. Заједнички простори могу бити отвореног или затвореног карактера и јављају се у форми приступних простора, отворених површина, вишенаменских сала, претпростора и др. (разликују се по отворености, повезаности, садржају и др.). У ужем смислу, докторска дисертација истражује начине и принципе којима се омогућавају промене у заједничким просторима вишепородичних стамбених склопова током времена.

Примарни циљ докторске дисертације је дефинисање савремених модела привремености у заједничким просторима вишепородичног стамбеног склопа. Након увода у другом делу истраживање обухвата дефинисање феномена привремености, као и принципа и општих модела привремености у стамбеној архитектури у 20. веку. У трећем делу истраживање даје преглед и анализу развоја вишепородичног становања и заједничких простора у 20. веку. Централни део докторске дисертације заснива се на студији случаја одабраних стамбених блокова и склопова, подручја централне зоне Новог Београда, блокови 21, 22, 23, 28, 29 и 30 (изграђених од 1960 до 1980. године). Они представљају полигон за испитивање могућности примене принципа привремености у заједничким просторима. Резултати добијени спровођењем студија случаја и компаративном анализом су дати у петом делу дисертације и омогућили су формирање модела привремености за заједничке просторе вишепородичног стамбеног склопа. Овако дефинисани модели представљају кључни допринос докторске дисертације. Закључује се да су идентификовани модели применљиви у различитим типологијама вишепородичног стамбеног склопа и да одговарају различитим врстама и позицијама заједничких простора у стамбеним објектима.

Кључне речи: принципи привремености, заједнички простори, вишепородични стамбени склоп, Нови Београд, 20. век

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: Архитектура

УДК број: 728.3.012.9(043.3)

DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY MODELS OF TEMPORARINESS IN THE CONCEPTUALIZATION OF COMMON AREAS IN MULTI-FAMILY HOUSING

Summary

In the 20th century, the architecture of multi-family housing, driven by the processes of mass industrialization and construction, represented the backbone of post-war reconstruction and progress in Europe and beyond. In addition to the necessary need for a new home and the expansion of existing housing capacities, there is also a greater need for short-term and long-term changes in residential spaces to accommodate various contents and enable different user activities. In a broader sense, the doctoral dissertation investigates the phenomenon of temporality in residential architecture and the possibility of applying the principle of temporariness as an operationalization of the change of space over time.

A dynamic and insufficiently scientifically researched part of multi-family residential complexes is represented by common areas, as intermediate spaces between public zones and private spaces of residential units - spaces for accommodating various collective activities. Common areas can be open or closed and appear in the form of access areas, open areas, multi-purpose halls, vestibules, etc. (they differ in openness, connectivity, content, etc.). In a narrower sense, the doctoral dissertation investigates the ways and principles that enable changes in the common areas of multi-family housing complexes over time.

The primary goal of the doctoral dissertation is the definition of contemporary models of temporariness in the common areas of multi-family buildings. After the introduction in the second part, the dissertation covers the definition of the phenomenon of temporariness, as well as the principles and general models of temporariness in residential architecture in the 20th century. In the third part, the research provides an overview and analysis of the development of multi-family housing and its common areas in the 20th century. The central part of the doctoral dissertation is based on a case study of selected residential blocks in the central zone of New Belgrade - Blocks 21, 22, 23, 28, 29 and 30 (built from 1960 to 1980). They present a polygon for examining the possibility of applying the principles of temporariness in common areas. The results obtained by case studies and comparative analysis are given in the fifth part of the dissertation and enable the formation of a contemporary model for the common areas of a multi-family housing. The defined models represent the key contribution of the doctoral dissertation. It is concluded that the identified models are applicable in different typologies of multi-family housing and that they correspond to different types and positions of common areas in residential buildings.

Key words: principles of temporariness, common areas, multi-family building, New Belgrade, 20th century

Scientific field: Architecture and Urbanism

Narrow scientific field: Architecture

UDC No. 728.3.012.9(043.3)

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Проблем и предмет истраживања	3
1.2. Циљеви и задаци истраживања	11
1.3. Полазне хипотезе истраживања.....	12
1.4. Образложење усвојене методологије	13
1.5. Основне дефиниције и термилошка разјашњења	14
1.6. Научна оправданост и очекивани резултати истраживања	16
1.7. Преглед структуре докторске дисертације.....	18
2. ПРИВРЕМЕНОСТ У АРХИТЕКТУРИ СТАНОВАЊА.....	19
2.1. Концепти, покрети и пројекти стамбене архитектуре у Европи и свету током 20. века.....	19
2.1.1. Препознавање употребе привремености кроз историјски развој стамбене архитектуре 20. века	21
2.1.2. Елементи стамбеног простора и утицај/значај привремености	33
2.2. Феномен привремености.....	40
2.2.1. Појмови и различита значења која дефинишу привременост	40
2.2.2. Однос ка временској одредници у стамбеној архитектури	44
2.3. Дефинисање принципа привремености у оквиру стамбене архитектуре	49
2.3.1. Поливалентност.....	50
2.3.2. Флексибилност.....	54
2.3.3. Ширење и раст	58
2.3.4. Сажимање	61
2.3.5. Мобилност.....	63
2.3.6. Издвојене карактеристике и индикатори принципа привремености...	64
2.3.7. Анализа примера концепата и пројеката од краја 19. до краја 20. века	66
2.4. Општи модели привремености.....	67
3. ВИШЕПОРОДИЧНО СТАНОВАЊЕ И ЗАЈЕДНИЧКИ ПРОСТОРИ ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАМБЕНОГ СКЛОПА	70
3.1. Развој вишепородичног становања у градовима у 20. веку	71
3.1.1. Потреба за стамбеним просторима вишепородичних стамбених склопова	71

3.1.2.	Типологије вишепородичних стамбених склопова.....	76
3.1.3.	Заједница, промена приватности и удруживање у стамбеном простору..	80
3.2.	Заједнички простор у вишепородичном стамбеном склопу	87
3.2.1.	Улога и подела заједничких простора	88
3.2.2.	Заједнички простори као приступни комуникациони простори и издвојени простори.....	92
3.3.	Вишепородично становање у Источној Европи.....	101
3.3.1.	Вишепородично становање и стамбена насеља у земљама источне Европе и Југославије	101
3.3.2.	Вишепородично становање у Југославији	112
4.	ЗАЈЕДНИЧКИ ПРОСТОРИ У АРХИТЕКТУРИ ВИШЕПОРОДИЧНИХ СТАМБЕНИХ СКЛОПОВА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА УРБАНИСТИЧКО-АРХИТЕКТОНСКИХ ПРОЈЕКТА СТАМБЕНИХ БЛОКОВА ЦЕНТРАЛНЕ ЗОНЕ НОВОГ БЕОГРАДА	118
4.1.	Развој Новог Београда.....	118
4.2.	Методолошки оквир за анализу студије случаја.....	120
4.2.1.	Дефинисање просторних нивоа за анализу студија случаја.....	120
4.2.2.	Дефинисање критеријума за одабир студија случаја.....	122
4.3.	Анализа одабраних стамбених блокова Централне зоне Новог Београда из периода од 1960. до 1980. године - студија случаја.....	123
4.3.1.	Студија случаја Блока 21	124
4.3.2.	Студија случаја Блока 22	132
4.3.3.	Студија случаја Блока 23	137
4.3.4.	Студија случаја Блока 28	145
4.3.5.	Студија случаја Блока 29	150
4.3.6.	Студија случаја Блока 30	155
5.	ДЕФИНИСАЊЕ САВРЕМЕНИХ МОДЕЛА ПРИВРЕМЕНОСТИ У ВИШЕПОРОДИЧНОМ СТАМБЕНОМ СКЛОПУ	159
5.1.	Компаративна анализа студије случаја.....	159
5.1.1.	Анализа урбаног склопа предметних стамбених блокова	159
5.1.2.	Анализа заједничких простора у стамбеним склоповима студија случаја	162
5.1.3.	Анализа принципа привремености у заједничким просторима предметних склопова.....	167

5.2. Модели привремености у оквиру заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа.....	175
6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	177
6.1. Преглед кључних сазнања из претходних поглавља	177
6.2. Општи закључци и верификација хипотеза.....	179
6.3. Могућности и правци будућих истраживања	181
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	182
ПРИЛОЗИ	201
Списак прилога.....	233
Биографија аутора.....	236
Изјава о ауторству	237
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада.....	238
Изјава о коришћењу.....	239

1. УВОД

Концепт вишепородичног¹ становања наспрам индивидуалног, развијао се током историје као одговор на решавање различитих друштвених проблема. Проблемима су посебно биле погођене урбане средине тј. градови, као важни центри иновација и знања, и места сутицања економских, политичких и културних активности (Pucar et al., 2016; Петрић & Милинковић, 2017). По питању прогреса и трансформација у развоју концепта вишепородичног становања, 20. век се издваја као динамичан временски оквир обележен многобројним изазовима: интензивирање друштвених промена (Schneider & Till, 2007; Teige, 2002; Živković, 1980; Бранков, 2019), промена демографске слике становништва и повећање броја становника у градовима² (Aravena, 2008; Ilić, 1995; Živković, 1980), социо-економске промене (Cruz, 2008), појава масовне индустријске производње, културе, медија (Schneider & Till, 2007; Živković, 1980), и промене односа слободног и радног времена, као и услова живота у градовима (Bech-Danielsen et al., 2018; B. Milenković, 1975; Živković, 1980). Ови изазови праћени су израженим недостатком адекватног стамбеног простора у урбаним срединама (стамбени дефицит), истовремено са одсуством финансијских средстава за изградњу станова у послератним периодима и појавом хиперинфлације (Antonić, 2016; Lueder, 2017; Teige, 2002), начином прилагођавања промени структуре породице (Baylon, 1979a; Gausa et al., 2003; Teige, 2002; Бранков, 2019) и новим идеологијама човека као индивидуе (Baylon, 1979a; Kurokawa, 1977).

Друштвене и технолошке промене у свету утицале су на промену тумачења простора куће (Grbić, 2019) и развој потребе за обезбеђивањем другачијих услова у становању. Потребе корисника као појединаца или целих домаћинстава препознају се кроз задовољење базичних потреба (стамбени простор као елементарни простор - склониште), приватности (раздвајање потреба), социјабилности (припадање локалној заједници) и инвестиција (акумулација богатства и штедње) (Petrović, 2004; Петрић & Милинковић, 2017). Потреба за склоништем, приватношћу, комфором и независношћу коју дом пружа посебно одликује приступ архитектонској модернистичкој пракси у току 20. века. Са таквог позитивистичког гледишта становање покрета Модерне је успело да превазиђе сопствену културу и да се издигне на „статус универзалног и безвременског алата за достојно становање“ (Evans, 1997). Три елемента су детерминисала период Модерне: универзализација базирана на индустријализацији, подела рада према функцији и елиминација класа (Kurokawa, 1994). Као општи одговор на поменуте друштвене изазове и потребе у 20. веку се јавља системска компартментализација простора, и рационалност стамбеног простора као производа ере масовне производње, где је простор морао бити исти да би хиљаде људи имало приступ минималном стандарду живљења (Gausa et al., 2003). Истовремено, вишепородично становање у првој половини 20. века јавља се као систем за смањење трошкова градње, али и живота кроз дељење ресурса.

¹ потребно је нагласити да колективно становање није нужно и вишепородично. Наиме, почетком 20. века по Тајгеу колективно становање се дефинише као промена фокуса у односу на стан и породицу као центра стамбеног простора и примарне друштвене јединице. У другој половини 20. века колективно и вишепородично се код више аутора изједначавају по значењу и они вишепородично становање истичу као колективно посебно за оне склопове који поседују могућност за већу социјализацију у стамбеном склопу (Вестбро, Пер и Мозас и Хертзбергер).

² доприноси и алијенацији – повећању изолованости и усамљености у градској средини

Поред тога што подстиче заједништво, дружење и дељење ресурса између станара, концепт вишепородичног (колективног) становања укључује формирање заједничког стамбеног простора и омогућава реализацију широког спектра индивидуалних и друштвених потреба. Задовољење потреба, свакодневних и привремених, се врши на различитим нивоима просторне организације (полазећи од нивоа стана, зграде-архитектонског склопа, суседства, урбане зоне, града у целини) (Петрић & Милинковић, 2017). Важан аспект развоја типологије вишепородичног становања је креирање заједнице од стране корисника, што укључује и доношење одлука у вези са заједничким просторима и активностима у једном објекту или комплексу. На тај начин, вишепородично становање може поспешити суседске односе и интегрисати кориснике у заједничким мотивима и активностима, посебно у прилагођавању различитим потребама и жељама станара. Илић посебно истиче да је време предуслов за остваривање социјалних интеракција у заједничким просторима (Ilić, 1988).

За већину породица проблем становања у свакој форми је пре свега био проблем базичних потреба и безбедности (Deilmann et al., 1980). Ипак, сложене активности чланова породице или шире групе људи изискују смену функција и привременост простора као једне од кључних одредница живота у граду и услова који простор у оквиру стамбеног склопа мора да омогући. Грбић истиче да свакодневне рутине све више осцилирају с различитим дешавањима који не захтевају битну промену животног простора, већ његову честу трансформацију (Grbić, 2019). Аутор истиче да се јавља потреба да простор у процесу пројектовања не буде „фиксиран“, већ отвореног плана који може да подржи димензију променљивости у начину живота која се повремено појављује³. С тим у вези, стамбена архитектура треба да узме у обзир конкретне аспекте свакодневног живота чиме би се постигао жељени квалитет простора ван коришћења универзално дефинисаних потреба (Grbić, 2019). То можемо видети и у томе што стамбени простор осликава потрагу за приватношћу, комфором и независношћу кроз архитектуру (Evans, 1997).

Када се говори о променљивом простору и привременим активностима у њему, Хабракен истиче да ако се посматрају одређене (специјализоване) књиге као што је књига Шнајдера и Тила о Флексибилном становању, се може добити утисак да су флексибилност и променљивост одувек били део фокуса архитектонске професије, а посебно у 20. веку. Ипак, према Хабракену је то заправо супротно. Он истиче да је много примера уствари резултат једнократних изведених пројеката у склопу опуса различитих архитеката (Habracken, 2008). У одређеној мери се с тиме слажу Де Фонсека и сарадници и истичу да су промене у архитектонском простору у супротности с негативним показатељима: реалнијем добијању нефлексибилности простора и честим недовољним учествовањем корисника у процесу доношења одлука. Према њима су ови проблеми су често присутни у мањим па све до до вишепородичним зградама или комплексима (Da Fonseca Lamounier et al., 2019).

У периоду друге половине 20. века долази до промене односа слободног и радног времена, што је у директној вези са социоекономским променама које су условљене тржиштем рада. Друга значајна промена је промена структуре породице и истицање индивидуе као засебне јединке, при чему се све више домаћинстава састоји од једног до два члана (Deilmann et al., 1980; Tomić, 1977). Дања промена и

³ непредвидљиве промене захтевају непредвидљив програм, с могућношћу нових интерпретација (Grbić, 2019)

разноликост структуре породице, од некадашње доминантне - нуклеарне (уже) породице која је била главни фокус стандардизације становања, је већ дуже време постала фактор потребе за променом простора, у односу на до тада традиционални модел. Породични односи и констелације се мењају много брже и чешће, упоредо са повећањем захтева за променљивошћу тј. флексибилношћу како индивидуалног простора стана, тако и начина на који суседне јединице могу да се повежу или одвоје једна од друге (Heskman, 2018a). Повећана променљивост простора је постала део базичне потребе, како је становање постало привременије или се о њему у основи не размишља више као трајном, док се оснивање домаћинства и породице одлаже. С друге стране је и број станова за једну особу у порасту, а заједнички смештај је, према Хекману, све привлачнији (Heskman, 2018a).

Развој становања почетком 20. века је фокусиран на стамбену јединицу, концепт ћелије, и питање колективитета, а након 1950-их се однос помера ка урбанизму и групацији објеката. Почетак 1960-их година је значајан јер се тада развијају нови концепти архитектуре (Frempton, 2004), посебно у сфери становања (Frempton, 2004; Schneider & Till, 2007; Бранков, 2019), који третирају проблеме промене простора. Ови концепти корисника доводе у фокус пројектовања, посебно привремености у уређењу и пројектовању стамбеног простора кроз поливалентност, флексибилност, ширење објеката, са и партиципацијом корисника.

1.1. Проблем и предмет истраживања

Повод истраживања докторске дисертације су промене у пројектовању стамбених простора, посебно препознате у другој половини 20. века, које су резултат изражене друштвене динамике и промена, тенденције ка атомизирању домаћинства и породичног живота, животу у домаћинствима⁴ са само једним чланом, али и потреба корисника да мењају и другачије интерпретирају своје просторе за живот (Grbić, 2019; Teige, 2002; Tomić, 1977). Овакав тренд промена није прекинут до краја 20. века, а сличне тенденције могу се препознати у новом миленијуму, трансформацијом породичне јединице, јачањем значаја индивидуе и интердисциплинарним развојем (Gausa et al., 2003). Уз то је присутна константна флукуација тржишта рада и нестабилност послова без могућности за дугорочно планирање, при чему је потреба за кућом која ће служити за цео живот све мање реална, као и несталност финансија, што често води до потребе за мобилношћу ради промене посла. С друге стране, у оквиру једног домаћинства је изражена повећана партиципација активних чланова у породичној економији што доводи до смањења индивидуалних и „интерних“ послова у домаћинству⁵ (Gausa et al., 2003).

Одабир периода посматрања развоја привремености и заједничких простора у становању након Другог светског рата је мотивисан чињеницом да је физичко окружење тада значајно мењано, више него у било ком временском периоду пре тога (Hillier & Hanson, 2003), с радикалним променама у стандардима заснованим на технолошким открићима (Leslie, 2002). У овом периоду долази до хиперурбанизације и већег насељавања становника у градовима у односу на понуду радних места, инфраструктуру и расположивост стамбеног простора, као несклада степена урбанизације и социо-економског развоја (Петрић & Милинковић, 2017). Економске и технолошке промене утицале су на различите

⁴ под домаћинством се сматра заједница лица која станују и заједнички троше своје приходе, при чему и један члан сам по себи може бити домаћинство (Петрић & Милинковић, 2017)

⁵ потенцијално креира нове концепте сервисних простора

просторне нивое, те су се градови у Европи након Другог светског рата суочавали са изазовом комбиновања конкурентности и одрживог урбаног развоја. Овај проблем утицао је на питања квалитета становања, привреде, културе и друштвених и еколошких услова (Pucar et al., 2016).

Функционалност градова зависила је и од способности за прилагођавањем јавних простора променама, новим приоритетима и потребама, где места интензивног друштвеног живота прерастају у комплексан систем активности (Бранков & Чолић, 2019). Становање у градовима је одувек било подложно различитим утицајним факторима (економски, технолошки и друштвени развој), при чему је стамбена архитектура у директној вези са интензитетом дејства фактора. С тим у вези, стамбени простор треба да пружи могућност различитим активностима и станарима да га у потпуности користе, јер се активности мењају брже од простора (Deilmann et al., 1980). У првој половини 20. века смена функција/активности је присутна, али се тежи минимизирању стамбеног простора и економичности промена, док у другој половини варијабилност као квалитет, превазилази нужност минималног стамбеног простора.

Разлог повезивања питања привремености у архитектонском простору и заједничких простора у становању у овом истраживању полази од тога да су заједнички простори по особини отворенији од стана, полуприватни или полујавни, и да често поседују или исказују потребу од стране корисника за вишеструком употребом. Иако то зависи од карактера корисника, иницијалне идеје, потребе и коначног решења, заједнички простори у својој „сржи“ поседују димензију променљивости. Истраживање препознаје потенцијал за евалуацију заједничких простора, чије су карактеристике донекле занемарене или потиснуте. Гауса и сарадници истичу да вредност архитектуре више не резултира само у креирању облика у простору, већ у стимулисању и неговању односа с њиме у отвореној и недефинисаној реалности (Gausa et al., 2003).

Питање привремености у простору архитектуре, заједно са њеним значајем у оквиру заједничког простора вишепородичног стамбеног склопа тежи да сагледа комплексну слику промене простора у становању у 20. веку. Докторска дисертација се иако се у целости не фокусира на простор стана, укључује улогу функције стана и његовог непосредног приступа у спрези са просторном организацијом и активностима заједничких простора. Заједнички простори стамбеног склопа, као динамични и недовољно истражени простори у оквиру вишепородичног стамбеног склопа, су полигон примене привремености у архитектонском простору. Савремени модели привремености представљају начин за унапређење пројектантске праксе, при чему се по Гаусу и сарадницима појам савремености везује за напредну архитектуру, ван посматрања класичног или модерног, већ напредног времена, простора и облика (Gausa et al., 2003).

Докторска дисертација, иако посматра цео 20. век, се фокусира на период друге половине 20. века, који у стамбеној архитектури представља напредни период архитектонске праксе, посебно у дефинисању употребе заједничких простора. Простор стамбеног склопа има могућност да прими различиту врсту корисника и буде прилагодљив учесалијим променама (универзални тип стамбеног простора). Истовремено, социо-економске промене указују да променљивост у становању није само вид креирања стамбеног простора, већ и могућност рационализације и максимизирања употребе простора. На тај начин се велики број функција у оквиру становања пребацује у домен заједничких простора и садржаја, док је домен приватних зона знатно мањи у односу на породично становање (Deilmann et al., 1980).

У овом истраживању развој привремености у архитектонској пракси се посматра упоредо са развојем вишепородичног становања у току 20. века, при чему се развој у каснијим поглављима везује за период друге половине 20. века и простора стамбених насеља Новог Београда. У том периоду долази до појаве другачијег приступа вишепородичном становању, у европској пракси (Schneider & Till, 2007), али и на простору Југославије и садашње територије Србије (Baylon, 1979a). Докторска дисертација истражује начине за уређење заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа уз примену различитих принципа привремености, који тежи да се одупру крутости претходно дефинисане стамбене архитектуре и допринесу дуговечности архитектонског простора, с аспекта промене функције и потреба корисника. Модели привремености, који се заснивају на специфичним принципима привремености, у оквиру стамбеног склопа се препознају као механизам који, у оквиру заједничких простора, може допринети повећању активности, смени функција, повећању комфора и могућности у оквиру вишепородичног стамбеног склопа.

Становање као стабилизујући производ и однос ка променама

Контрадикторна и је општа карактеристика становања, као комплексног и устаљеног система, да и поред потреба за променом и иновацијама, традиционални ставови, схватања и идеологије имају инхибирајуће дејство на потенцијалне промене (Deilmann et al., 1980). Становање је као део производње стамбеног простора у поређењу са другим областима производње одувек било у ширем смислу релативно непроменљиво, посебно са технолошког аспекта. Деилман и сарадници истичу да је дугорочна непроменљивост логике креирања и функционисања стамбеног простора кроз периоде оправдана тиме што је стан „издржљив“ и „стабилизујући“ производ у односу на све остале „производе“ (Deilmann et al., 1980). Ипак, визије становања активно укључују нови технолошки развој и достигнућа, али се проблем јавља код стања идустријализованих система и држава да те исте концепте и утопије остваре у мери у којој су замишљени (Deilmann et al., 1980). Отпорност, али и потреба за прилагодљивошћу на промене становање чини сложенијим архитектонском типологијом, која се не бави само питањем урбаног развоја него и будућим позитивним и негативним променама које утичу на вишепородично становање (Brankov et al., 2020).

Као што је већ истакнуто, „криза“ простора у пројектовању и становању имплицира преиспитивање досадашњих навика и тражи прилагођавање променљивим условима, те се развој вишепородичног становања посматра као неопходна алтернатива у односу на неконтролисано ширење града⁶ (*urban sprawl*) (Ballesteros, 2008; Ferre & Salij, 2010). Истицање важности вишепородичног становања у правилном развоју простора у урбаним срединама повезује се и са значајем у прилагођеном приступу колективног стамбеног простора у становању кроз могућности развоја и различитог коришћења заједничких простора.

Циљ потенцијалне промене простора је да, сагледавајући објекат као коначан елемент, он „у себи“ може обезбедити различите промене структуре простора (организације основа и сл.) и омогућити тиме функционисање првих станара објекта, али и промене у даљим (непознатим) структурама будућих корисника и

⁶ непланирано и неконтролисано ширење урбанизације на подручју које се налази непосредно уз град, ширење градова мимо планских решења просторних и урбанистичких планова, бесправном изградњом или лошим квалитетом планских докумената (Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године, 2019)

породица с појединачним потребама (Deilmann et al., 1980). Једна од дилема, која се огледа у различитим приступима промена стамбеног простора у првој и другој половини 20. века је та да променљивост у простору становања често захтева већи простор за маневрисање „бесконачним“ опцијама промена, и води повећаним трошковима изградње (Deilmann et al., 1980). То је један од разлога ограничене примене привремености у архитектонским стамбеним пројектима.

Када се говори о привремености, која је препозната као потенцијал, али и различито заступљен мотив у стамбеној архитектури, поставља се питање на које начине се она може „уградiti“ у становање. Гауса и сарадници у оквиру процеса градње стамбеног простора издвајају значајне сегменте креирања простора у контексту привремености (Gausa et al., 2003) кроз:

- конструкцију - поједностављање и редуковање ради ефикасности, кроз индустријализацију (префабрикација), при чему је битно да се омогуће накнадне модификације које се могу обавити једнако једноставно као и првобитно „склапање“ објекта;
- димензије простора - квалитет простора по квадратном метру је у његовој разноврсности која омогућава вишеструке употребе (омогућава „виртуалну екстензију“), тако да сваки сегмент простора који има само једну могућу употребу се може сматрати „остатком простора“ (*residual space*)⁷ те да је боље да се омогући да простор понуди вишеструке могућности на сваком сегменту површине уз комбинацију пропустљивости, флуидности и насумичности употребе простора;
- заједничке просторе (и објекте заједнице) – Гауса и сарадници истичу да, посебно крајем 20. века, стамбени простор није ишао у смеру прогресивне линије социјализације кроз различите заједничке просторе (од функционалности вешерница, ресторана, вртић, до друштвених простора издигнутих шеталишта и сл.). Ови простори су, према ауторима, минијатуризовани⁸ (*miniaturised*), што је њих или интегрисало у приватни простор, или чак елиминисало. Овај проблем је паралелно примећен на нивоу како стамбеног објекта тако и на нивоу простора блока и суседства⁹ (паркови, спортски центри, центри суседства и др.).

Конципирање архитектонског простора и експлоатација стамбеног простора

Непредвидљивост промена у функционисању простора ставља фокус на успешне или пионирске примере стамбене архитектуре који расправљају о овим проблемима и нуде релативно адекватна решења, што је један од смера анализе овог истраживања. Простор је, како истиче Стрижић, најбитнији и најеластичнији појам у архитектури (Strižić, 1956). При томе Самарџић истиче да у истраживањима и научним радовима се доста расправљало о правцима развоја отворених (неодређених) система по питању мултифункционалности објеката и конструкција, али то није довољно видљиво у практичној реализацији. Анализа постојећег стамбеног фонда је значајна због проналажења начина како сагледати и интерпретирати потребе настале у процесу дугорочне експлоатације и како створити могућности да се функционална решења прилагоде функцији времена, а при том да то не укључује рушење постојећег фонда архитектонског простора (Samardžić, 1989). Леупен истиче да смо суочени са контрадикцијом да што се

⁷ Рабиновиц такође расправља о овом типу остатка простора, посебно у полујавној сфери (Rabinowitz, 2012)

⁸ минимализовани

⁹ суседство представља простор заједнице који одликује просторна блискост из неминовности, заједничким активностима (интеракцијама) и као простори у којима је фреквенција интеракција велика

прецизније одреди које услове стамбени простор треба да испуни, то је већа вероватноћа да ће се појавити несклад између тог простора и његове будуће употребе, те што су архитекти прецизније могли да дефинишу мерљиве аспекте живљења и претворе их у пројектно решење, то је оно више занемаривало немерљиве аспекте и није било у стању да пружи одговор на непредвидиве промене у току употребе.

Проблем у пројектовању је како Крос истиче, „фиксација“ за ране идеје и концепте ¹⁰ решења. Иако се циљеви и ограничења мењају током процеса пројектовања, Крос истиче да се пројектанти држе главног концепта што је дуже могуће, чак и када детаљан развој шеме изазива неочекиване потешкоће и недостатке у решењу. Неке промене циљева и ограничења током пројектовања су повезане са решавањем таквих потешкоћа без потребе да се поново почне са великим новим концептом (Cross, 2006). Тамо где је дошло до „неразумног ограничења“ простора за претрагу (када је генерисан само један или неколико алтернативних концепата), прерано се „фиксирало“ на конкретна решења. У случају „прекомерног проширења“ простора за претрагу (генерисање великог броја алтернативних решења), троши се време на управљање скупом варијанти, уместо на пажљиву евалуацију и модификацију алтернатива (Слика 1). Крос и Фрик сагледавају успешан дизајн и пројектовање као оно које се води „уравнотеженом потрагом“ за алтернативама решења (Cross, 2006; Fricke, 1996).

Слика 1 - Три типа генерисања варијанти (лево-експанзивна експанзија истраживаног простора, средина- балансирано истраживање, десно-неразумно сужавање простора истраживања), извор: (Fricke, 1996, p. 163)

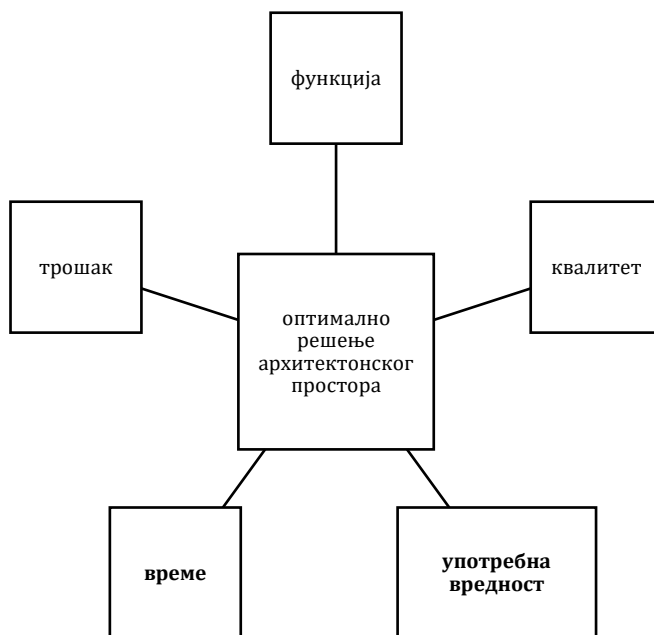
Ове две фазе, што ће се касније видети у истраживању у највећој мери деле примену принципа привремености, партиципације корисника, успешност и економичност решења, замишљену позитивистички дефинисану организацију променљивог простора (од стране пројектанта) и реалну и остварену могућност промене.

Самарџић зато прецизније сугерише оптимално решење комплексне структуре архитектонског простора у оквиру следеће постављене релације: функција-квалитет-**употребна вредност**-време-трошак, што заједно представља оптимум (Слика 2) (Samardžić, 1989). Трошак се може разматрати кроз тржишну (почетну) и робну¹¹ (тренутну и експлоатациону) вредност. Кроз прву се намеће

¹⁰ концепт не може бити предодређена форма и представља структуру мисли без форме, која се може описати с пар речи или скицом и представља основу за развој даљих детаља пројекта, док архитектонска форма, за разлику од концепта је описана основама, пресецима и изгледима, с тим да не можете нацртати тачан пресек према концепту, а дијаграм не може бити тачан приказ форме (Almaas, 2008).

¹¹ инвестициони трошкови изградње - зависни од трајања изградње, конструктивног система, технологије, материјала итд., експлоатационе трошкове, трошкове обезбеђења перманентне

минимализација почетних трошкова, а кроз другу подразумева оптимизација укупних трошкова. Ово истраживање у даљим поглављима расправља и истиче одређене препознате односе и то питање функције простора, могуће промене функције, употребне вредности простора који даје подлогу за више оптималних функција ако је адекватно дефинисан, а такође и време као комплексан и неизоставан фактор како пројектовања тако и експлоатације архитектонског стамбеног простора.

Слика 2 - Релација оптималног решења комплексне структуре архитектонског простора, извор: схема аутора према (Samardžić, 1989)

Проблем истраживања се огледа у томе да је улога привремености, као начина за унапређење заједничких простора вишепородичног становања услед прилагођавања различитим и динамичним променама друштва и корисника, недовољно испитана. Различити аутори, као што је Самарџић, истичу да функционалност, употребну вредност, флексибилност и варијабилност простора треба дефинисати као приоритетне критеријуме рационалности и да их треба вредновати кроз процесе реализације и посебно експлоатације (Samardžić, 1989), што је посебно значајно за заједничке простора. Време је при том променљив параметар при вредновању комплексне структуре архитектонског простора и **не сме се узимати као константа** - најбољи пример „непоштовања“ времена је, према Самарџићу, масовна изградња пасивних-статичних архитектонских простора, посебно у оквиру стамбеног простора где се фактор времена при вредновању стамбене вредности не укључује на одговарајући начин (Samardžić, 1989). При томе вредновање простора би требало да се врши према његовој употребној вредности који корисник има при коришћењу, а не према његовој економској вредности у виду цене.

Фокус на заједнички простор (простор ван приватног домена)

употребне вредности простора, трошкове флексибилности и варијабилности простора, трошкове обнављања постојећих просторних фондова (Samardžić, 1989)

Највећи део промена у становању се дешава ван приватне зоне стамбеног простора, у заједничком простору ¹² полуприватног или полујавног домена стамбеног склопа. Промене се не огледају само у просторној променљивости већ и у промени, тј. давању, привременог значења простора и омогућавање вишеструке интерпретације, како то назива Хертзбергер (Hertzberger, 2001). Тај, како га Илић назива, међупростор ¹³ између приватне и јавне сфере (полујавни или полуприватни простори) има несумњиво велики психолошки значај за човека - простор који је у директном контакту са подручјем приватности, у који човек ступа добровољно, необавезно и спонтано и не осећа потребу за посебним припремама да у њему борави (Ilić, 1995).

Већина досадашњих студија спроведених у току 20. века трансформацију, флексибилност и друге просторне принципе обрађивала је с фокусом на променљивости простора стана, занемарујући сагледавање везе са полујавним просторима објекта (Deilmann et al., 1980; Leupen, 2006a; Schneider & Till, 2007; Živković, 2017). Ова истраживања изолују промену у простору стана и/или негирају потребу за свеобухватном анализом у стамбеном склопу или шире, те не узимају у обзир потенцијал заједничких простора у потпуности, иако их донекле помињу. Фокус тих студија се базира првенствено на улози корисника као иницијатора промене у уређењу стана.

Крајем 20. века, иако се значај заједничких простора сагледава у учествовању у промени стамбене употребе и варијабилности, долази до значајне деградације ¹⁴ ових простора. Чин колективитета се своди на нужност, док приватност и стан ¹⁵ поново постају „капсула“ за корисника и трајност изабраног начина живота (Gausa et al., 2003; Neckman, 2018a). То имплицира тежња да је трансформисање у становању фокусирано на повећање техничке комплексности и разноврсности приватне сфере, смањујући при томе колективну сферу и повећавајући капацитет за фрагментацију и изолацију простора (Gausa et al., 2003). Трансформација приватних простора се представља као процес промене у форми или структури кроз серију дискретних пермутација и манипулација као одговор на специфичан контекст без губитка идентитета или концепта (Ching, 2012), за разлику од заједничких колективних простора стамбеног склопа и простора суседства.

У Србији су крајем 20. века заједничке просторије зграде запуштене и пренамењене, а корисници су изгубили део стамбеног простора и квалитета заједнице (Brankov, 2020). У овом смислу докторска дисертација препознаје као императив потребу и значај анализе пројектовањем дефинисаних заједничких простора у вишепородичним стамбеним склоповима у 20. веку и могућности промене простора са два аспекта:

¹² Томић истиче да стан из своје средине прогони савременика јер му је тај простор физички и социјално преузак (Томић, 1977)

¹³ могуће је везати се и за термин бафер зоне, посебно значајне у урбанизму, као појаса који раздваја или изолује одређене намене од суседних, због конфликта, инкомпатибилности коришћења и др. (Петрић & Милинковић, 2017)

¹⁴ иако се деградација тумачи као опадање квалитета и вредности, услед пропадања, старости или неадекватног одржавања (Петрић & Милинковић, 2017), Гауса у овом контексту истиче шире занемаривање у новом начину градње и живота у стамбеном простору занемарујући питање заједничких простора, те није само неодржавање или уништавање постојећих простора целокупна слика насталих проблема

¹⁵ дневна соба-трпезарија-кухиња-вешерница-купатило- спаваће собе и др., као често прихваћена формула, при чему је концепт стамбене ћелије лимитиран на основну јединицу (*egzistenzminimum*), која има потенцијал да се бесконачно наставља - спрат по спрат (Gausa et al., 2003)

- као потврђених успешних просторних решења и шаблона, како истичу и Гауса и сарадници (2003), препознатих кроз различите анализе, ауторе и друштва, који препознају значајне принципе и моделе деловања у архитектонској организацији и промени простора;

- анализе постојећег стамбеног фонда вишепородичног становања из друге половине 20. века као масовног вида становања присутног на територији Европе, где у Источној Европи представља доминантан правац државно инициране градње, који се и дан данас користи, уз могућност сагледавања значаја ових стамбених насеља и склопова (посебан осврт на територију Србије и Београда)¹⁶.

Оба наведена аспекта разматрања привремености и заједничких простора у вишепородичном становању се могу разумети као део препознавања примењених принципа у организацији простора, што има за циљ спречавање деградације и трајније одржавања у функционалном стању (Петрић & Милинковић, 2017), прилагођавањем простора кроз време.

Предмет истраживања

Предмет докторске дисертације је истраживање потенцијалних савремених модела привремености и њихова препозната и могућа примена у оквиру заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа, у ширем погледу у периоду 20. века и детаљније фокусирано на развој вишепородичног становања након Другог светског рата, у циљу омогућавања различитих активности у заједничким просторима. Концепт привремености у архитектури ће првенствено бити детерминисан неопходном реевалуацијом појма и обухвата, сродних појмова и међусобних односа. То ће омогућити да се детаљније сагледају принципи привремености и исти препознају кроз анализу значајних аутора стамбене архитектуре, али и шире пројектантске праксе Европе и света. На основу тога ће се спровести систематизација општих модела заснованих на принципима привремености. Модели привремености у том погледу јесу сагледани као позитиван прилог пројектантском процесу и унапређењу пројектантске праксе.

Привременост простора се у докторској дисертацији анализира у контексту места јаке фреквенце и употребљивости, и то заједничким просторима вишепородичног стамбеног склопа. С тим у вези, други аспект истраживања тиче се развоја заједничких простора у вишепородичном становању у 20. веку, где се разлике, распоред и својства приватно-јавно, као и промене уочене у том периоду манифестују кроз издвојене врсте простора. Укрштање принципа и модела привремености са заједничким просторима, кроз одабране студије случаја доприноси специфичном сагледавању стимулације промена у заједничким просторима вишепородичног стамбеног склопа.

Предмет докторске дисертације ослања се на претходна истраживања из области становања и промене простора Џереми Тила и Татјане Шнајдер, Хекмана и сарадника, Леупена, Де Фонсеке и сарадника, Хабракена, Херзбергера, Хилијера и Хансона, Деилмана и сарадника и Тајгеа, док ауторе чија истраживања дисертација разматра са подручја Србије су Чанак, Лојаница, Илић, Алфировић и Симоновић-Алфировић, Живковић, Бајлон, Миленковић, Алексић и др. Тил и Шнајдер кроз концепт промене простора сагледавају дугорочност пројектантских решења и дају

¹⁶ значај постојећег стамбеног фонда је истакнут и у Стратегији одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године – обнова заједно са заштитом зграда и целина која нису заштићена као културна добра, при чему се истиче архитектура и урбанизам после Другог светског рата (Милић et al., 2020).

методолошке смернице за примену различитих принципа са аспекта промене стамбеног простора (Schneider & Till, 2007). Према Тилу и Шнајдеру промене у стамбеном простору су условљене демографским, друштвеним променама и променама улоге корисника у процесу пројектовања и експлоатације. Према томе пројектовање које стимулише промену подиже квалитет живота. Аутори истичу потребу фокусирања анализе на нивоу објекта, а не на нивоу индивидуалне стамбене јединице (Schneider & Till, 2007; Till & Schneider, 2005). Херцбергер стамбени склоп у својим истраживањима интерпретира као „систем града“ и полујавне просторе стамбеног склопа посматра као улице и тргове, при чему истиче значај тог простора у укупном квалитету и социјалној размени корисника стамбеног склопа (Hertzberger, 2001, 2014). Теоретска истраживања са простора Србије, Алексића, Илића, Лојанице, Симоновић-Алфиревић и Алфиревића, Миленковића и др. се фокусирају на променљивост стана и корелирају са начинима и разлозима за које су промене неопходне у стамбеном простору (B. Aleksić, 1975; Ilić, 1988; Lojanica, 1975; B. Milenković, 1975; Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2013).

Полигон за овакву врсту истраживања представљају заједнички простори стамбеног вишепородичног склопа друге половине 20. века, у коме је услед динамичних друштвених промена исказана потреба за модификовањем ¹⁷ простора. Значај разматрања конкретног периода кроз истраживање лежи у могућности за демантовање или издвајање позитивних просторних решења, до сада често дискутоване проблематичности послератних стамбених насеља (услед недостатка флексибилности у функционалним и просторним организацијама основама), посматрајући их у односу на организације простора европских стамбених зграда из друге половине 19. века, који нуде више флексибилности за промену животних аранжмана (Nesckman, 2018a). Физичке (материјалне) промене и прилагођавање простора становања променама се употпуњују са мање физичким (нематеријалним) сегментом и заједно показују привременост у простору као могућност за вишенаменску и наизменичну употребу.

1.2. Циљеви и задаци истраживања

Основни циљ научног истраживања докторске дисертације је дефинисање савремених модела привремености заснованих на основним принципима привремености, а примењених у конципирању заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа у 20. веку, чијом се имплементацијом унапређује квалитет стамбеног простора и повећавају могућности употребе заједничких простора. Из примарног (основног) циља изведени су следећи секундарни циљеви докторске дисертације:

- дефинисати феномен привремености у архитектонском пројектовању стамбене архитектуре 20. века;
- класификовати принципе привремености и детерминисати опште моделе привремености у стамбеној архитектури засноване на препознатим принципима и њиховом односу;
- дефинисати значај и улогу заједничких простора у вишепородичном стамбеном склопу у 20. веку и класификовати заједничке просторе;

¹⁷ промена форме, карактера или квалитета у сврху постизања нове оријентације или да служи новој сврси (Ching, 2012)

- идентификовати односе на основу којих позиција, облик, приступачност, степен приватности и други параметри заједничких простора утичу на њихову потенцијалну привременост;
- дефинисати смернице за пројектовање заједничких простора у контексту привремености у вишепородичним стамбеним склоповима.

На основу постављених циљева изведени су следећи задаци истраживања:

- анализа концепта привремености кроз дефинисање појмова, њихових значења и односа, систематизовање и квалитативну анализу различитих елемената стамбеног простора који могу својом променом детерминисати привременост;
- идентификација, анализа и систематизација покрета, концепата и пројеката стамбене архитектуре који су утицали на одређивање и примену привремености и њен променљиви развој током 20. века;
- анализа развоја вишепородичног становања у 20. веку у Европи и Југославији, праћена идентификовањем карактеристичних промена које су утицале на примену и трансформацију концепта привремености у стамбеној архитектури;
- анализа утицаја свакодневних потреба и промена на начин коришћења заједничких простора у вишепородичном становању у 20. веку;
- анализа заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа кроз аспекте промене приватности и карактера простора;
- идентификација, анализа и систематизација светских и европских примера пројеката вишепородичног стамбеног склопа који су утицали на развој заједничких простора у вишепородичном становању;
- анализа студије случаја централних стамбених блокова Новог Београда и идентификовање принципа привремености у заједничким просторима одабраних стамбених склопова;
- редефинисање општих модела привремености заступљених у стамбеној архитектури, укрштањем принципа привремености у архитектури и заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа.

1.3. Полазне хипотезе истраживања

Промене односа ка кориснику и ка простору посматране кроз призму вишепородичног становања друге половине 20. века (посебно након 1960. године), су битно другачије у односу на промене заступљене у првој половини 20. века, посебно са аспекта односа ка примени привремености у вишепородичном становању. Истраживање се бави променом заједничких простора кроз три доминантна степена могућег привременог начина коришћења: (1) пројектовање могуће варијанте коришћења (пројектант са или без партиципације будућих корисника), (2) променљиво - дефинисано и недефинисано коришћење простора које карактерише континуална променљива употреба, с активним учешћем корисника у току експлоатације простора, и (3) једнократне или коначне измене (од стране станара), које дефинишу линеарну промену, без могућности циклочног коришћења или промена.

Претпоставка је да се применом одговарајућих модела привремености, као детерминанте просторног квалитета у становању, могу унапредити аспекти комфора, могућности избора, комплексних потреба корисника и опште функционалности заједничког простора. С тим у вези, предложено истраживање дефинише следеће хипотезе:

Хипотеза 1: Употребом принципа и модела привремености у пројектовању заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа могуће је одговорити на

динамичне промене друштвене свакодневице, потребних различитих и привремених функција, при чему се унапређује квалитет простора у становању.

Хипотеза 2: Развојем концепта привремености и применом принципа привремености кроз теорију и праксу стамбене архитектуре 20. века је могуће сагледати узрочно-последичне релације у простору и промене у односу ка: приватном, полуприватном и полујавном, отвореном¹⁸ и затвореном и фиксном (трајном) - привременом.

1.4. Образложење усвојене методологије

Научне методе истраживања у спрези су са моделом архитектонског истраживања дефинисаним од стране професора Брајана Лавсона (*Bryan Lawson*) и расправљане од стране Џереми Тила, где се интеракције са простором могу поделити у три фазе: архитектонски процеси, архитектонски производи и архитектонске перформансе (Till, 2008b). Прва фаза се односи на истраживање процеса укључених у пројектовање и изградњу објеката (теорија пројектовања). Друга фаза се односи се на истраживање објеката као изведених система, док се трећа везује за истраживање када су објекти завршени и тиче се друштвеног окупирања/заузимања/коришћења и др. (Till, 2008b).

Истраживање докторске дисертације због своје комплексности обухвата низ општих и посебних научних метода сазнања: историјско-интерпретативни метод, емпиријски метод, метод анализе и синтезе, метод класификације, метод студије случаја, метод компаративне анализе, метод моделовања, метод индукције и дедукције.

Историјско-интерпретативни метод искоришћен је за сагледавање хронолошког развоја вишепородичног становања у 20. веку (поглавље 2), развоја заједничких простора у вишепородичном стамбеном склопу (поглавље 3) и хронолошког тока промена које су утицале на примену концепта привремености у стамбеној архитектури (поглавље 2).

Емпиријски метод сазнања примењен је у докторској дисертацији за истраживање међузависности временског периода, околности, карактера промена и принципа привремености. Исти метод искоришћен је за креирање корелације између теоријских постулата, концепата, и пројеката који у себи садрже карактеристике привремености.

Метод анализе и класификације примењен је вишекратно и то код дефинисања и систематизације:

- феномена привремености и принципа привремености;
- модела привремености у пракси стамбене архитектуре у свету и на простору Србије;
- типова заједничких простора у вишепородичном стамбеном склопу;

У процесу прикупљања података коришћен је метод анализе доступне литературе, архивске грађе и пројектне документације. Анализа одабраних примера добре праксе обухвата сагледавање архитектонских концепата једнопородичних и вишепородичних објеката и стамбених насеља заснованих на примени принципа привремености (поглавље 2). Између осталог, коришћена је и дијаграмска анализа архитектонских основа или схема решења по узору на истраживања Тила и Шнајдера, Леупена, Хекмана и сарадника и Деилмана и сарадника (Deilmann et al., 1980; Heckman et al., 2018; Leupen, 2006a; Leupen et al., 1997; Schneider & Till, 2007).

¹⁸ отвореност дефинише потенцијал односа могуће нове архитектуре, напредне, реактивне и информативне – с циљем већег удела интеракције (Gausa et al., 2003)

Исти методолошки приступ примењен је и код прегледа значајних пројеката вишепородичног становања које карактерише постојање заједничких простора и примена принципа привремености.

Метод студије случаја, као и метода посматрања искоришћени у за (ре)дефинисање модела привремености код анализе одабраних стамбених блокова и склопова централног дела Новог Београда (поглавље 4). Студија случаја има за циљ да дефинисане опште моделе привремености прилагоди локалном контексту и карактеру стамбене архитектуре у другој половини 20. века на територији Београда (као репрезента Србије).

Метод компаративне анализе искоришћен је најпре за поређење примера добре праксе из света за потребе систематизације модела привремености (поглавље 2). Компаративна анализа општих карактеристика и специфичности архитектонских пројеката спроведена је по узору на истраживања Дејлман, Киршенман и Пфеифера (Deilmann et al., 1980). Исти метод примењен је за поређење карактеристика и примена принципа привремености код студија случаја стамбених блокова и склопова на Новом Београду.

Метод синтезе искоришћен је за систематизацију принципа и модела привремености препознатих компаративним анализама примера добре праксе и студија случаја. Поред тога овај метод је примењен код финалних формирања смерница за пројектовање заједничких простора у контексту привремености у вишепородичним стамбеним склоповима.

1.5. Основне дефиниције и термилошка разјашњења

Модел

Модел представља основни узорак по којем се нешто истражује, образац за ограничавање или симулацију у креирању нечег (Ching, 2012; Vujaklija, 1986; Петрић & Милинковић, 2017). Модел је задовољавајућа интерпретација одређеног феномена. Задовољавајућа у смислу да се на основу улазне квалитетне информације, добија излазни модел који је кохерентан са нашим разумевањем датог феномена. Разумевање феномена се мења како се мења сврха модела (Gausa et al., 2003). У архитектонском контексту, дијаграм по питању модела имплицира програм и дистрибуцију у простору, простор и догађај кроз цртеж не нужно репрезентативан, који наглашава, објашњава или појашњава уређење и односе делова у целини (Ching, 2012). Дијаграм је према томе опис потенцијалних веза између елемената, апстрактни модел како се ствари понашају, али и мапа за потенцијално одвијање догађаја, ради објашњења неког чињеничног стања, представљања извесних односа (Vujaklija, 1986).

Привременост (привременост стамбеног простора)

Привременост ¹⁹ обухвата више аспеката у оквиру архитектонског простора. Како се зграде доживљавају кроз време и кретање, раскорак у простору би могао бити надокнађен ако простор може бити привремен и трансформабилан за другу употребу (Hill, 2003). Привремене су оне промене поставке (уређења) које се мењају кроз време (Gausa et al., 2003). Привремени простори су они који стимулишу промену за разлику од сталних, непроменљивих простора (Luz, 2006). Привременост у архитектури почиње у тренутку концепта стварања у времену и наставља се кроз живот објекта, носећи са собом употребе, промену и неизвесност.

¹⁹ привременост у енглеском језику се примарно користи кроз неколико термина: *temporary*, *temporal*, *provisional*, *impermanent*

У оквиру модерне архитектуре (Ibelings, 2008)²⁰ аспекти који могу бити одређени и контролисани су: употреба - кроз аспект функције (функција често може бити привремена и дефинисана од стране корисника) и променљивост – у погледу флексибилности - произилази из одредбе привременог простора који може „апсорбовати и прилагодити ефекте“ на промену времена и ситуација. Поред ова два аспекта, стање неодређености или незавршености не може бити у потпуности одређено у процесу конципирања простора ²¹ (Hill, 2006; Till, 2009). Привременост се може сагледати кроз формулисање и адаптивни капацитет објекта, који му омогућава да задржи функционалност током животног циклуса на одржив и економски исплатив начин одговарајући на променљиве захтеве и околности. Сагледава се кроз три сегмента: организација (капацитет да адекватно одговори на променљиве захтеве изграђеног окружења), флексибилност процеса (способност реаговања на променљиве околности, жеље или захтеве током пројектовања и фаза изградње), флексибилност производа (капацитет зграде да одговори на променљиве околности, жеље или захтеве током периода коришћења зграде) (Geraedts et al., 2014).

Промена у простору се јавља као последица програмских ²² потреба, ослоњена на опште просторне концепције, али и кроз схватање животног процеса, при чему привременост, није само питање нужности, већ је и део свакодневног живота. Према томе, кућа ²³ као простор дома, као целина, мора имати способност да буде променљива и привремена (Kurokawa, 1994; V. Milenković, 2004; Till, 2009) и према Гауси и сарадницима представља објекат апропријације (Gausa et al., 2003). Курокава (*Kurokawa*), у том погледу, види могућност за однос са изазовима будућности и однос не само ка архитектонском простору већ и ка филозофији живљења која је утемељена на променљивости и привремености ствари и стања (Kurokawa, 1994). Привременост укључује апропријацију простора од стране корисника на одређено време и на одређени начин. Апропријација је најјаснија и најпроблематичнија у домену заједничке зоне, у оквиру које би требало да омогући креирања животног (стамбеног) простора (*habitable space*).

Заједнички простори

Заједнички простор у оквиру вишепородичног стамбеног склопа представља простор изван станова у објекту. Поред комуникацијске улоге и везе станова са спољном средином заједнички простори могу се препознати и кроз друге колективне садржаје станара зграде (Rabinowitz, 2012). Тајге колективитет који је материјализован у оквиру заједничких простора описује као „срце“ стамбеног објекта (Teige, 2002). Ови простори не морају нужно бити ограничени на зону само једног објекта или његову унутрашњост. У зависности од типа вишепородичног

²⁰ модерна архитектура је специфична ознака за архитектонски тренд из одређеног периода (између 1920. и 1970. године), који је изнедрио грађевине у одређеном стилу (правоугаоне, светле и сл., али се такође може разумети као савремена архитектура, или пак модернија - као архитектура која гледа у будућност и прави раскид са прошлошћу. У том смислу, „модерно“ је синоним за ново и савремено и антитеза је старог, традиционалног, конвенционалног и класичног (Ibelings, 2008).

²¹ Херцбергер у Диагон кућама потенцира незавршеност, при чему је у пројекту простора дат само оквир који се може надограђивати

²² програм није исто што и функција и изнад је функције зато што није директан и има више од једног „гласа“ - дефинисан је акцијама и активностима и могуће је трансформисати га у времену и представља начин за решавање проблема, узимајући у обзир контекст, услове, захтеве и циљеве пројекта (Ching, 2012; Gausa et al., 2003)

²³ према Гауси и сарадницима кућа може беспрекорно да интегрише програм, циркулацију и структуру (Gausa et al., 2003)

склопа се разликује ниво комуникације, док се потенцирањем боље повезаности зграде, а смањења изолације станова повећава спектар полујавних ²⁴ функција у објекту. Заједнички простори вишепородичног склопа се у правној регулативи сагледавају као делови који не представљају самостални и независан део зграде, већ су део целине, те према Правилнику заједнички простори у употреби су простори за комуникацију, где су издвојени степениште, затим улазни део објекта и део ветробрана, ходници и галерије; простори који се користе као станарске оставе, као таван, подрумски простор, просторије за бицикле, сушионице/вешернице, затим заједничке терасе и друге просторије. Сви ови простори су они су намењени заједничкој употреби станара, односно власника, у стамбеном објекту (Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, 2015).

Шенк раздваја колективне просторе на основу приступа истим (што се везује и нивоима приватности и власништва) на оне са: слободним приступом, ограниченим, условљеним приступом и са контролисаним приступом. Први су јавно опште доступни, други постављају одређене услове ко може бити део њих, док трећи имају строжију контролу и ограниченост приступа (Šenk, 2023).

Стамбени склоп

Стамбени склоп се односи на стамбени вишепородични објекат. Склоп је самостална употребна целина – целина која се добија када се на функционалан начин споје јединице и дефинишу међусобни односи типских јединица, њихов број и границе будућег објекта према спољној средини (Rakočević, 2001; Петрић & Милинковић, 2017). Склоп се добија када се претходно разрађени елементи повежу у једну функционалну целину која представља будући објекат (Rakočević, 2001), са више породичних домаћинстава, заједничким степеништем и више посебних делова зграде (Петрић & Милинковић, 2017). У правилнику Републике Србије о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова из 2015. се наводи да је стамбена зграда самостална употребна целина коју сачињава склоп просторних јединица (са једним заједничким улазом), чија је основна намена становање (Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, 2015). Милинковић говори о склоповима као објектима састављеним од низа типичних јединица (B. Milenković, 1979).

1.6. Научна оправданост и очекивани резултати истраживања

Оправданост докторске дисертације произилази из чињенице да се досадашња истраживања нису у довољној мери осврнула на концепт привремености у становању, а посебно њене употребе у заједничким просторима. Услед промена у контексту стамбеног простора и другачијим захтевима и могућностима корисника, динамика промене простора се не само усложњава већ све више третира као стандардни захтев праксе у становању, а у циљу омогућавања адекватног функционисања активности и стимулисања различите употребе простора.

Анализа привремености кроз развој стамбене архитектуре 20. века и фокусирање на однос привремености и заједничких простора у другој половини 20.

²⁴ полујавни у смислу да су такви простори законски дефинисани као приватни, али су у колективном власништву од стране власника јединица. За разлику од јавних простора, где је приступ отворен за све, ови полуприватни делови стамбеног склопа су у рукама власника стамбених јединица

века кроз ово истраживање омогућава јасније сагледавање начина на који је привременост инкорпорирана како у теорији тако и у пракси стамбене архитектуре. С обзиром да је концепт привремености обрађиван кроз различите научне студије у свету, али и на тлу Србије, предложено истраживање ставља фокус на недовољно истражене заједничке просторе са аспекта њихове промене уз истицање специфичности када се говори о полујавним или полуприватним просторима становања. Анализирани примери представљају значајан фонд стамбене архитектуре вишепородичног стамбеног склопа из друге половине 20. века, на тлу Европе и Србије, односно града Београда. С тим у вези, истраживање може утицати на савремену употребу већ активних заједничких простора у објектима, кроз реактивацију запуштених простора, уз евентуалну реконструкцију у контексту привремености и препознате употребне вредности простора.

Допринос истраживања препознаје се и у свеобухватном дефинисању феномена привремености и сродних појмова, као и различитих принципа привремености. Свеобухватним приступом омогућила би се адекватнија примена концепта привремености у процесу пројектовања. Управо Хабракен истиче да је један од проблема недовољна одређеност и мешање термина и различитих принципа (Habraken, 2008).

Оправданост предложеног истраживања сагледава се и у појачаном поновном интересовању за заједничке просторе не само као замисли пројектанта, него и као део иницијативе индивидуалних корисника или удружења како у новим и у постојећим вишепородичним стамбеним склоповима (реконструкција и формирање сегмената заједничких простора у зградама). Потреба за заједништвом, бенефити колективних активности и простора и адекватне експлоатације су све више присутни и указују на постојање потребе за заједничким просторима у зградама, посебно на територији Србије.

Као примарни резултат истраживања очекује се формирање модела привремености кроз теоријска истраживања архитектонског пројектовања и савремене архитектуре и анализе примера архитектонске пројектантске праксе. Унапређење и одрживост заједничких простора и стамбеног склопа у целини у пројектовању се кроз привременост сагледава као проблем просторне организације и употребе простора и представља допринос истраживањима у ужој научној области архитектонског пројектовања.

На основу спроведеног истраживања могу се очекивати следећи резултати:

- теоријска сазнања о примени концепта привремености у архитектури и преглед њеног историјског развоја у 20. веку;
- систематизација и преглед значајних пројеката породичних и вишепородичних склопова са аспекта привремености простора;
- сагледавање промена у оквиру вишепородичног становања у току 20. века и дефинисање значаја друге половине 20. века у промени вишепородичног стамбеног склопа и заједничких простора;
- дефинисање и јасно систематизовање принципа који поседују својства привремености, као основе за дефинисање модела привремености;
- систематизација и преглед значајних пројеката вишепородичних стамбених склопова са аспекта пројектовања заједничких простора;
- систематизација типова и улоге различитих заједничких простора, с потенцијалом формирања привремених и вишенамених амбијената;
- формирање модела привремености, као оперативних алата за пројектовање привремености у пракси стамбене архитектуре.

Практична примена резултата види се у дефинисаним моделима привремености и могућности за њихову имплементацију у пракси архитектонског пројектовања. Истраживање тежи да добијени резултати постану део пројектантског процеса у будућности, те да се савремени приступ становању употпуни искуствима и принципима који су сачувани до данас. На тај начин би се, упркос томе што је стан и становање веома крута и споро мењајућа област архитектонског пројектовања, омогућило да се убудуће у фази пројектантског процеса може унапредити функционалност објекта кроз тест времена и различите будуће кориснике. Анализом примера из Новог Београда се поставља база за даља истраживања постојећег вишепородичног стамбеног фонда у Србији из друге половине 20. века и потенцијалног унапређења његових заједничких простора.

1.7. Преглед структуре докторске дисертације

Докторска дисертација структурирана је у шест поглавља. Прво поглавље представља уводни део докторске дисертације којим се ближе дефинишу и објашњавају предмет и проблем истраживања, циљеви и задаци истраживања, научне хипотезе, оправданост спроведеног истраживања и очекивани резултати и примењена методологија научноистраживачког рада.

Друго поглавље се фокусира на анализу и корелације теоријских праваца, аутора, концепата и пројеката који у себи садрже карактеристике привремености. У оквиру њега се дефинише феномен привремености у архитектонском пројектовању стамбене архитектуре 20. века кроз препознавање просторних релација, улоге индивидуалног и заједничког простора стамбеног склопа и динамичности и учесталости промена. Анализа привремености се спроводи у домену стамбене архитектуре са акцентом на вишепородично становање, али не искључује примере једнопородичних објеката. Кроз дијаграмску и компаративну анализу примера добре праксе синтетизовано је коришћење претходно класификованих принципа привремености и детерминисани су општи модели привремености у стамбеној архитектури.

Треће поглавље обрађује заједничке просторе у вишепородичном стамбеном склопу. Кроз историјски развој вишепородичног становања у 20. веку и анализу промене односа ка приватности простора у оквиру овог поглавља дефинисана је улога и значај заједничких простора и спроведена је њихова класификација према намени и карактеру. Преглед значајних пројеката вишепородичних објеката посебно истиче примере који су важни за истовремени развој привремености и заједничких простора у 20. веку. Резултати добијени овим поглављем представљају полигон за истраживање спроведено у поглављу четири.

Поглавље четири обухвата студију случаја одабраних шест стамбених блокова централног дела Новог Београд, на територији града Београда у Србији (Блок 21, Блок 22, Блок 23, Блок 28, Блок 29 и Блок 30) и девет карактеристичних стамбених склопова који се налазе у оквиру њих (барем један је у оквиру сваког анализираног блока). Кроз анализу урбанистичких решења и решења архитектонског склопа одабраних блокова препознају се, тестирају и интерпретирају сазнања о феномену привремености и заједничким просторима, као и принципи и општи модели привремености, дефинисани у поглављима 2 и 3. Уз примену просторне дијаграмске анализе у оквиру овог поглавља се укрштају принципи и модели привремености са врстама и карактером заједничких простора, као и различитим нивоима приватности, сагледавањем међусобних просторних односа.

У петом поглављу се, узимајућу у обзир резултате компаративне анализе студије случаја из претходног поглавља, синтетизују вредности и карактеристике заједничких простора вишепородичних стамбених блокова на Новом Београду. Верификавањем претходно утврђених општих модела привремености, њиховом реевалуацијом и модификацијом поставки привремености утврђују се варијатетни модели привремености прилагођени локалном контексту стамбене архитектуре Београда (и Србије) из друге половине 20. века.

У оквиру шестог поглавља, које представља закључна разматрања докторске дисертације, дефинисане су смернице за будуће пројектовање заједничких простора у вишепородичном стамбеном склопу у контексту привремености. Смернице између осталог указују на практичну примену модификованих модела привремености као алата за реконструкцију постојећих стамбених склопова и/или имплементацију у новим - планираним пројектима вишепородичног становања. Завршни део закључног поглавља указује на могуће будуће правце истраживања.

2. ПРИВРЕМЕНОСТ У АРХИТЕКТУРИ СТАНОВАЊА

Поглавље препознаје да је привременост у архитектонском пројектовању и теорији сложен феномен те је неопходно да се сагледају следеће његове компоненте: историјски развој у архитектонској пракси (привременост у пројектовању стамбеног простора), термилошко одређивање привремености (термини који омогућавају сагледавање просторно-временских разлика у архитектонском контексту привремености - однос ка временској и просторној одређености), улога времена у архитектонском пројектовању стамбеног простора, просторни принципи привремености (операционализација привремености у пројектовању стамбеног простора).

У првом делу поглавља се спроводи историјско-интерпретативно истраживање кроз анализу значајних праваца, просторних решења и тенденција у стамбеној архитектури - ток развоја у оквиру 20. века. У другом делу поглавља вршу се дефинисање и поређење сродних временски одређених појмова. Трећи део систематизује карактеристике привремености, издвајајући принципе привремености верификоване кроз анализу примера стамбене архитектуре. У последњем делу поглавља, на основу изведених принципа и анализираних пројеката класификовани су препознати општи модели привремености, од којих је сваки сачињен од одговарајућих основних просторних принципа.

2.1. Концепти, покрети и пројекти стамбене архитектуре у Европи и свету током 20. века

У овом потпоглављу се привременост представља кроз различите временско-историјске развоје и у овом случају се анализа фокусира на становање (породично и вишепородично). Циљ потпоглавља је преглед примене привремености од краја 19. и у току 20. века кроз употребу одређених начина дефинисања и стимулације промене стамбеног простора. Ово представља један од предуслова одабира и дефинисања термина везаних за привременост, као и принципа који су препознати као саставни део пројектовања привремености.

Посматрани период 20. века у урбаној средини мења своје оквири од карактеристика масовне производње потпомогнуте технолошким развојем до потребе за флексибилним, прилагодљивим, а не само префабриковани простором (Слика 3). Различити пројекти попут експерименталног пројекта стамбеног склопа

Хабитата 67 и објекта поливалентног простора - Диагон кућа Херцбергера (*Hertzberger*), представљају нове тенденције у конципирању промене и недовршеног карактера простора (Deilmann et al., 1980; Hertzberger, 2001).

Једни од најзначајнијих аутора за ово истраживање и за ово поглавље су Татјана Шнајдер и Џереми Тил који у свом истраживању Флексибилног становања (више књига, текстова и специјализован сајт²⁵) истичу вишенаменске просторе, структуре које су прилагодљиве, пројекте који потенцирају проток времена и узимају у обзир реалност променљивих потреба корисника и због тога неизбежне трансформације простора (Schneider & Till, n.d.-e, 2009). Тил кроз пример промена на Корбизјеовим кућама (51) у Пезаку, Франсуска (*Pessac*), истиче да архитектура никада не може у потпуности да контролише радње корисника и функција, које се веома разликују од потреба (Till, 2008a).

Циљ овог поглавља и прегледа привремености кроз концепте и објекте у току 20. века није само да се изнесу примери који су претходно објашњени, дефинисани и позиционирани јасно у оквиру историјског развоја 20. века, већ да се назначе мање расправљани примери, али и понове познати примери и концепти архитектуре, као што су то урадили Шнајдер и Тил у оквиру свог свеобухватног истраживања, на које се овај докторат ослања.

У оквиру историјско-интерпретативне анализе привремености је идентификовано пет главних периода од краја 19. до краја 20. века. Периоди су дефинисани на основу уочених различитих тенденција и промена које су се десиле посебно с аспекта привремености у архитектури, при чему се ова модификована подела ослања на поделу Шнајдера и Тила из њихове књиге „Флексибилно становање“. Први период обухвата крај 19. века до краја Првог светског рата (до 1918.), други период обухвата период између два светска рата (1918-1940.)²⁶, трећи период обухвата послератни период до 1960. године, Четврти период обухвата три декаде од 1960. до 1990. године, пети период обухвата крај 20. века од 1990. године и период који дефинише нове концепте архитектуре у односу на претходне периоде (Schneider & Till, 2007; Бранков, 2019).

²⁵ <https://www.spatialagency.net/>

²⁶ може се и према Шнајдер и Тилу посматрати и из два дела (1918-1930. и 1930-1940.), с тиме да други има израженију префабрикацију и сл.

Слика 3. Приказ значајних карактеристика и тенденција у сваком периоду од краја 19 и током 20. века, извор: аутор

2.1.1. Препознавање употребе привремености кроз историјски развој стамбене архитектуре 20. века

Период од краја 19. века до краја Првог светског рата

Привременост пре 20. века имала је своје специфичне карактеристике, иако можда није била изразито истакнута као у контексту 20. века. Привременост пре 20. века била је већим делом резултат једноставнијих технологија, друштвених обичаја и економских структура. Иако се 19. век сматра веком индустријализације и напретка технологије у архитектури то није у тој мери видљиво. Много се причало о индустријализованој градњи, новим начинима градње и „савременим“ технологијама, али су се уз врло мало изузетака, куће настављале градити од цигле и биле скромно „сакривене“ испод танког слоја малтера (Lampugnani, 2008).

Почетком 20. века велики број становништва је, из различитих разлога, приморан да, мења своје место становања и досељава се у градове. Повећана мобилност становника условљена је већ поменутим друштвеним променама, индустријализацијом и потребом за радном снагом²⁷, што се додатно усложњава и ратним разарањима која доводе до уништења постојећег стамбеног фонда и појачаним миграцијама становништва (Kostof & Castillo, 1995; Teige, 2002). Због тога су животни услови у становању били у супротности са стварним (просторним) потребама породице и људи су прилагођавали своје животне активности објекту (Nishihara, 1968). Костоф истиче да је становање почетком 20. века представљало највећи проблем у области архитектонског деловања (Kostof & Castillo, 1995). Шнајдер и Тил развој променљивости у становању приписују првенствено одговору на друштвене и економске промене, а након тога и технолошки засноване

²⁷ изражено крајем 19. века и настављено и у 20. веку

промене у простору (Groák, 1992; Schneider & Till, 2007). Као и у материјализацији објеката у овом периоду и поред промена, у простору куће је и даље јак утицај традиционалних образаца конципирања стамбеног простора (Nikezić, 2018).

У овом периоду препознају се почеци индустријске производње и префабрикације, тежња ка интернационализацији рада и идеје формирају нове стамбене просторе, који делом омогућавају решавање стамбених проблема (Radović, 2001). Аутомобилска индустрија је била један од централних мотива овог периода, а и заступљена знатно у идејама модернистичког покрета (Palmer, 2008). У том периоду започиње идеја о кући као машини за становање и потенцијалима коришћења компактних система из аутомобилске индустрије у стамбеној изградњи, чинећи концепте универзалним, потенцијално мобилним и заменљивим (Schneider & Till, 2007; Šenk, 2013). Ту се посебно истичу минимални стандард и максимална прилагодљивост основе у становању као нужност и начин за решавање стамбеног проблема, где ће ове тенденције и мотивација за пројекте и истраживања се посебно огледати у различитим идејама наредног историјског периода. Интернационализација стамбених идеја је посебно изражена након Првог светског рата, док у овом периоду када се посматрају различити примери стамбене архитектуре се могу приметити традиционалнији урбани стамбени објекти, који су свеједно вршили напредак у посматрању промене простора током времена (Каса Блоко у Италији, Сеоска кућа близу Лондона и др.

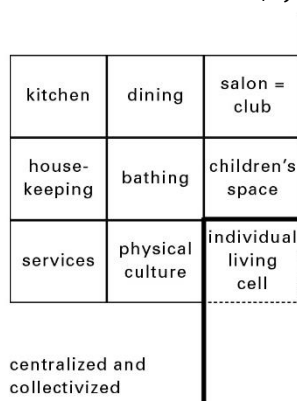
Главни нови концепти и идеје у стамбеној изградњи се дефинишу пред сам почетак Првог светског рата, од којих је један пример и Дом-Ино систем Ле Корбизјеа (*Le Corbusier*), рађен за пројекат Виле Дом-ино (*Maison Dom-Ino*) 1914. године. Систем који поставља Корбизје између осталих, тежи креирању типских објеката, чији су облици, посебно мислећи на основу, прочишћени с аспекта конструкције и могу задовољавати потреба са слободном основом (остварује се одвајањем носећих стубова од преградних зидова)²⁸ (Frempton, 2004). Касније се та идеја препознаје и у његовом пројекта за кућу Лошер (*La Maison Laucheur*) из 1928. године која поседује и елементе опреме који се трансформишу у дневно-ноћним конфигурацијама. Корбизје је неке елементе опреме довео до екстрема, при чему је примена сложенијег система покретних зидова и склопивих елемената намештаја (и кревета) омогућава мултифункционално и ефикасно коришћење простора²⁹ (Živković et al., 2014).

²⁸ што је и једна од Корбизјеових пет тачака архитектуре

²⁹ садржаји унутар куће организовани су око централних санитарних чворова и обухватају велику трпезарију и друге дневне активности, кухињу која се може затворити клизним панелима, собе са креветима који нестају испод елемената уградног ормара, што током дана формира простор за рад (Živković et al., 2014)

Период од 1918. до 1940. године – међуратне године

Међуратни период је представљао својеврсни преокрет у количини, начину пројектовања и градње стамбених, посебно вишепородичних објеката (посебно у Европи). Одликује га претежно употреба масовног становања у европским земљама као начина за решавање деструкције стамбеног фонда након Првог светског рата - решавање стамбеног и социјалног питања већег броја корисника. Убрзо након првих послератних година, већ у 1920-их, се пројектовање фокусира на дефинисање решења у складу са просторним стандардима, а ради потребе да се пронађу типска решења која омогућавају флексибилну употребу простора и могућност да простор населе различити типови корисника (Schneider & Till, 2007). При чему се тада спроводи велики број истраживања и конкурса из области организације и формулације стамбеног простора, при чему се тиме се фокусирање врши на пар важних тема и тачака развоја од којих се издвајају: минимални стан (стан за егзистенцијални минимум³⁰, стан као ћелија), префабрикована зграда

Слика 4. Шема колективног становања, централизовање функција и редуковање простора становања на једну ћелију за живот (*living cell*), једна соба за сваку одраслу особу – функција ћелије је дневна и спаваћа соба, извор: (Teige, 2002, p. 17)

(стан), отворени план, неодређена функција, флексибилан простор. У Атинској повељи је такође истакнуто да је „језгро урбанизма“ стамбена ћелија тј. дом и да представља склониште за породицу, те да споља треба да буде продужена разним садржајима за колективну употребу (Le Corbusier, 1998).

У мноштву примера из овог периода се могу уочити тежње за креирањем другачијег стамбеног простора и приступа становању као експерименту³¹ и прототипу. Модерни покрет у овом периоду је изродио највише пројеката стамбених објеката. Нагласак у модерном је стављен на функционализам, рационализам и актуелне нове методе градње, што се везује с тиме да је модерна представља дефинитивно отклон од прошлости (Ching, 2012; Harris, 2006). Интернационални стил, јасно везан с модерном, у свом манифесту издвојио три темељна принципа модерне архитектуре, од којих је један био да се зграда може замислити као структурални скелет умотан у зидове или прозоре који омогућавају неоптерећенији и флексибилнији унутрашњи простор (Palmer, 2008).

Тема истраживање минималног стана и стандарда полази од потребе за креирањем широко доступног становања услед недостатка стамбеног простора, где долази и до промена функција у широј зони становања условљено трансформацијом породичног домаћинства. Долази до развоја и ширења јавних услуга које замењују одређене функције (приватног) стамбеног простора, при чему долази до смањена односно сажимања функција у зони стана. При томе ван стана функције могу да постоје у оквиру заједничких простора стамбеног склопа или у јавнијим зонама изван саме зграде (Teige, 2002). Унутрашњи простор индивидуе у том периоду сажимањем постаје простор само за основне потребе. Тада простор стана, посебно у колективном смештају, прелази у

³⁰ у немачком језику и пракси познат и као „*egzistenzminimum*“

³¹ експеримент и експериментална архитектура, како је већ назначено, је она која одбија да прихвати устаљене норме, при чему се доживљава се као својеврсна мембрана еластичног и интелигентног простора, који је прилагодљив (Brayer, 2008)

простор ћелије³² (Klose, 2015) што подразумева редукован простор за интелектуални рад, спаваћу собу са креветом и интимни приватни простор³³ (Слика 4).

Развој и порекло економски исплативих минималних стандарда су везани за почетке градње у Немачкој 1920-их година, с сличним просторијама које могу бити промењене у организацији и подели, али се и смањити за одређене намене. При томе је инфраструктура с технолошким напретком постала нешто што одређује распоред основе, или чему се даје примат, посебно у тим годинама прве половине 20. века (Deilmann et al., 1980). Развој минималног стана заснованог на концепту сервисних станова из хотелског сектора је покушај стварања животног простора у иначе често неприступачним централним урбаним срединама и покушавањима да се систематски минимализује потребан простор за сваког појединца, при чему Хекман истиче својства која се могу везати за привремености и то (Heckman, 2018a):

- омогућавањем промене у простору
 - имплементацијом просторних сценарија који се мењају током дана
 - уграђеним, мултифункционалним намештајем као што су флексибилни столови, кревети на расклапање или плакари
- редуковањем простора и везивањем с заједничком и јавном сфером простора града
 - уклањање помоћних функција из стана (сажимање простора стана)
 - повећањем доступних услуга за становнике (*outsourcing*) – пример Јапана показује да су базичне функције живота, као што су припрема хране и јело, делимично „пренете“ у јавну сферу - јавне и индивидуалне сфере допуњују и захтевају једна другу

Као што се може приметити у овом периоду се појављује јасно одвајање простора индивидуе од ширег просторног контекста. Тиме су модерна зграда и њена историјска типологија су коначно одвојене од контекста улице и града (Klose, 2015; Teige, 2002).

Један од значајнијих аутора овог периода Тејге разматра широку и значајну тему минималног становања у 20. веку на територији Европе. С тим у вези тематика књиге посматра стан³⁴ и минимални простор стана са аспекта одрживост и начина на који градња и уређење нових станова може допринети смањењу потражње истих. Главно питање је како у минималним условима створити адекватне просторе, при чему Тејге испитује развој стамбеног простора преко унутрашњег уређења и поделе функција. Ова истраживања и пракса која се тичала минималног становања, а према Тајгеовој анализи се тичала земаља Европе као што су Француска, Белгија, Холандија, Данска, Аустрија, Чехословачка, Шпанија, Немачка, СССР, али и краће САД-а. Свеобухватност теме минималног становања тежи да предухитри нове кризе у становању дајући потенцијална нова решења (Teige, 2002).

Префабрикована зграда и префабрикација пре свега се у овом периоду као приступ кући као дела комплексне опреме која је потребно да се пројектује и

³² минималном простор ћелије у друштву масовне производње

³³ ћелија, како Клозе преноси Корбизјеова размишљања док је путовао на предавања у Јужну Америку бродом, „у људској скали износи 15m² и може се везати с данашњим димензијама префабрикованих контејнера: „Човек је срећан живи као у свом дому, сјава, кућа се, њише, чисти, њима своје њишине- све то у соби од 15m²“ (Klose, 2015, p. 264)

³⁴ Гауса и сарадници стан дефинишу као „кожу“ индивидуе, тј. коначни простор који раздваја индивидуалну форму од колективне (Gausa et al., 2003)

изведе на најефикаснији начин. Шнајдер и Тил препознају примере вагона у возовима за спавање, који су постали симбол за гледање куће као опреме. С друге стране Гидион у својој књизи „Механизација преузима команду“ максималне употребу и утилизацију куће као технологије с аспекта ефикасности препознаје у манифестовању објекта као капсуле (Giedion, 2013; Schneider & Till, 2007), где се међу осталим у пројектима Бакминстера Фулера (*Buckminster Fuller*), посебно Димаксион куће препознаје претеча куће као капсуле с инфраструктуром (Leslie, 2002; Vidler, 2008), о чему ће касније причати Курокава 1960-их година (Kurokawa, 1969).

Развој различитих концепата базираних на технолошким иновацијама тежило је првенствено омогућавању типских простора, са циљем универзалне прилагодљивости, што ће се усавршити у послератној обнови након Другог светског рата. Издавају се иновативни просторни системи као резултат нових техника у градњи, које омогућавају шири спектар уређења и поделе простора. Тау истиче да је технологија заједно с економијом и политиком често помињана као три главна стуба модерности током 1920-их и 1930-их година (Thau, 2008).

Основа бављења флексибилношћу од стране Модерниста у њиховом дискурсу је било ради константне бригае у пројектовању које се тиче корисникове окупације и употребе простора. Адриан Форти истиче да је флексибилност сагледана као утицај архитекте, или бар тенденција да се оствари његов утицај и након уселења и коришћења објекта, са чиме се слажу и Шнајдер и Тил у својој књизи. Укључивање флексибилности у процес пројектовања и модернистичке концепте је омогућавало архитектама илузију и пројектовања контроле над пројектованим зградама и у будућности (након употребе). То наравно није укључивало сваки пројекат, али флексибилност је услед тога као део идеологије постало део система контроле (Forty, 2004; Schneider & Till, 2007).

Ту се јавила битна дилема и то да ли је флексибилност боље остварена ако је објекат остављен недовршеним у одређеним аспектима (остављајући „будућности“ да одлучи) или је боље да архитекта пројектује објекат који је комплетан, али намерно предодређено флексибилан. Форти у овом случају користи као аргумент став Хертзбергера који истиче да када архитектура покуша да предвиди све могуће будућности и опције производи досадне резултате, са којима се корисници не могу идентификовати. По њему је боље приступити једној неодређеној форми³⁵. При томе се овиме „напада“ тежња функционализма да људску употребу простора претвори у апстрактне (предефинисане) активности³⁶ (Forty, 2004). Овај период уводи дилему тј. сукоб да флексибилност са једне буде начин да се прошири контрола архитекте, а са друге стране да се његова контрола укине. Улога флексибилности је са једне стране служила као продужење функционализма, а са друге стране коришћења да му се одупре и самим тим је у моментима контрадикторна (Forty, 2004).

Форти исказује и три стратегије флексибилности (Forty, 2004):

- сувишност (просторна сувишност, барокне палате су имале собе без специфичне употребе);

³⁵ форма која је поливалентна, о чему ће бити касније више речи

³⁶ функционализам, према Лефевру, напреже функцију до тренутка где свака функција има специјално додељено место у доминираном простору, где је сама могућности мултифункционална елиминисана (Лефевр у Forty, 2004, р. 148)

- флексибилност услед техничких система (Шредер кућа), а тичало се бар у првом делу 20. века померљивих елемената – зидова, после рата се више пребацује на питање лаке конструкције и механичких сервиса у објекту;
- као политичка стратегија – према Лефевру кроз позитивне апропријације простора - флексибилност није особина зграде већ простора (множина), и то је особина коју простори присвајају кроз употребе.

Са друге стране Мис Ван дер Роје (*Mies Van der Rohe*) примењује концепт отвореног плана који мање користи конструкцију као основ за промену, већ повезаност просторија³⁷, при чему је Мис, као пројектант, био на одређени начин одвојен од свих тенденција масовне производње, па је тиме и различит начин како је он решавао могућност промене у стамбеном простору (Frempton, 2004).

Значајни аутори који су се кроз истраживање и пројекте бавили бар последично привременошћу и променом у простору у овом периоду били су и Герит Ритвелд (*Gerrit Rietveld*), Ван ден Бројк (*Van den Broek*), Март Стам (*Mart Stam*), Бруно Таут, Бакминстер Фулер, Ле Корбизје, Ван дер Влугт, Ерик Фрибергер, Алвар Алто, Евзен Розенберг и други.

Пример куће Шредер Герита Ритвелда куће је један од први правих флексибилних пројеката који, поред тога што се сматра једним од најзначајнијих кућа, је највише фасцинирао архитекте као пример просторне флексибилности у стамбеном простору. Покретни „зидови“ су омогућавали стварање континуираног отвореног простора и тежило је омогући да кућа превазиђе друштвено-просторну хијерархију нормалне куће. Ослањајући се на учешће корисника, који се ангажује да створи ограђени простор, а затим га поново споји (Schneider & Till, 2007).

Период од 1940 до 1960. године – Други светски рат и послератна обнова

Овај период представља наставак и надоградњу тенденција из претходног, међуратног, периода. Карактеристике и промене описане у првом периоду су наставиле да утичу на стамбене активности у овом. Ток и крај Другог светског рата понавља, као и крај Првог светског рата, нужну и хитну потребу за новим стамбеним склоповима посебно у градовима Европских земаља.

Период након Другог светског је увео у архитектуру сазнања из војне индустрије пренео у стамбени сектор и креирао базу за практичну примену нових и прилагодљивих стамбених решења, с доминантном улогом техничких достигнућа у производњи и каснијој монтажи у току градње (Schneider & Till, 2007). Период 1950-их такође по својим послератним тенденцијама, иако у другој половини 20. века је сроднији мотивима и потребама изградње прве половине 20. века. Период развоја прати тежњу становања, посебно масовног становања да надомести недостатак стамбеног фонда изазваног ратним дешавањима, посебно Другог светског рата, као и долазак људи у повећаној мери у урбане средине (Gjakun, 2015; Schneider & Till, 2007). Те карактеристике, заједно с префабрикацијом, минималним стандардима, који се још увек делимично фаворизују, говори о тенденцији генералног преклапања начина градње међу периодима и концептима који се настављају на претходне експерименталне просторе који стимулишу промену. Разлика је да градњу карактерише већа и усавршена употреба префабрикације која представља унапређење и наставак

³⁷ отворени план производи ослобађање од затворених простора и остварује ток функција у једно простору, насупрот затвореном плану за затвореним просторима или јасно одвојеним собама повезаних вратима (Ching, 2012), омогућава перманентно повезивање између делова (сектора) и решења су више дефинисана у виду принципа, где је он више просторно индикативан, а мање одређен (Петрић & Милинковић, 2017).

бављења проблемом масовне производње започете 1920-их година, са истим циљем да стамбени простор буде прилагодљива и променљива средина за различите кориснике. Пример стамбеног објекта Ле Корбизјеа у Марсеју који је завршен 1952. године тежња да се станови посматрају као независне структуре и да буду заменљиве (свака јединица је имала своје инсталације) (Per & Mozas, 2013). Оваква идеја се кроз реализацију ипак редукује, али свакако је један од узора и за архитектуру наредног периода.

Током касних 1950-их година се идеје и концепти полако померају ка појави нових архитектонских концепата и идеја које у оквиру касног ЦИАМ-а тј. Тима 10 (*Team 10*), износе другачије идеје могућности развоја у становању (Frempton, 2004). Манифестом из Дорна (*Doorn Manifesto*) 1954. године Тим 10 даје свој одговор на модернистичку доктрину и забринутост у односу на претходну модернистичку праксу где се критика односила на то како створити праву заједницу засновану на концепту груписања стамбених јединица, при чему се и полако фокус с стана пребацује на шири стамбени простор (Per & Mozas, 2013).

У овом периоду је специфично, али не и искључиво само у њему, бављење вернакуларном у архитектури, а што се надовезује на квалитете и концепте органски замишљене архитектуре Метаболиста у следећем периоду. Истраживање се осврће на вернакуларну архитектуру истичући рад Алвара Алта који кроз традиционални концепт Карелијске куће истражује променљивост која почиње једном „ћелијом“ или недовршеним простором, а који може да расте из године у годину. С тим у вези Алто истражује и стандардизацију с примесама флексибилног планирање и еластичну стратегију производње. Истиче да иако је за масовно становање је добро дати велики број варијација типова, потребно је да сваки буде заснован на стварним и правилно просторно решеним специфичним потребама, што Алто назива еластична стандардизација (*elastic standardization*)³⁸ (Cody & Amoia, 2002).

Крај послератне обнове као главног мотиватора стамбене изградње и истраживања је посебно видљив почетком 1960-их, када се јавља јасан отклон од претходних тенденција, с новим како просторним организацијама, тако и новом, унапређеном и делимично софистицираном мотивацијом за пројектовање нових концепата стамбеног простора – већи комфор, већи акценат на индивидуи и одступање од само минималних стандарда у општем архитектонском градитељском опусу тог доба у градовима.

Период од 1960 до 1990. године - нови архитектонски концепти и покрети

Четврти период од почетка 1960-их, за разлику од претходних периода, карактерише промена ка односу не само са привременошћу у простору становања, већ и по питању односа директно са корисником. Услед промене фокуса са породице, на питање и значај индивидуе у друштву, поставља се питање важности индивидуалног корисника (Kugokawa, 1969), а тиме и могућности партиципације³⁹ корисника у промени простора. Омогућавање креирања простора по мери, потреби, жељи и навикама корисника дефинише нове архитектонске концепте. Овај период карактерише потреба за другачијом и не само наставком, већ критичком интерпретацијом наслеђених идеја из претходних периода и увођење

³⁸ Може се повезати с каснијим савременим концептом масовне прилагођене производње присутне у периоду од 1990-их

³⁹ сарадња између доносиоца одлука и заинтересоване стране или оних на које има утицај предметна интервенција, при чему сарадња може бити размена информација, али и активно учешће у обликовању предметне средине или простора (Петрић & Милинковић, 2017)

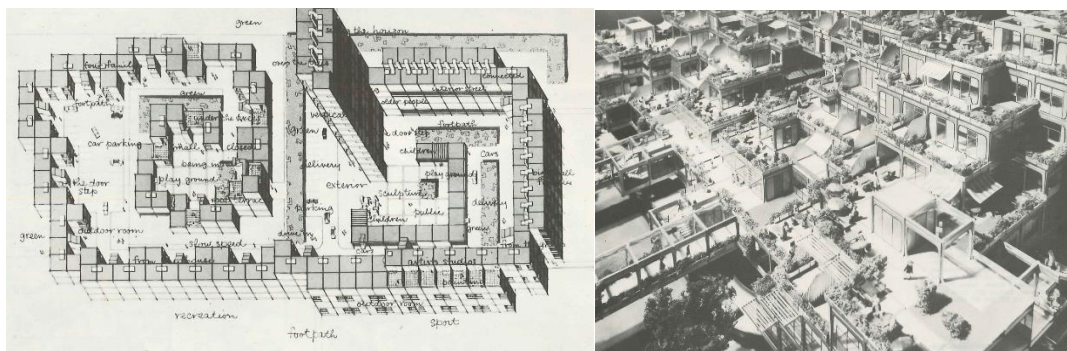
нових концепата⁴⁰. Развој такозване „радикалне“ архитектуре је требало да трансформише архитектуру као нормативну дисциплину у Европи 1960-их (Brayer, 2008; Leslie, 2002). Припадници архитектонске „авангарде“ из тог периода тврде да је архитектура облик експериментисања и одбацују њену конструктивну коначност (Brayer, 2008). Теме које су се тицале привремености у овом периоду обухватају: префабрикацију (изражено питање модула и капсуле), нови авангардни покрети, принцип отворене зграде, поливалентне просторе у оквиру структурализма, доградњу и додавање елемената, партиципацију као дела улоге промене у простору и др.

Префабрикација у овом периоду није само део општег масовног система производње већ залази и у део популарне културе, концепата и утопијских решења архитектонског простора. У том погледу су се у САДу, Енглеској и Јапану различите групе бавиле тим системима и препознавала су се два архетипа и то „кран“ (*gantry*) и „капсула“ (*capsule*). Они су били мотивисани не само помацама у истраживању свемира, већ и у раније постављеној систематизацији простора, својеврсног контејнера у случају капсуле (кокпита), максимално минималног и максимално одвојеног (Leslie, 2002). Капсула је у том смислу постала део популарне културе већ почетком 1960-их (Leslie, 2002). У овом погледу се истичу различити пројекти између осталих је и пројекат Хабитата 67 који се састоји од префабрикованих модула⁴¹ постављених заједно у наслагани, цик-цак образац за креирање просторија, дворишта и путева подигнутих на различитим нивоима. Хабитат је такође веома практичан у свом модуларном систему, који је имао унутрашњу структуру која омогућава лако проширење његових компоненти. Сафдијев иновативни дизајн станова пружио је алтернативу традиционалним високим стамбеним блоковима модерне ере (Palmer, 2008). С тим у вези модул и посебно капсула се може прилагођавати дневном ритму корисника, а штедећи простор и допуштајући одређене мале промене. Оне могу бити конективне капсуле, да се повежу на заједничко језгро или буду део мегаструктура, где ширење и додавање истиче аспект неодређености и незавршености објекта (Heckman et al., 2018; Šenk, 2013).

Такође класичнији префабриковани системи су се јављали у различитим у облицима у мноштву земаља где су се издвајају примери Л-тип система (*Square L-Type system*), затим Меташтат система градње (*Metestadt Bausystem*) и др. (Слика 5)

⁴⁰ у другој половини 20. века се процесом убрзаног развоја стамбени простор интензивно мења, а са тиме и начини његовог коришћења потреба корисника и према томе могућност за одрживост

⁴¹ модул представља меру пропорције којом се уређују делови реда или зграде и могу бити која серија стандардизованих, високо компатибилних компоненти, коришћених у састављању јединица различитих величина, комплексности и функције (Ching, 2012; Parker, 2004)

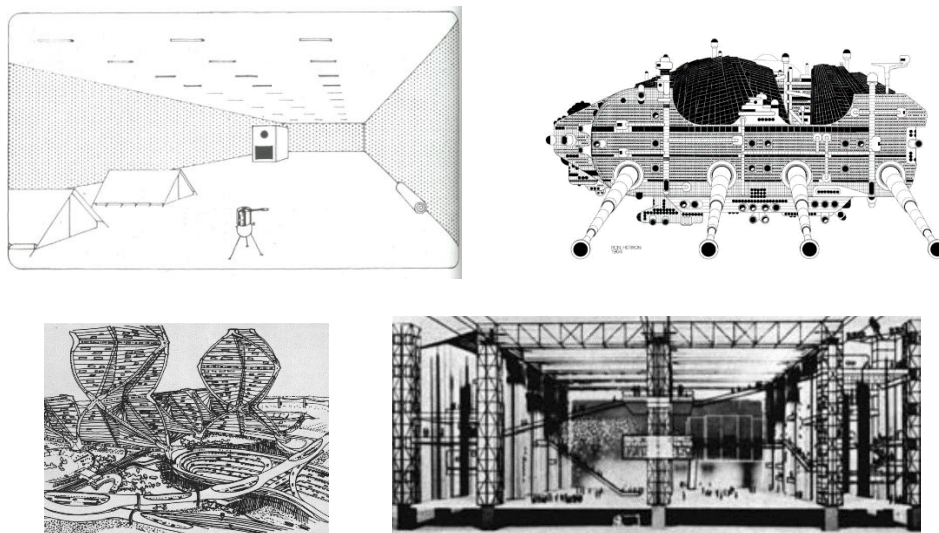
Слика 5 - просторни приказ више структура квадрат Л-тип система (лево) и модули МСБ система - приказ стамбене структуре (десно), извор: (Deilmann et al., 1980, pp. 173, 175) основа с матрицом и (десно), извор: (Deilmann et al., 1980, pp. 174, 175)

Нови алтернативни концепти током 1960-их су се јавили када су непосредне стамбене кризе у периоду послератних година биле ублажене и економије многих земаља релативно обновљене. Тада су у фокус дошли други аспекти, посебно посматрајући западна друштва. Нове идеје и концепти су резултат млађих генерација архитеката, који су доводили у питање актуелне архитектонске праксе и парадигме архитектуре, али и друштва у целини. Један од група су били и чланови Тима 10 који су се супротставили догми урбане функционалне сегрегације и формирали алтернативни модел произашао из Кандилисових и Вудсових студија органски развијених контекста у Казабланки (наглашаван је однос између стамбене јединице, зграде, улице, суседства и града) (Heckman et al., 2018).

С друге стране група архитеката у оквиру покрета Метаболизма објављује манифест „Метаболизам 1960: Предлог за Нови урбанизам“ који најављује серију иновативних предлога за просторне структуре које се темеље на метаболичком (природном) процесу, активно се везући за промену као део аспекта решења. Идеје су представљене као организми који настављају да расту, размножавају се и у реагују на своје окружење (Frempton, 2004). У распону од неколико година објављен је низ визионарских планова за градове, као што су Тангеов (Kenzo Tange) „План за Токио“ (Tokyo Plan) из 1960. године, Исозакијев (Arata Isozaki) пројекат „Кластери у ваздуху“ (Clusters in the Air) из 1962. године и Кикутакеов (Kiuonori Kikutake) „Плутајући Град“ (Floating City) из 1961. године. Такође се истиче и концепт групне форме Фумихико Макија, која омогућавају развој, интеграцију, еволуцију, додавање и одузимање, као и прилагођавање, како топографији тако и социо-економској реалности (Radović, 2001).

Колико је овај период разноврснији од претходних говори да су се различити покрети или појединци веома другачије бавили проблемом привремености у становању. Концепти различитих група, посебно од 1960-их година представљају активније концептуалније бављење темом простора и промене, евентуалне мобилности, одсуства одређености, напретка и сл. (групе Архиграм, Архизум и др.) (Слика 6). Пројекти попут Архиграмових „ходајућих градова“, палате забаве од Прајса – програмски неодређен простор (Heckman et al., 2018; Sadler, 2005). Архитекта Јона Фридман (Yona Friedman) и група GEAM (*Groupe d'Etudes d'Architecture Mobile*) се у Француској баве истраживањем и креирањем визија и концепата заснованих на мобилним структурама (Frempton, 2004). Архизум у Италији кроз бројне пројекте и есеје критикује модернизам и истражује флексибилне приступе у урбанизму (Schneider & Till, n.d.-a). Фремpton пак критикује ове покрете наводећи да њихови пројекти хај-тек архитектуре поседују

једну неодређеност облика научне фантастике, а не конкретних пројеката (Frempton, 2004).

Слика 6 – Град без стајања, Архизум (горе лево), ходајући град Архиграма (горе десно), спиралне зграде, Курокава и Метаболисти, (доле лево), Палата забаве Седрика Прајса (доле десно), извор: (Branzi, 2006, p. 112; Kurokawa, 1977, p. 56; Sadler, 2005, pp. 36, 39)

Поред тога се пажња у овом периоду усмерава и на различита решења која са или без интервенција могу да омогуће прилагођавање објекта различитим уређењима и активностима. Најпознатији систем везано за променљивост и флексибилност који се тиче конструкције је Хабраkenов систем „Отворене зграде“ развијаног од 1961, године у Холандији. Концепт разликује три нивоа интервенције, сваки у различитим размерама: „урбано ткиво“ - ниво јавних простора - улица, дворишта и тргова; „подршка“ - архитектонски ниво колективне основне зграде и испуна „испуна“ - ниво унутрашњег пројектованог распореда приватног стана са елементима као што су преграде, врата, прозори и др. (унутрашњи простор зграде и стана). Три нивоа пројектовања отворене зграде раде независно, али су дубоко повезани и то одоздо према горе⁴² (Till & Schneider, 2005; Van der Werf, n.d.). Хабракен истиче да технологија није нужно део конфликта између производње и различитости форме и да креирањем варијанти решења се сагледава ефикасност производње (Habraken, 1987).

Поред тога се у овом периоду препознаје употреба простора с могућношћу промене без интервенције на елементима (преградама) простора. У том смислу један простор може бити различите намене без промене уређења, и представља поливалентни простор. У Холандији, у оквиру структурализма, Алдо ван Ајк са реализованим пројектом за Градску установу за бригу о деци у Амстердаму из 1960. године и нешто касније Херман Херцбергер са пројектима за Диагон кућа (*Diagoon Housing*) у Делфту из 1967. године развијају идеју о „поливалентном“ простору - отворена и недетерминисана концепција (Frempton, 2004). Пошто је немогуће обликовати индивидуално становање које би у потпуности одговарало свакоме, треба креирати могућности за личне интерпретације (Frempton, 2004). Харцбергер тврди да је функционалистичка подела стамбених јединица на строго

⁴² такође повезано са сферама приватности и то (1) приватна сфера код куће/стана са испуном; (2) колективна сфера у малим четвртима формирана од ослонаца и (3) јавна сфера урбаног ткива сопственог округа

раздвојене просторе је заправо „насиље“ и да се вратити преиндустријској форми повезаних просторија и слободније везе простора и активности (Hertzberger, 2001).

У овом периоду се јавља изражена потреба за сагледавањем улоге корисника, његовој партиципацији у пројекту и омогућавању промене у простору у фази експлоатације. Значајни аутори у овом погледу су Ђанкарло Де Карло (*Giancarlo de Carlo*), Лучијен Крол (*Lucien Kroll*), Ерно Голдфингер (*Erno Goldfinger*), Ралф Ерскин (*Ralph Erskine*) и други. Корисник је, према Џенску, до сада био запостављен и критика модернизма је била да је стамбени простор пројектован само за универзалног корисника, који како он истиче, не постоји (Dženks, 1985). У том периоду Лефевр 1974. године издаје књигу „Продукција простора“, у којој се јасније истиче улога корисника. Он прецизира разумевање простора кроз три категорије: перципирани простор, конципиран простор и живљени простор, Перципиран простор представља физичко окружење, док конципиран простор креирају пројектанти и ова два концепта садрже пасивни однос ка простору. Живљени простор насупрот њима укључује активну улогу у употреби простора где корисник и друштвени односи имају активну улогу у обликовању простора и „преузимању контроле“ над окружењем – проактивни приступ (Muller, 2008; Schneider & Till, n.d.-c). Један од видова појачане партиципације у том периоду је и развој Кохаусинга (*Co-housing*) који је започео касних 1960-их у Данској, под називом *Bofaellesskaber* или „живе заједнице“ - стамбене четврти од приватних кућа са заједничким објектима. Пример из 1978. године у Тингардену у Данској је поседовао станове који имају флексибилан распоред који омогућава породицама да прошире или смање свој дом у складу са потребама, додавањем или напуштањем соба у суседним становима. (Schneider & Till, n.d.-b).

Пример партиципације је реконструкција насеља Бајкер из друге половине шездесетих година у Њукаслу, где је архитекта Ерскин активно учествовао као пројектант, али и медијатор између корисника и градских власти. Архитекта је у том смислу формирао канцеларију недалеко од саме локације пројекта, отворену за било кога с називом „архитектонска радња“ (*The Architect's Shop*)⁴³ – архитекта је био задужен и за менаџмент/управљање, али и за промоцију процеса (Per & Mozas, 2013). Џенкс у позитивном погледу пореди овај пројекат са насељем Вајзенхоф у Штутгарту (Dženks, 1985). Предности су биле у томе што за било какве поправке нису биле потребне никакве специјалистичке вештине и да су сами станари могли да замене елементе користећи основне вештине „уради сам“ (Per & Mozas, 2013).

Значајни аутори који су се кроз истраживање и пројекте бавили бар у одређеном погледу привременошћу и променом у простору у овом периоду били су Херман Хертзбергер, Алдо Ван Ајк, Ерик Фрибергер, Кишо Курокава, Фумихико Маки, Џон Хабракен, Јохан Ван дер Броек, Јакоб Бакема, Жорж Кандилис, Аљоша Јосић, Шандрах Вудс, Моше Сафдие, Франс ван дер Верф и други.

У каснијем делу ово периода (од краја 1970-их и почетка 1980-их година) постмодерна архитектура означава раскид са канонима модернизма међународног стила, при чему се функционализам и нагласак на изражавању структуре одбацују се у корист веће слободе дизајна. Ово доводи до нове интеракције савремених облика и материјала при чему се такође прихватају манифестације комерцијалне масовне културе (Harris, 2006).

⁴³ локална радња у којој се о производу, у овом случају новом стану, може преговарати уз помоћ занатлије-архитекте, при томе мењајући став да су архитектре неко далек у „кули од слоноваче“, већ технички стручњак на услузи становницима

Период од 1990. и прелаз у нови миленијум

Фокус идеја се, током 1990-их година, помера са самих објеката, на процес пројектовања. Практична потврда архитектонских тенденција из шездесетих година није остварена, али је утицај идеја о променљивим концепцијама простора видљив (Стојановић, 2013). У периоду након почетка 1990. године утицај идеја о променљивим концепцијама простора је веома видљива у општем смислу у архитектонској теорији и пракси и то кроз, како Стојановић истиче, у виду кључних просторних карактеристика или одредница организације као што су поливалентност, реактивност, мобилност, способност раста и др. (Bech-Danielsen et al., 2018; Стојановић, 2013). С тим у вези се начини за стимулисање и одвијање промене у простору настављају у ово периоду и додатно или унапређују или модификују према све више појединачним захтевима корисника.

Препознавање могућности нових технологија у дефинисања компонената у оквиру објекта и успостављања веза између свих механичких компоненти преиспитује улогу и могућности префабрикованог модула ка форми базираној на потенцијално бесконачним итерацијама- примена масовне прилагођене производње (*mass customization*) (Bech-Danielsen et al., 2018; Lynn, 2004), што представља прелазак с универзализма на појединачно специфициране прилагођене елементе (Kurokawa, 1994). Идентична репродукција нема више техничку нити економску оправданост и специфично уређивање (*customization*) је акт модификовања, скретања улепшавања и у генералном смислу апропријације досадашње стандардне производње (Gausa et al., 2003). То се огледа и у напретку претходно дефинисане минималне јединице капсуле и с новим могућностима максималне искоришћености. Пројекти као што је кућа Грега Лина⁴⁴ дефинишу нови ниво промене, при чему се „кућа“ налази на роботској бази која је ротира у три позиције и пружа три различита коришћења простора (Lynn, 2004). До сада је најшире прихваћена поглед ка универзалности била претпостављена универзалност технологије, али то у овом периоду није више нужно. Курокава истиче да се у том периоду трансфер технологије посматра с већом дозом софистицираности у погледу прилагођавања региону, јединственим ситуацијама, култури и обичајима (Kurokawa, 1994).

Са друге стране настављају концепти и истраживања који заправо и више истичу универзалност у анализирању променљивости. У то спада идеја генеричког простора који јасније формулише Рем Колхас (*Rem Koolhaas*). Идеја тог простора је да може потенцијално поседовати бесконачан број варијација, који је идеал универзалности и специфичности у исто време (Koolhaas, 1998). Варијабилност је доведена до максимума омогућава пројектанту да на основу оквира који је постављен (основа варијације) развије, у току пројектовања, било које решење (Leupen, 2006a). Ова врста архитектуре ствара организатора од архитекте, руководиоца процеса, што се може повезати с ставом Деилмана и сарадника да је архитекта прецењен у свом истицању и да улога архитекте није да буде онај који је представник корисника, већ као неко ко нуди алтернативна решења и организује потенцијалне просторне ситуације (Deilmann et al., 1980).

Крај 20. века више није представљен како је замишљен у радикалним пројектима из 1960-их. Садашњи динамички системи одбацили су појам референце и експериментална архитектура више није миметичка, већ истражује процес сопствене конструкције. Стање се стога може описати као „гасовито“, пропусно за

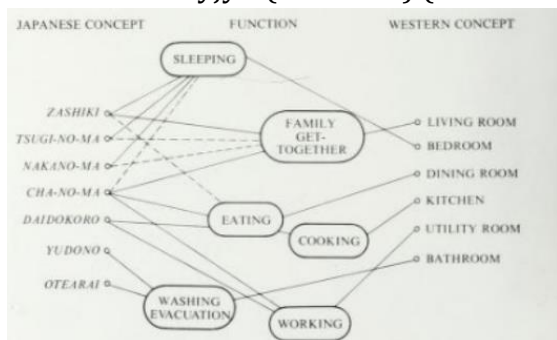
⁴⁴ прототип куће под називом „Room Vehicle House Prototype“

околину и доживљава се као својеврсна мембрана еластичног и интелигентног простора, извора информација, који је прилагодљив и открива своју „метаморфно“ стање (Brayer, 2008). Курокава у својој књизи из 1994. године наводи да је 21. век, за разлику од „доба машина“, називам „добом живота“, с опсервацијом да за њега машине како је до тада сматрао систем се не развијају, нити мењају, те да ново доба то омогућава. Такође наводи да су технолошки и економски напредак који је остварен, ако подршка универзалности, сада стављен под ревизију и рефлексiju (Kurokawa, 1994). Сходно томе се данашњем тренутку јавља потреба за „надоградњом“ основних универзалних концепата из стамбене архитектуре 20. века тежи да на нови начин и својства савремене структуре стамбеног простора омогући велики броја садржаја и еластичности⁴⁵ тока активности у простору чиме би се задовољило мноштво различитих садржаја (Nikezić, 2018).

Приказане карактеристике и промене у једном периоду историјског развоја у току 20. века, иако јасно дефинишу нове моменте у току развоја и стимулишу другачији приступ пројектовању стамбеног простора у том периоду, не најчешће значи да престају почињањем следећег, при чему је приметно да се ти концепти и реализације често у даљем временском периоду надограђују (Бранков, 2019). С тим у вези изражене промене и напредак који се тичу употребе префабрикације, модула, као и само реаговање на промену структуре породице, променљивих зона приватности су и даље део активне расправе у стамбеном простору.

2.1.2. Елементи стамбеног простора и утицај/значај привремености

Елементи простора су често сматрани коначним и нечим што чини кућу, што је посебно изражено у западним културама, док јапански обрасци коришћења и односа ка простору куће негују привременост елемената. Јапанска кућа се састоји од две групе елемената, они који трају дуго и других који су мање издржљиви, али се лако замењују⁴⁶ (Табела 1) (Nishihara, 1968).

Слика 7 - Поређење између функционалних приступа креирању и дефинисању простора на Западу и у Јапану према Нишихари (више активности за један простор), извор: (Nishihara, 1968, p. 108)

Он износи и став да је западни систем креирања простора такав да је функција свих простора куће свесно постављена од самог почетка. Имена просторија су увек пажљиво назначена, а њихове функције строго фиксирани, док у јапанској поставци од самог почетка су собе само несавршено подељене, тако да касније функционалне промене немају никакву разлику/утицај на основну поставку (Nishihara, 1968) (Слика 7). Иако западни систем креирања и распореда функција у касније развоју становања није баш тако крут нити црно-

део као што истиче Нишихара, ипак он показује значајан систем разлике у структури и креирању простора у зависности од различите средине, истичући да

⁴⁵ Петрић и Милинковић за овај и термин флексибилности везују и резилијентност која се популарно преводила као отпорност, који они сматрају да није адекватна у области простора урбанизма, просторног планирања и сл., те је ово свакако дефинисано као способност субјекта да се носи с штетним догађајима и врате у функционално стање (Петрић & Милинковић, 2017)

⁴⁶ стубови, греде и кров могу бити неизмењени дуги низ година, али остали елементи се брже троше (папирни, платнени и сл.) и периоди замене зависе од материјала

локација, добра опремљеност⁴⁷, важност и генерална поливалентности може да дефинише простор (Nishihara, 1968).

Еванс такође истиче да ако је нешто објашњено архитектонским планом то је природа људских односа, јер елементи које план обухвата и приказује (зидови, врата, прозори и комуникације-степенице), су у првом случају ту да поделе и селективно уједине настањени простор (Evans, 1997).

Табела 1 - Елементи уређења стамбеног простора на основу заступљености у периодима и пројектима стамбене архитектуре с аспекта привремености, извор: аутор

Елемент простора	додатна подела и значајне карактеристике у служби привремености	заступљеност у периодима развоја ⁴⁸					истакнути примери употребе у архитектонским концептима, пројектима и сл. (за појединачне детаље видети табелу у прилогу)
		1	2	3	4	5	
просторија-соба	главна просторија простор за интерне промене (деобом) или екстерне (спајањем две просторије), оптималних је димензија (поливалентна)	●	●	●	●	●	Каса Блоко, Бергполдер солитер, Вила Маиреа, Лејк шор драјв, Александра Роад, Убрбаунг у Хелмутштресе
	предпростор (предсобље) налази се испред и уз главну просторију, комуникациони простор, поприма део привременије функције главне просторије (фреквентнији простор)	●			●	●	Робин Худ баште, Објекат у Инголштату, Тиролтгасе
зид-преграда	потпорна (носећа) конструкција дефинише непроменљиве границе простора унутар кога се дешавају потенцијалне промене (ограђује простор или га потпуно ослобађа нпр. с носећим стубовима)	●		●	●	●	Вила Дом-ино, концепт Отворене зграде, Накагин кула, Холабрун, Моленвлет, Некст 21
	испуна-преграде потенцијална интерна подела простора, која се остварује по потреби (може задата матрица поделе или не)	●	●	●	●	●	Традиционална јапанска кућа, Кућа Шредер, Вила Лошер, Калебек Експериментално становање, концепт Отворене зграде, Рајд насеље, Холабрун, Моленвлет, Немаусус, Некст 21
под	дефинише потенцијалну поделу простора и модуларност (у спрези с преградама у просторији, различити нивои пода) – татами под и др.	●		●	●	●	Традиционална јапанска кућа, Апартамани Харуми Валден 7, 2/5 Кућа, Китага стамбена зграда
врата-пролази	фиксни отвори (повезаност просторија) могућност вишеструке повезаности једне просторије	●	●				Каса Блоко, Мали стан – прототип (Фигер)

⁴⁷ Нишихара истиче, примера ради, да *zashiki* просторије које се дефиниши као просторије за седење су често више од једне у кући те обично су најдаље од улице (и буке) и добро су опремљене, те могу бити за пријем гостију или за рад, те тај простор је према Нишихари најцеремонијалнији простор од свих, али нема посебно додељену функцију (Ching, 2012; Nishihara, 1968)

⁴⁸ 1-до 1918.; 2-1918-1940.; 3 1940-1960.; 4-1960-1980.; 5-1980-1990.; 6-након 1990. (подела не искључује да су се елементи користили на ове начине и у другим периодима у одређеном обиму)

	померљиви (прошириви) отвори промена границе (обухвата) једне просторије	●	●	●	●	●	Бергполдер солитер, Летоградска, Вила Маиреа, 2/5 Кућа
комуникације (ходник)	повећавање приступачности и односа између што више простора/просторија	●	●		●	●	Сеоска кућа у близу Лондона, Кућа Шредер, Хуфејзензидлунг, Валден 7, Објекат у Слезиској улици
намештај	склопиви намештај, модуларан, померањем и манипулацијом директно иницира промену намени или организацији простора	●	●	●			Традиционална јапанска кућа, Вила Лошер, Калебек Експериментално становање, Накагин кула
инфраструктура	инфраструктурни блок с префабрикацијом је компактан и потенцијално ослобађа остатак стамбеног простора		●	●	●		Димаксион кућа, Префабрикована кућа (Богнер), Кућа Вичита, Хабитат 67, Накагин кула

Када поредимо западну и источну перцепцију простора као што је соба, Нишихара наглашава да је ниједна јапанска реч не одговара тачно енглеској речи за собу, тј. да западни концепт простора не постоји за Јапанце (Nishihara, 1968). Када се генерално говори о питању постојања функције и начина њеног показивања у стамбеном простору собе је један од главних елемената за одвијање одређене активности, али и као средство комуникације ка другим просторима. С једне стране њихова димензија и позиција утичу на могућности и распоред активности, док с друге стране повезаност, бр. отвора и могућности кретања такође подстичу и омогућавају проток корисника, смену активности и дефинисање веће или мање приватности. То је једна од главних одредница које дефинише одвајање простора живљења (домаћинства). Дефинисање собе као засебног простора уз помоћ нове одвојене комуникације је довело проширеном концентрације (јавнијег) простора и пажљиво контролисаних и индивидуалним сегмената простора (индивидуалне собе)⁴⁹ (Evans, 1997). Дисконекција доминантно међусобно повезаних соба до 17. века је у даљим организацијама простора поделила простор на: окупиран (собе)⁵⁰ и неокупиран (простор за циркулацију), где на прелазу у 19. веку долази до веће систематизације приступа (Evans, 1997).

Према претходно дефинисаној промени комуникација у објекту се, према Евансу, уочава главна промена хијерархије која се дешавала у ово систему повезивања и приступа просторијама (манифестовало се у доступности просторијама). Употребом ходника и остављањем једних врата ка појединачној просторији две далеке или блиске просторије су добиле исти ниво доступности у међусобном односу и тиме су физички даље просторије по питању доступности (система приступа) приближене, а блиске тј. суседне по питању доступности удаљене. Собе су са увођењем коридора добиле бољу повезаност у објекту, али је то резултовало обрнуто пропорционално дози контакта између људи (Evans, 1997).

Додатно усложњавање овог односа независне и приватне собе као елемента простора и комуникације која се одвојила од ње се може видети у постојању предсобља (предпростора) у међупростору између њих. Нишихара истиче да план

⁴⁹ овде се ради о деференцијацији простора по броју корисника и њеној фреквентности, при чему се у том погледу јасно говори о нивоима јавнијег (полуприватнијег) и приватнијег у ентеријеру објекта (Evans, 1997)

⁵⁰ улаз у собе није никад случајан или ради пролаза већ само ако постоји намера и посебан разлог/посао, појава савремене дефиниције приватности (Evans, 1997)

јапанске куће често открива малу просторију⁵¹ поред велике собе, простор налик ходнику. Када се такав простор посматра у западној култури може се видети мотив вестибила у историји као малог простора који води у већи, предсобља када се говори о собама (Harris, 2006), појам лобија или фoaјеа (соба за чекање), више заступљеног у код хотела, позоришта и сл.⁵² (Ching, 2012; Клајн & Шипка, 2006). Специфично је да тај простор не поседује независност у односу на друге просторије, већ је део проширења веће и битније просторије (Ching, 2012; Nishihara, 1968). Значајно за ово истраживање је што је, за разлику од собе која је некада одређенија у својој функцији (што се видело у западном препознавању једна функција-једна соба), овај простор је место за разне припремне и привремене активности које ће се одвијати у важнијој већој просторији⁵³ и у некада може опслуживати две веће просторије⁵⁴ (Nishihara, 1968).

Када се осврнемо на питање поделе простора као и његове апропријације, зид представља једну од основних функционалних и физичких подела простора, а која је временом постала све више функционална, а све мање структурална јединица, увођењем све више стубова и Корибизјеовог Дом-Ино система почетком 20. века. У току 20. века се јасније раздваја носећа конструкција зидова (и стубова) од остале преградне. То најјасније формулише у свом концепту „отворене зграде“ из 1961. године Џон Хабракен с два дела и то потпорном структуром (*Support structure*) и испуном (*infill*). Хабракен наглашава одвајање основних система зграде – од потпорног до система испуна и пратећих подсистема, фаворизујући употребу савремених техника градње и префабрикованих елемената с могућношћу лакше производње, као и монтаже и демонтаже елемената испуне (Schneider & Till, 2005). Подела конструкције и зидова не носи само са собом конструктивни и временски аспект промене већ Хабракен дели да оно главну потпорну инфраструктуру пројектују и граде техничари-архитекте, инжењери и грађевинске компаније, док се попуњавање (испуна) обезбеђује малим, индивидуализованим, корисничким приступом. Ту самим тим на примеру конструкције зида и преграда омогућава корисницима да имају значајно учешће у пројектовању својих домова (самоградњом), који се могу прилагодити индивидуалној потреби (Schneider & Till, n.d.-d). Функционалну и употребну вредност простора, по Самарџићу, треба сватити као константни еволутивни процес, тј. као динамичне процесе о чему причају и Хекман, Шнајдер и Запел, који намећу концепте адаптивности структуре објекта у времену (Samardžić, 1989). Као основни конструктивни склоп у овом смислу и он као Хабракен он истиче скелет великих распона или мегаструктуре, са испуном од лаких материјала, (Хабракен - скелет и испуна), али и система Корбизјеа из прве половине 20. века, као логичан избор промовисања лаког, слободног и манипулативног простора.

Померљиви зидови, као део поменуте испуне простора су били чести у јапанској култури становања, а у току 20. века су веома заступљен начин у различитим стамбеним уређењима за остваривањем преградивих делова простора. При томе простора не мора бити након поделе сталан, већ се то може мењати у краћим интервалима (дневно-ноћно) као што је у јапанској кући или на

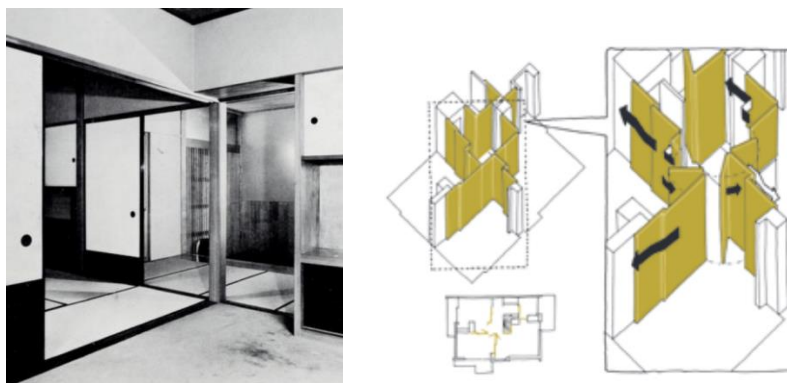
⁵¹ Нишихара је на јапанском назива *tsugi-no-ma*, док се енглеском назива *anteroom*

⁵² аралук је у старим босанским кућама био међуспростор, ходник или пролазна просторија у старим босанским кућама и ђезентија је представљала ходник, предсобље, трем у кући оријенталног типа (Клајн & Шипка, 2006)

⁵³ обично служи као место за привремено окачење капута за посетиоце, али на пример ако гост преноћи, он ће спавати у главној соби и користити предсобље за пресвлачење и др.

⁵⁴ видети везу с стамбеним простором у блоку 29, видети поглавље 4.3

дуже и евентуално трајније периоде. У првом случају је јапански метод био такав да су материјали (релативно танки и папирни) (Nishihara, 1968) и простор је био подељен само с визуелног аспекта (звук се лако преносио у целој кући), док касније уз помоћ клизних елемената на пример то у западној пракси становања се у том смислу унапређује. У другом трајнијем случају материјално и стабилност преграда може бити већа, трајнија и с звучног аспекта далеко одвојеније формирање простора по потреби, где Хансон истиче да и даље зидови и отвори одржавају раздвајања између главних функција домаћинства, иако на дискретнији начин него у ранијим кућама (Слика 8) (Hanson, 1998). Отвореност јапанске куће заправо отвореност унутар затвореног простора у којој је ограда одваја од спољашњег света (Nishihara, 1968), за разлику од њих западне куће са појединачним просторијама затвореним дебелим зидовима и вратима и прозорима су јасније подељене.

Слика 8 - Померљиве преграде у јапанским кућама, према Нишихари (лево), и схема преграда из куће Шредер (десно) извор: (Nishihara, 1968, p. 109; Schneider & Till, 2007, p. 152)

Подови у просторима јесу основа која омогућава поставку различитих привремених и сталнијих преграда и манипулације простора како преградама тако и елементима намештаја и сл. Улога пода као јасног иницијатора поделе се генерално не види у толиком облику у примерима западне праксе, а с друге стране је изражен у примерима како традиционалне тако и савременије јапанске стамбене архитектуре. То се специфично односи на татами простирке (подове) које су на самом поду састојане од квадратних модула те је омогућавала формирање основне мреже за потенцијалну поделу у вертикалном смислу за појединачне собе (називане и собе с татамијем). Ова подела у традиционалном смислу је чинила део стандарда у подели димензија (Palmer, 2008). У јапанским кућама нивои подова се благо дижу како се креће даље у јапанску кућу, постепено, готово не приметно, ниво пода расте, и Нишихара наводи мишљење Јорна Утзона да је под заправо једнак комаду намештаја и има исту врсту моћи да привуче људе као што имају зидови у европским кућама (Nishihara, 1968). Када се помене таваница, наспрам улоге пода у стамбеној архитектури она нема толико важну улогу. Јапанске куће је третирају исто као и привремене поделе простора, игноришући звучну поделу простора (Nishihara, 1968), док је у западној култури она само део ентеријера

Када се говори о вратима као делу поделе или спајања простора Еванс истиче да се још код италијанских теоретичара из 16. века пратио давни преседан да је више врата између просторија било пожељно у односу на мање. То је у општем смислу значило да су постојала врата где су се две собе повезивале тј. додиривале, чинећи да кућа буде мрежа дискретних, али у већој мери повезаних простора (Evans, 1997). Леупен се такође осврће на квалитет да су у Вили Ротонди просторије

повезане једна са другом⁵⁵, што омогућава добијање отвореног плана и пропустљивост за различите чланове домаћинства, који користе мрежу спојених соба као комуникације (Evans, 1997; Leupen, 2006b, 2006a). У супротном, са лимитирањем врата, тј. улаза, се јавља и друга техника умањивања сусрета чланова домаћинства, а то је системска примена независног приступа што се може уочити у периоду од 19. века (Слика 9) (Evans, 1997). По узору на то Хансон у својој књизи цитира Мутезијуса, наводећи да „енглеска соба“ представља простор где је корисник потпуно одсечен од суседне собе, и где би увођење врата која повезују суседне просоре могла бити као осећај да корисник „стално седи на улици“, што ремети жељу за приватношћу и изолацијом у енглеским кућама од 19. века (Hanson, 1998). Контра овом уређењу је представља концепт отвореног плана, који је свој историјски пандан имао у међусобно повезаним собама (Hanson, 1998).

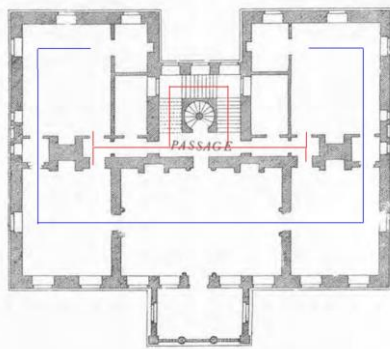

Слика 9 - примери померљивих врата, схема аутора, према опису и илустрацијама: (Ching, 2012, р. 62)

Ходник и комуникација у стамбеном простору је концепт који се јавља још у 16. веку као прва записана појава и то Енглеској. Он представља еволуцију стамбеног простора од комуникације кроз међусобно повезане собе и у италијанској архитектури се појављује као централни коридор. Независно кретање путем ходника и пасажа, које не зависи од проласка кроз међусобно повезане просторије, омогућило је мирније и пријатније домаћинство у каснијем развоју простора куће. Према томе Еванс истиче да је до 17. века био заступљен систем мрежа повезаних соба (*connected rooms*), док је од 17. века и у потпуности у току 19. века то заменило систем коридорског плана (*corridor plan*)⁵⁶ (Слика 10). Како је у првом случају акценат на друштвености док у другом на приватности, сам развој приватности се убрзава уз помоћу уређења простора у 19. веку и кулминира у 20. веку (Evans, 1997).

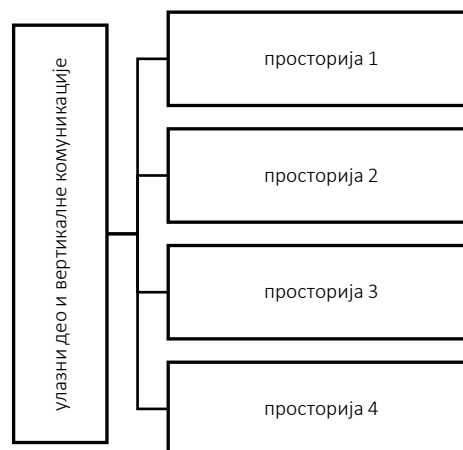
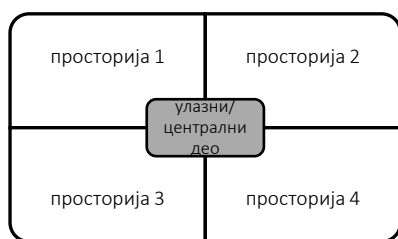
⁵⁵ видети и поливалентост у делу 0

⁵⁶ увођење коридора није у потпуности, од своје појаве одбацило собе као средство комуникације, већ је функционисано заједно с интерконектованим собама. У богатим кућама су ходници су били сервисне комуникације у заслуге, чије се присуство директно не види у простору, док су повезане собе омогућавале директан приступ за господу

Слика 10 - Амзбури кућа у Вилширу, Енглеска, арх. Џон Веб (1664) – два нивоа комуникација (1) ходници-црвена линија и (2) повезане просторије-плава линија), извор: аутор и (Evans, 1997, p. 73)

становање“. Ово је креирало, према Евансу, деликатно балансирану „справу“, увек на ивици мултифункције⁵⁷ (Evans, 1997).

Слика 11 - Схема два система комуникације с просторијама у кући, лево- веза собе с собом, десно, коридори и опционо веза собе с суседном собом, извор: аутор, према подели од (Evans, 1997)

Намештај, кревет, столица, сто и др. са својим просторним захтевима тј. заузећима пода и односом те заузете површине и простора за циркулацију су, посебно у субвенционисаном становању, по правилу примарни димензиони фактори у планирању просторија. У јапанској кући „соба без намештаја“ представљала је функционалну празнину, те када је намештај потребан тек се тада уноси, због чега Нишихара јапанску кућу представља као функционално флексибилну (Nishihara, 1968). При томе су Деилман и сарадници истицали да се у случају претераног дефинисана намештаја тј. посматрајући утицај и „умешаност“ архитекте, то обрнуто пропорционално вишеструкости опција које су могуће у простору (Deilmann et al., 1980).

Инфраструктура с технолошким напретком постаје засебни и често индустријски засновани скуп елемената у простору, који је и раније утицао на распоред основе, али чему се посебно од почетка појачане индустријализације и

⁵⁷ ова логика, временом умањена, је ипак утемељена у прописима, пројектантским методама и правилима које дефинишу савремено становање (Evans, 1997)

масовне производње даје примат посебно од рве половине 20. века (Deilmann et al., 1980). Потреба за новом и специјалном опремом стана доводи до тога да се тиме дозвољавају или преферирају само одређени облици комуникације и којима се утиче на живот породице у том простору. Такође инфраструктура као елемент има велику повезаност с питањем и формирањем стандардима у становању (Deilmann et al., 1980).

2.2. Феномен привремености

Феномен привремености се у области архитектонског пројектовања препознаје првенствено у начину на који се примењује у стамбеној архитектури. Привременост се детерминише кроз њен значај у решавању изазова у оквиру пројектовања. Истман истиче да су пројектанти често прелазили са идеје на решења (или делимична решења) пре него што су у потпуности формулисали проблем (Eastman, 1970), што по њему и Кросу говори да су пројектанти вођени проценом и формулисањем решења, а не потпуном анализом проблема (Cross, 2006; Eastman, 1970). С тим у вези, ово истраживање између осталог тежи да детаљније допринесе дефинисању проблема јаснијег позиционирања улоге привремености у стамбеној архитектури.

Анализа привремености се структурира аналогно Линчовом дефинисању контекста (Lynch, 2008):

- идентификација која имплицира способност да се оно што дефинишемо разликује од осталих ствари (као посебан ентитет),
- предмет идентификације мора поседовати одређено значење, и
- предмет идентификације мора поседовати просторне релације са посматрачем и са другим објектима.

При томе ово потпоглавље доктората истиче:

- преглед синонима и антонима привремености, са посебним значајем сагледавања просторно-временских разлика синонима, које су више или мање уочљиве или детаљније у архитектонском контексту привремености (однос ка временској и просторној одређености).
- дефинисање феномена привремености, област и начин његове употребе у архитектури и препознавање примене кроз значајне правце, покрете који су били део анализе историјских периода 20. века

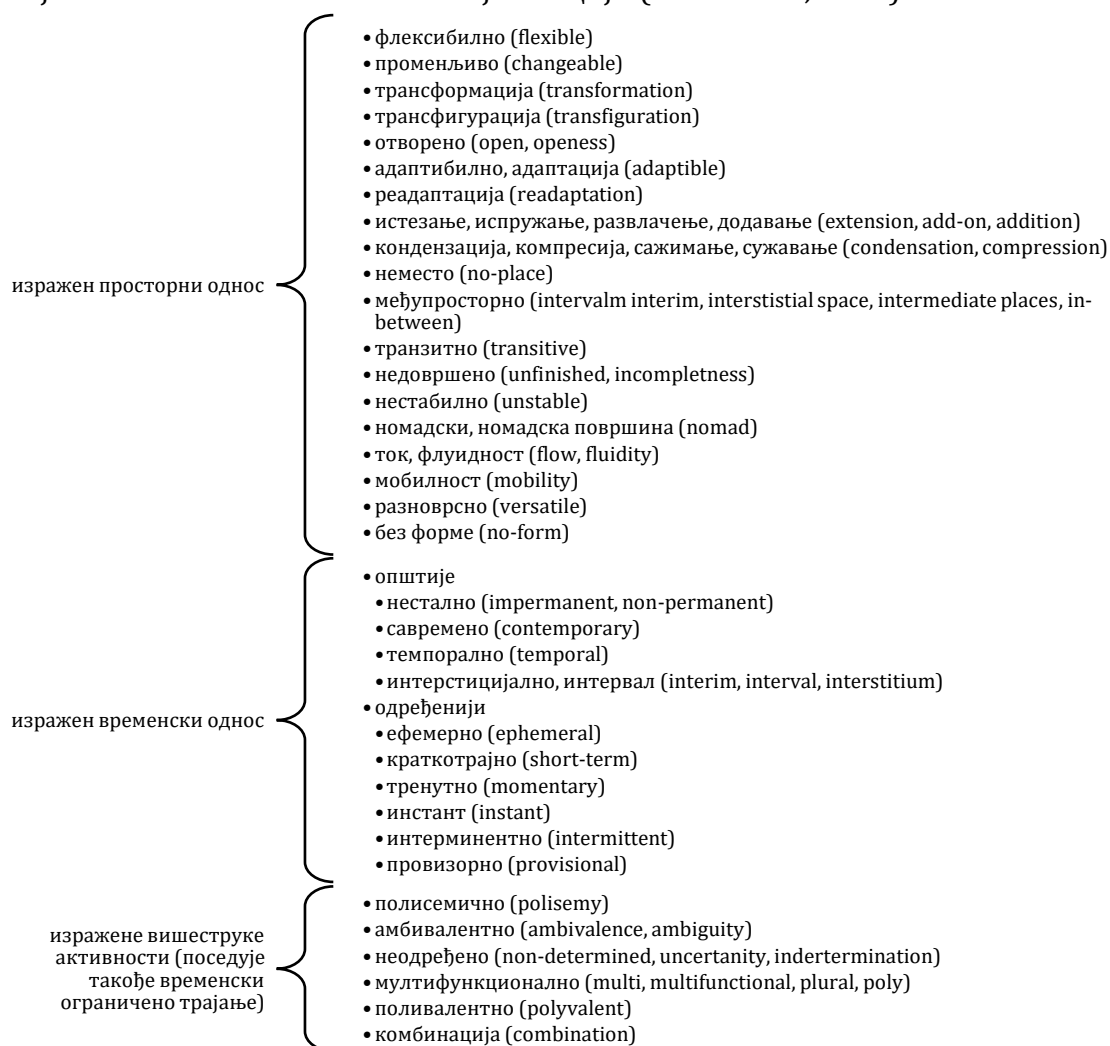
Потпоглавље препознаје да је процес употребе привремености у архитектонском пројектовању и теорији сложен и вишеслојан феномен при чему је неопходно да се сагледају следеће његове компоненте: термилошка одређеност привремености (термини који омогућавају сагледавање просторно-временских разлика у архитектонском контексту привремености - однос ка временској и просторној одређености, и однос архитектонске стамбене праксе ка времену у пројектованом простору (промене стамбене архитектуре у 20. веку, примена нових технологија и потреба за променом простора).

2.2.1. Појмови и различита значења која дефинишу привременост

У овом делу потпоглавља је дат преглед речи и значења који ближе описују појам привремености. Главни извор различитих синонима и сродних речи и значења је проистекао из литературе и речника на енглеском језику, као највећој бази архитектонских речи, појмова и односа у архитектури и могућности поређења највећег броја различитих аутора. Коришћени су такође и извори на српском језику. Поред прегледа речи и значења битно је напоменути да је, као што Гауса и сарадници истичу у својој књизи „Метаполис речник архитектуре“,

тумачења појмова стално недовршен, континуалан и променљив процес (Gausa et al., 2003).

Привремено се у енглеском језику везује за реч „*temporary*“ (*Definition of Temporary*, n.d.) и дефинише се као нешто што траје ограничено време и сходно латинском пореклу речи се корен речи везује за време „*tempus*“. Како су промене у простору комплексније у својој потреби описивања кроз време и простор, а сходно томе да различити аутори преко различитих термина и значења описују најразличитије промене у простору у току времена овај део потпоглавља обухвата термине које карактерише бар једна од две карактеристике: промена трајања (времена, ограничење неког трајања, тачно трајање нечега и сл.) и промена у простору (промена простора, функције, смена функција, варијација и сл.). Различити термини који се кроз ове две карактеристике промене везују за појам привремености се често и међусобно преклапају у значењима просторних и временских одредница. У даљем делу текста су прво сумирани сродни термини с значењем привремености и подељени на оне с израженим временским, просторним и аспектом с вишеструким активностима (Слика 12). Појмови на неки начин у себи укључују фактор нестабилности као део нестатичних тенденција система и односи се на привремену, променљиву димензију која одбија било које својство ка сталности и ка сталној позицији (Gausa et al., 2003).

Слика 12 - Приказ појмова који на исти или сличан начин као истраживани појам привремености описују просторну и временску променљивост, извор: аутор

Просторни однос

Када се говори о промени у просторном смислу неодређени термини обухватају општу променљивост (*changeable*), као и недовршено (*unfinished, incompleteness*) и нестабилно (*unstable*) (Vujaklija, 1986). Флексибилност (*flexible, flexibility*) се с једне стране дефинише опште као променљивост (Vujaklija, 1986), али и као својство простора које може апсорбовати и прилагодити ефекте на промену времена и ситуација (Till, 2009). Овде се због тога говори о креирању простора, али и о остављању простора за накнадну интерпретацију (тумачење).

Промена простора тј. његово прилагођавање мењањем неке његове карактеристике или дела, слично флексибилности, може се препознати кроз термине адаптације (*adaptation*), трансформације и трансфигурације (*transformation, transfiguration*). Адаптација представља прилагођавање, подешавање, преуређење зграде, просторије уз оспособљавање за неку нову намену (простор који поседује ово је адаптиван). Такође се адаптивност или адаптибилност у биолошком смислу повезује с прилагођавањем на извесне промењене услове чији је крајњи исход стварање нових врста. Поновно спровођење адаптација се назива реадaptација (*readaptation*). Трансформација представља радикалну промену облика, стања или особина, али и може представљати другачију организацију. Такође за промену облика се везује и реч трансфигурација. Такође с истим кореном речи је и термин трансфинитан за нешто што се не може довести до краја (бесконечно) (Vujaklija, 1986; Клајн & Шипка, 2006). Ако је нешто пак својство или величина која се не мења при трансформацијама назива се инваријантом (Клајн & Шипка, 2006).

Промена простора с назначавањем његовог проширења или скупљања се може представити кроз екстензију као истезање, испружање, развлачење (*extension, add-on*) и кондензација или сажимање (*condensation, compression*) (Клајн & Шипка, 2006).

Када се просторни аспект за разлику од претходних термина дешава у међупростору препознати су интервал и интерстицијум (*interim, interval, interstitium, interstitial space*). Интервал као и интерстицијум представљају како међупростор тако и међувреме, такође је ту и транзициони простор (Клајн & Шипка, 2006). Међупростор је било где да се две средине сусрећу – два различита стања, места, и бар две различите функције (Gausa et al., 2003).

Када се говори о форми енглески термин „без форме“ (*no-form*) је одговор на формални облик који не може да промени један од својих делова, а да не изгуби свој идентитет, те архитектура без форме дозвољава промену. По значењу обухвата оно може спонтано да аспорбује додавања, одузимања, техничке модификације, без ремећења основног сопственог реда (Gausa et al., 2003).

Слично одсуству форме се истиче и одсуство места, где се издваја термин и појам неместа (*non-place*), где је су то „места“ која у себи имају однос између времена, места и мобилности, везана за општа иста глобално препознатљива и понављајућа места, често везана за мобилност и конзумацију (Gausa et al., 2003; Оже, 2005).

Однос ка месту и промени се огледа и у термину номад (*nomad*), где Гауса и сарадници истичу да је прво везивање с појмом номадске површине у архитектури везано за Рејмонда Вилсона 1967. године и да је пре тога везивано само за људе и њихову несталност. Термин се код Вилсона везивао за анализу индустријске

продукције, каравана, микро бусева, а у току 1960-их је било везивано за концепте Архиграмског града и Банамовог природног човека⁵⁸ (Gausa et al., 2003).

Комплементарно претходним терминима, ток је такође значајан термин који се везују за кретање, тј. промену у простору кретањем, позицијом и сл. Ток (*flow*), флуидност (*fluidity*) и мобилност (*mobility*) представља вишеструке серије појмова и праваца, флуидност као стање тока, док се мобилност се односи на нешто што је покретљиво или што се креће (*Fluidity, Definition, n.d.; Mobility, Definition, n.d.; Gausa et al., 2003*). При чему се сва три појма везују за карактеристичности неместа и термина номад која поседују својства тока и мобилности у свом опису (Ože, 2005).

Временски однос

Конкретни термини обухватају групу термина који има општи дескриптивни временски аспект и оне који имају тачније одређено трајање промене када се употребљавају. Прва група обухвата термине као што су нестално (*impermanent, non-permanent*), темпорално (*temporal*) као нечег пролазног и примереног времену и приликама и временски ограниченог и променљивог (Krokfors, 2017; Клајн & Шипка, 2006). Два термина ближе одређују време између два периода: интерстицијални и интервал (*interim, interval, interstitium*) (Клајн & Шипка, 2006). Такође појам савремености (*contemporary*) се истиче као однос простора и времена, где тачка у простору је симултано присутна у садашњости и у будућности (Gausa et al., 2003).

Друга група садржи временски прецизније одређене термине и то ефемерно (*ephemeral*), краткотрајно (*short-term*), тренутно (*momentary*), инстант (*instant*), провизорно (*provisional*) и интерминентно (*intermittent*). Ефемерно представља краткотрајно дешавање, привременост, пролазност, безначајност и активност или догађај чије је трајање један дан, али и карактерише кратко, нестално, или нестабилну екстензију, феномен, или креацију кратког трајања. Тренутно траје само моменат, док инстант представља изразито мали временски период, тј. време између два стања. Провизорно представља привремено на краће време и онај који је пробни или помоћни (као и решење из нужде, које се после замењује за боље). Интерминентно представља испрекидано трајање неке појаве, јављање на махове, које се повремено прекида и изостаје (Vujaklija, 1986; Клајн & Шипка, 2006).

Вишеструка функција

Ова група термина се фокусира на термине који нису директно везани за временски или просторни аспект промене у свом значењу већ обрађују вишеструкост функција, значења, с омогућавањем вишеструкости (простору, времену и др.). Издвајају се термини полисемично (*polisemy*), амбивалентно (*ambivalence, ambiguity*), неодређено (*non-determined, uncertainty, indetermination*), поливалентно (*polyvalent*), мултифункционално (*multi, multifunctional, plural, poly*) и комбинација (*combination*).

Полисемично представља нешто вишезначно, при чему и амбивалентност такође је вишезначно, али и полифазно, двозначно, подвојено. Амбивалентни простори у архитектури су више сложени и неодређени и функција је недефинисана - у стању када има више од једне интерпретације (Ching, 2012; Gausa et al., 2003; Reese, 1988; Vujaklija, 1986; Клајн & Шипка, 2006).

⁵⁸ експерименти са формама које се надувавају су били приказ номадске архитектуре, чији је једини „темељ“ тело које је стално у покрету (Brayer, 2008)

Поливалентно представља нешто што је мултиваријантно - „промена као сталност“ како истиче Хертцбергер. У архитектонски контекст је као појам увео Херцбергер, чије се идеје поливалентности могу видети у Диагон кућама у Делфту (Leupen, 2006a).

Мултифункционално (плурално) имплицира хетерогеност, варијацију и по дефиницији је отворено и не тежи да буде апсолутно или завршено. Због свог високог одлика неодређености или неодређености својих резултата, кретања једнозначни и кохезивни карактер ствари и догађаја тежи више мултивалентних повезаних поддогађаја или потпростора (Gausa et al., 2003).

Комбинација је могућност симултаних постојања, али исто тако и могућност датих серија догађаја. Симултано просторно-временски дефинисана према интеракцији и суперпозицији променљивих секвенци или догађаја (Gausa et al., 2003).

Термини дефинисани у ово делу истраживања ближе одређују привременост на више начина и то у односу на временско трајање (одређено, неодређено), промене у простору, промену места, својство простора да се прилагоди промени у времену, затим промене активности и значења у простору које се могу мењати током времена, независно од промене простора, као физичке структуре и др.

2.2.2. Однос ка временској одредници у стамбеној архитектури

Посматрање архитектуре као коначног производа, заједно с чињеницом да је улога пројектанта да „само испоручи“ зграду, доводи до тога да се конципирање објекта своди на посматрање објекта који је „фиксиран“ с креирањем одређеног постављеног лимита у фази пројектовања у односу ка простору, што се према

SPACE AND TIME	SPACE-TIME	SPACE-TIME-INFORMATION
CLASSIC	MODERN	CONTEMPORARY
<AB>: ABSOLUTE	<RE>: RELATIVE	<IN>: INTERACTIVE
FIXED	STABLE	DYNAMIC
META-PHYSICAL AND PHYSICAL	PHYSICAL-REAL	REAL-VIRTUAL
ESSENCE (ESSENTIAL)	MATTER (MATERIAL)	INFORMATION (INFORMATIONAL)
SINGLE	DIVIDED	DIVERS
ANALOGICAL	MECHANICAL	DIGITAL
RITUAL	FUNCTIONAL	OPERATIVE
SYMBOLIC	DOGMATIC	OPPORTUNIST (CONTINGENT)
HARMONIOUS	AUTONOMOUS	ACCORDED
EVOCATIVE	ABSENT	REACTIVE
HIERARCHICAL RELATIONSHIP	POSITIONAL RELATIONSHIP	TACTICAL RELATIONSHIP
CONTINUOUS	DISCONTINUOUS	INTERMITTENT
COMPACT	FRAGMENTED	FRACTAL
UNIFORM	VARIABLE	EVOLUTIONAL
EXACT	PRECISE	COMBINATORY
PREDICTABLE	MESURABLE	DIFFERENTIAL
NORM	ITYPE	GENE
PROTO-LOGICAL	TYPO-LOGICAL	TOPO-LOGICAL
FORMAL	ABSTRACT	MIXED
FIGURATIVE	STRUCTURAL	INFRASTRUCTURAL
SOLEMN	SEVERE	EASYGOING
CEREMONIAL	STRICT	UNINHIBITED
PURE	PURIST	CROSSBRED
CODE	RELATIONSHIP	COMBINATION
CONTROL	ORDER	SYNERGY
FLAT (2D)	VOLUME (3D)	LANDSCAPE (4D)
COMPOSITION	POSITION	DISPOSITION
(REGULATION)	(CORRELATION)	(DECISION-COMBINATION)

NEW MECHANISMS:
BEYOND LINKS- EXTROVERTED FORMS

Слика 13 - Односи простора и времена у три временске и различите конципиране фазе: класично, модерно и савремено, извор: (Gausa et al., 2003, p. 626)

Шнајдеру и Тилу може превазићи ако се зграда посматра с аспекта „динамичног континуитета“⁵⁹ (Schneider & Till, 2009).

С тим у вези већ у првој половини 20. века одређене архитектонске праксе и удружења преиспитују начин односа ка промени у току времена (пример ОСА-е у СССР-у и сл.), док је 1930-их година, Фредерик Кислер је приступио архитектури као „интерфејсу“ између сила које делују у простору као динамичком процесу, а не као форми (однос између човека и његовог окружења). Ел Лисицки се такође залагао за оно што је назвао „физичко-динамичка архитектура“. Даље су у другој половини 20. века, 1950-их година, ситуационисти у

⁵⁹ динамика се тумачи као шаблон промене, раста или развоја објекта или феномена (Ching, 2012).

Француској, укључујући Ги Дебора, тврдили су да атмосферско стање архитектуре треба ценити као „ситуацију“, а не као објекат (Brayer, 2008). С тиме се слаже и Самарџић када описује функцију архитектонског простора као променљиву величину, посматране кроз параметар времена и оптималне границе, тј. величине једног простора (Samardžić, 1989). Архитектура као отворени процес би требала да је способна да укључи време у своју организацију (Gausa et al., 2003).

Према томе се у 20. веку води јасна полемика која резултује различитим концептима и изведеним пројектима, а који фактор времена не сматрају предефинисаном константом, како и тврди Самарџић (Samardžić, 1989) (Слика 13).

Промена против устаљеног „реда“ у архитектонском (стамбеном) простору

Простор је нужно временски одређен и док се зграда као физичка појава често приказује као статична. Друштвени простор, с друге стране, је динамичан и његова производња је континуиран процес (Schneider & Till, 2009). Зграде, такође према Паласми, одржавају перцепцију временског трајања и дубине, и сугеришу културне и људске наративе (Pallasmaa, 2008). Према Тилу се простор и време у архитектури генерално третирају као непроблематичне универзалне компоненте или константе, при чему занемарујући да архитектура не може да пружи отпор реалном простору и времену са којима ће се на крају суочити (Till, 1996). Није само питање односа, игнорисања времена у креирању архитектонских концепата оно што Тил истиче као крутост и недостатак у поставци архитектуре, већ и када говори о модернистима је и питање реда, полазећи већ од критике постулата и ставова Витрувија, који су дуго „фиксирани“ као својеврсни аксиоми у архитектури, па и у модернизму⁶⁰ (види и Слика 13).

Креирани ауторитет архитектуре, како га назива Тил, је угрожен посматрањем времена у простору кроз временске прилике, програмске промене, активности дан-ноћ, па и неочекиване незгоде. Та ауторитетна архитектура је постављена као одбрана од „терора времена“, али тако да се укине време унутар архитектуре (Harries, 1982; Till, 1996). При томе Херис истиче својеврсни апсурд те одбране, где архитектура као склониште (планирана и вештачка конструкцију) пружа заштиту од времена (физички штити индивидуу и пружа врсту комфора), иако „претња“ од споља не може да се елиминише и да нова и додатна технологија и конструкција архитектонског простора заправо само повећава, а не умањује терор времена (Harries, 1982).

Са стране посматрања реда у архитектури „решавање“ проблема времена се односи на игнорисање нечега што је „прљаво“, што није чисто у архитектонском смислу и ремети чврстоћу, ауторитет и јасноћу поставке архитектуре (Till, 2006, 2008a, 2008b)⁶¹. Неизбежни процеси старења, пропадања и трошење обично се не доживљавају као свесни и позитивни елементи пројектовања, где архитектонски производ често егзистира у ванвременском простору (Pallasmaa, 2017). Главна бојазан у овом погледу покушаја одржавања „реда“ кроз непроменљиву архитектуру је да непредвидљивост живота почиње да подрива поредак оквира у

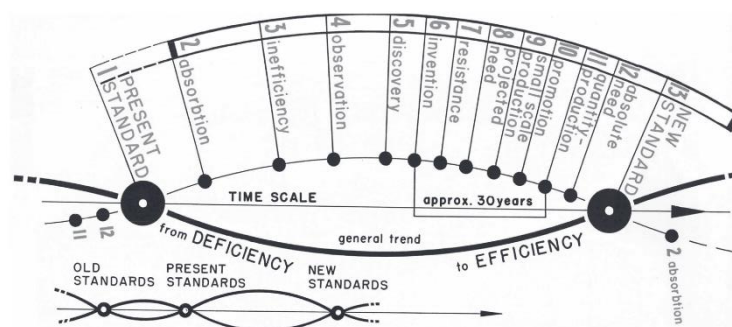
⁶⁰ утопијске аспирације модерниста у укључивали и рушење застарелих просторних хијерархија са новим хомогеним простором, с циљем да широко подстрекне процесе замене или негације (Gausa et al., 2003)

⁶¹ Тил истиче неопходност напуштања три мита проблема креирања архитектонског концепта и објекта и у првом миту истиче да неопходност напуштања претераног ослањања на ауторитет и креативност као изговора за избегавањем истраживања, и у том погледу потенцирања архитектонске аутономије, али која доводи маргинализације архитектуре

којима је постављена⁶² (Schneider & Till, 2009). Ово може да, у неким случајевима, резултује неуспехом архитектонског концепта у реализацији стамбеног комплекса или другог типа архитектуре (Till, 2006).

Питање промене у модернизму је такође растрзано на два могућа начина посматрања где је време и промена игнорисана у том покрету, што истичу Еванс и Леверфр и да је више концентрације било на производњу објеката, него на начин коришћења (*house as an item of production*) (Evans, 1997; Till, 2009). Став је да је испод „револуционарних“ промена кућа у својој бити остала непромењена, што се код њих често превидело (Evans, 1997). С друге стране Тил и Шнајдер истичу пример флексибилности као потенцијала за физички покрет и промену која је приказана као део прогреса у уређењу простора, за разлику од традиционално конципираног простора. При томе се она идентификује са напредним уређењем простора, који се може видети кроз репрезентовање модернистичких пројеката и идеја (Schneider & Till, 2007).

Проблем одржавања реда у архитектури Самарџић види и кроз питање и поставке стандарда где ако се стандард, па и пројектован простор дефинише као статична величина, немогуће је успоставити дугорочна мерила вредности (Samardžić, 1989). Стандарди су у једном тренутку посматрани као квалитет, али у следећем се већ могу видети као сметња у другим (временски) измењеним околностима, што такође показује Кислер у свом прилогу развоја и примене стандарда кроз време (Слика 14). При томе додатна вредност, која не ограничава простор је по Самарџићу употребна вредност простора и требала би бити једнако значајна за квалитет простора, поред устаљене праксе збира квалитета материјала и других грађевинских елемената.

Слика 14 - Еволуирајући стандард по Фредерику Кислеру, извор: (Cody & Amoia, 2002, p. 165)

Промена и технологија

Тенденција архитеката да поседују ексклузивно право на „свакодневицу“ често резултује решењима која су део „једнократне технологије“. То се односи на то да архитекте заједно са произвођачима дефинишу нове системе зидова и сл., али у стварности занемарују дуготрајност производа и одрживост и ти системи постају застарели у погледу потребних делова, замена и без адекватних произвођача и њихове стручности. Андерсон истиче да у том случају постоји конфликт између начелне променљивости простора и једнократне (застареле) технологије и конструкције, при чему је у екстремним случајевима рушење једина опција⁶³. Чест

⁶² архитекта интервенише у свету преко зграда што представља индиректну интервенцију јер је ефекат зграде толико зависан од других „сила“ које су ван директне контроле архитекте

⁶³ пример објекта рушења објекта Накагин куле у Токију архитекте Киша Курокаве (у току 2022. године) и поред покушаја за очувањем. Капсуле станова су биле деградиране у квалитету и безбедности, а систем замене капсула (стамбених модуларних јединица јединицама) низањем једне на другу је проглашен неодрживим, заједно с премашеним максималним животним веком

пример у 20. веку је изразито тврда технологија где предодређеност њеног система заправо доводи до незаменљивости и окончања животног циклуса (Anderson, 2022).

Постоји тенденција код архитеката да желе да изнова осмисле елементе, као део нових технологија, специјализованих система за објекте, и тиме постигну контролу свих аспеката у конструкцији. То је посебно значајно када се узме у обзир да архитектура као професија тежи постизању одређеног идентитета у пројектовању, где Шнајдер и Тил истичу да су јединствене и нове ствари привилегованије у односу на позадинско (ненаметљиво), променљиво и генерично. Да би заправо архитектура била способна да прихвати промене позадински процеси и променљиви елементи су они који чине концепте архитектуре, у процесу експлоатације, успешним (Schneider & Till, 2007).

Деилман и сарадници истичу да је улога или утицај архитекте на пројекат прецењен, посебно у улози представника корисника, али да постоје две битне сфере где архитекта може имати свој значајан допринос и утицај у пројекту и даљој експлоатацији објекта. То се по њима огледа у формулисању спектра алтернативних решења (како у области техничке опремљености тако и распоред и употребљивост) и у архитектонско-просторној организацији великог броја станова на одређеном простору (Deilmann et al., 1980).

Пројектна пракса и промена

Потребе корисника и намене простора су испитиване с појавом нових идеја, технолошких решења и просторних, али и друштвених потреба (Brankov, 2019). Тил проблем илуструје у свом тексту на примеру стамбеног комплекса Парк Хил у Шефилду. С једне стране је приметна разлика концепта јасне архитектуре и архитектуре у току експлоатације и живота њених корисника и такође концепта два наратива. Објекат је у првом наративу (званичан архитектонски) хваљен као значајан, истакнут архитектонски модернистички пример⁶⁴, а са друге стране у другом (животном, незваничном) је истакнута друштвена историја, труд, неслагање с концептом овакве архитектуре, као и проблеми који настају у употреби заједно с недостацима оваквих концепата⁶⁵.

Пример који истиче Тил нема тежњу да укаже на директну самовољност и крутост архитекте (јасно против нечега или директно утиче на проблеме). Пројектант је често заговорник добробити корисника у простору, али се све сем архитектонске јасноће и интровертне историје како он наводи потисне или маргинализује (Till, 2006). Архитектура у изради концепата и придржавању неког вида „реда“ иде и до персонализације пројекта и утицаја - чији је, више него за кога је (с свим проблемима који се могу и који ће се јавити).

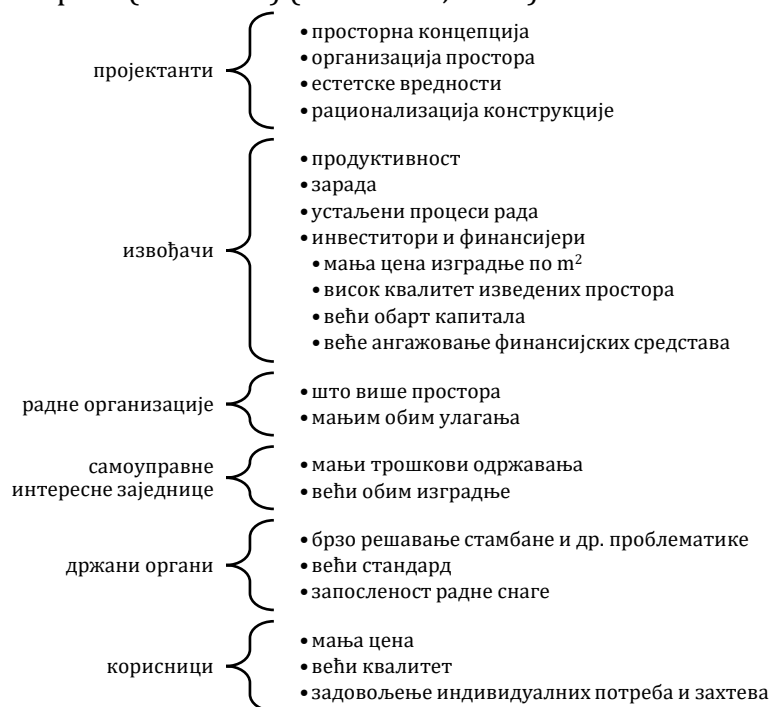
Тил наглашава да је проблем у неуспелој архитектури као систему друштвене контроле и да је решење тога да архитектура постане део система за друштвену размену (Till, 2006). У том погледу Самарџић не види проблем само у времену, тј. наративу како Тил истиче, већ и у различитим актерима који карактеришу праксу израде архитектонских објеката, где сваки од њих има своје интересне сфере, што намеће различиту методологију вредновања архитектонског простора. Да би се

капсула (40 година), с основном идејом одрживости и променљивости система (Anderson, 2022; Lin, 2011)

⁶⁴ архитектонски значај објекта, утицај на промену и побољшање простора где је објекат изграђен, самодовољан објекат (мали град с потребним садржајима)

⁶⁵ прилагођавање корисника том простору, проблем с криминалом (дрогом и бандама), неодрживост заједничких садржаја претходно промовисаног „малог града“ и затварање локала

комплексна структура архитектонског простора сагледала у целини и изабрало оптимално решење простора ради дугорочне експлоатације, потребна је јединствена методологија вредновања, где је реалност да сваки од актера има своју методологију и скуп критеријума за „уско“ оптимално решење њихових интереса (Слика 15) (Samardžić, 1989).

Слика 15 - Интересне сфере актера у изградњи архитектонског простора, извор: схема аутора, на основу (Samardžić, 1989)

Питање разматрања времена и привремености у архитектури стамбених објеката 20. века се препознаје кроз два различита односа. Први је тај да је архитектура сагледана као симбол реда и чврстоће постављених концепата архитектонског дела. У том погледу се временска одлика архитектуре и привременост потискују у корист потребе идеје „тачности“ и универзалности архитектуре (она каква је првобитно замишљена). Други однос активно укључује временски аспект архитектуре у концепте и реализације пројеката. То се може манифестовати кроз физичке манипулације у простору уз помоћ технолошког аспекта (кориговањем, померањем просторних елемената), могућношћу вишеструких активности и сл. Кроз ова два различита односа с временом у стамбеном простору Хансон ту види тенденцију архитектата да или повезују одређене просторе са специфичним активностима и функцијама или да просторна организација прихвата више од једне употребе. У другом случају је тај простор перципиран као флексибилан и вишенаменски (Hanson, 1998).

Крутост и ред архитектуре као једне опције која релативно погрешно пркоси времену може бити такође трансформисан у други вид простора где како Самарџић истиче постоје могућности интервенције у постојећим, „крутим“ системима објеката. Ради бољег прилагођавања променама омогућава се адаптација у току дугорочне експлоатације и пример може бити претварање основног конструктивног система у потенцијално флексибилни (уметање скелетног система у постојећи систем, активирање скелетно-панелног конструктивног система и др.) (Samardžić, 1989).

У складу с тиме се истиче и препоручује да процеси у времену треба да постану перманентни процеси у функционисању једног или групе објеката, где их

Самарцић сврстава у следеће категорије: на нивоу целине – насеља⁶⁶, на нивоу дела тј. објеката⁶⁷, квантитативна флексибилност и варијабилност простора⁶⁸, квалитативна флексибилност и варијабилност простора⁶⁹ (Samardžić, 1989).

2.3. Дефинисање принципа привремености у оквиру стамбене архитектуре

На основу дефинисања феномена привремености и анализе примене концепта привремености кроз историјски развој стамбене архитектуре у току 20. века, анализирани су различити начини на које се привременост употребљава у становању, и конкретни принципи чијим се имплементирањем омогућавају промене у простору. Кроз историјски преглед развоја становања и опус значајних аутора могуће је издвојити доминантне принципе привремености и то: поливалентност, флексибилност, способност ширења/раст, сажимање и мобилност (Brankov, 2024; Deilmann et al., 1980; Gjakun, 2015; Leupen, 2004, 2006b; Schneider & Till, 2007; Živković, 2017; Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2023; Пантовић, 2016). Принципи дефинишу различите правце и начине на који се просторна привременост може креирати и стимулирати.

Привременост једног просторног уређења је неретко резултат садејства више просторних принципа и других фактора, те појединачни принципи не могу креирати квалитет привременог простора без сагледавања шире каузалности.

Принципи манифестују и детерминишу привременост у архитектонском простору, при чему просторна решења често нуде вишеструк приступ промени. Тумачење различитих принципа се понекад може делимично преклапати. С тим у вези, Хабракен у рецензији књиге Флексибилно становање Шнајдера и Тила истиче проблем који се у архитектонској теорији и пракси јавља код флексибилности (пратећи назив књиге, али се може схватити и шире). Он наглашава проблем различите употребе како појмова (флексибилност, поливалентност и др.) тако и просторних манифестација које су често са вишеструким значењем, тј. приказом. Због тога је, по Хабракену, готово немогуће тумачење прихватљиво за све (Habraken, 2008). Исто мишљење дели и Живковић по питању вишезначности и вишеслојности интерпретација када говори о флексибилности (Živković, 2017). На основу овога се препознаје потреба да принципи на којима се привременост заснива буду отворени у тумачењу и да у даљим истраживањима дозвољавају и захтевају реинвенцију са сваким новим временским периодом (Gausa et al., 2003). Шнајдер и Тил наводе три нивоа

⁶⁶ функционално прожимање различите категорије простора, раст или сажимање структуре, прилагођавање условима локације, промене габарита и фасада објекта и формирање различитих типова објеката

⁶⁷ промена распореда простора (усаглашавање противречности с једне стране простора као статичне и корисника с друге стране као динамичне компоненте), промена система инсталација, сигурност конструктивног склопа у свим будућим фазама, могућност замене елемената подсистема објекта (опрема, обрада, преграде итд.), доградња простора (етапно повећање јединице и сл.)

⁶⁸ у почетној фази експлоатације објекат садржи квантитативни ниво флексибилности и варијабилности, што као резултат има повећане трошкове при пројектовању, извођењу и експлоатацији простора, проблем дефинисања способности одабраног габарита који садржи статичне елементе (конструкције, инсталација, вертикалних комуникација и др.) да може да прихвати промене у организацији простора током времена

⁶⁹ омогућавање различитих категорија, намена простора у објекту (од становања до спортских потреба, здравства итд.) с могућношћу промене изграђене структуре у времену, рационална употреба објекта у границама физичког века трајања примарне структуре (конструктивни склоп, комунална инфраструктура итд.), сваки део и стање система је потребно да се оптимизује с економског аспекта, употребне вредности, функционалности итд.

(просторија, стамбена јединица, стамбени склоп), док Живковић за промене у простору наводи пет нивоа примене просторних принципа привремености (просторија, стамбена јединица, етажа склопа, стамбени склоп, стамбени блок) (Schneider & Till, 2007; Živković, 2017).

Принципи привремености су у узајамној спрези са уређењем стамбеног простора у погледу конструкције (врста конструкције, фиксирање инфраструктуре), функционалног плана (циркулација, отворени/затворени план, величина простора, баријере/поделе, геометрија), временског тренутка примене (фаза пројектовања, фаза изградње, фаза коришћења), просторних нивоа (блок, зграда, спрат, стан, просторија) и др.

2.3.1. Поливалентност

Поливалентност у склопу промене простора препознаје се као начин да се простор преуреди с минималним променама у физичкој структури (Harris, 2006; Schneider & Till, 2007; Кубет, 2015). У односу на флексибилност која подразумева манипулацију одређених елемената у простору ради постизања другачије просторне организације, поливалентност првенствено креира могућност за различите друштвене улоге и активности и акценат се ставља на начине употребе простора (Schneider & Till, 2007; Živković, 2017; Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2023).

Слика 16 - Простор недефинисане поливалентне просторије, Објект у Западној улици 495, Њујорк, извор: (Schneider & Till, 2007, р. 134)

Поливалентност у основи не мора да садржи архитектонске елементе и својом формом и димензијама омогућава различите промене, тј. различите програмске садржаје који се мењају током времена (Grbić, 2019; Пантовић, 2016). Као што Херцбергер истиче, једини конструктиван приступ ситуацији која је подложна промени јесте форма која полази од променљивости као трајне односно, у суштини статичне. Другим речима, форма која се може користити у различите сврхе без потребе да се сама мења - минимална флексибилност која произведе оптимално решење (Grbić, 2019; Hertzberger, 2001). При

томе је на кориснику да „нагађа“ шта би се могло догодити у датом простору јер основа и организација простора не дају никакве специфичне назнаке тј. не стимулишу одређене врсте активности или предодређене функције (Schneider & Till, 2007). Идеална поливалентност би у том случају била максимизиран облик организације поливалентног простора, код кога сваки део површине приликом промене функција има употребну вредност (Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2022).

Поливалентан простор представља неутралан или структурално недефинисан и двосмислен простор што, према Хекману, Шнајдеру и Запелу, омогућава било коју употребу простора која не зависи од дефинисане величине, форме и распореда. Чанак то такође назива термином „природна флексибилност“, насупрот вештачкој (преграђивање и сл.) (Чанак у Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2022, р. 29). Природна флексибилност може бити део промене без потребних модификација интервенција. Никезић такође истиче један од променљивост простора кроз ослобађање детерминанте садржаја дефинишући то кроз принцип ослобађања простора, истакнутог у првој половини 20. века (Nikezić,

2018). Такође, аутори назначавају да овакав неутрални простор не искључује нужно модификације у преуређењу ентеријер у складу с захтевима корисника, али даје могућност да се промене омогуће и без интервенција (Слика 16) (Heckman et al., 2018).

Иако аутори као што је Живковић у подели раздвајају поливалентне и неутралне просторе, Шнајдер и Тил то тумаче као исти феномен, описујући неутралне просторе као спој више просторија исте величине без одређене функције (Schneider & Till, 2007; Živković, 2017). За потребе овог истраживања, с обзиром на чињеницу да су поливалентни простори неодређени по функцији и неутрални у односу на активности, усваја се став да они у себи садрже и неутралност.

Оно што Леупен и Хекман и сарадници истичу је да поливалентни простор у стамбеном простору се разликује од изворне поливалентне јавне сале, (*salle polyvalente*), где један простор сам по себи довољан и пропорције одређују могућности разноврсних консеквентних садржаја који у њему могу да се десе, у стамбеној средини је често потреба за садржајима тренутна (више активности се дешава симултано). У том смислу концепт једнопростора (концепт отвореног плана) се може само делимично везати за претходно наведен опис поливалентности; тај простор обједињује један простор у целину с тиме да он у себи садржи мање просторе и функције интегрисано и да може бити интерно и екстерно отворен (Alfirević & Simonović-Alfirević, 2016; Kendall, 2004; Stržić, 1956; Чанак, 2013). Отворени план се евентуално може сматрати делом поливалентности, када се размотри анализа аутора Алфиревића и Симоновић Алфиревић, као својство једне просторије, која омогућава уједињавање и симултано одвијање функција, док се основна поливалентност посматра на нивоу целине (стана, куће и сл.) (Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2023). Због тога један поливалентан простор не може испратити динамику стамбених активности и допуњује се другим наспрамним или суседним просторима, који заједнички чине поливалентне просторе. На тај начин се различите активности могу смењивати, али и дешавати у тим просторима симултано (Heckman et al., 2018; Leupen, 2006a).

Поливалентне просторије могу бити суперпониране једна другој тј. позициониране близу једно другој или уз страну, тако да се омогућава поређење (Ching, 2012) и повезивање ради размене активности (Leupen, 2006a). Комуникације између просторија се могу формирати већим степеном повезаности применом више врата или клизним вратима, где ниво пермеабилности утиче и поспешује ниво поливалентности (Hillier & Hanson, 2003; Leupen, 2006a).

Значајна за овај принцип је апропријација простора тј. да индивидуа сам или у друштву заузима одређени простор, претварајући га у своју територију⁷⁰ и поседује га тачно онолико колико га користи (Gausa et al., 2003; Schneider & Till, n.d.-c). То је посебно изражено у заједничким и колективним просторима, где како Илић наводи, поливалентност коришћења и одговарајући положај представља услове које би ти простори требало да испуне да би задовољили разноврсност социјалних интеракција (Ilić, 1988).

Оно што карактерише овакве „слободе“ простора је пренето у оптималну ригидност пројектованих пропорција и димензија простора, где морају бити дефинисане одређене величине и пропорције простора тј. просторија у идеалном случају са независним приступом. Као резултат тога, јавља се потреба за већом и

⁷⁰територијалност- шаблон понашања асоциран са дефинисањем или одбраном територије или области (Ching, 2012)

оптималном површином просторија, али и припадајућих ходника тј. комуникација (Heckman et al., 2018).

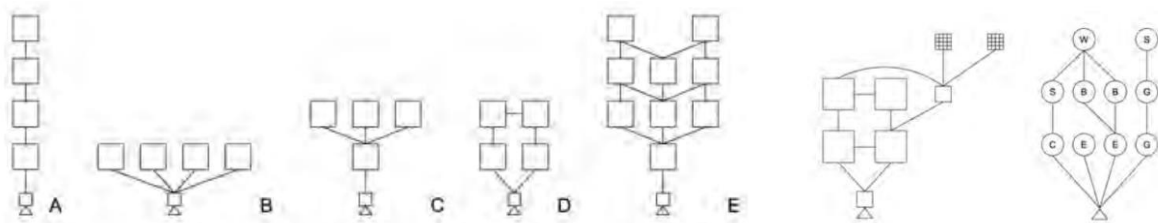
Основна препозната димензија простора ради остваривања оптималних перформанси, је по Леупену, приближно 4x4m што омогућава да у том простору људи могу да се окупљају. Овај простор је ван становања виђен у нпр. фоајеу хотела или заједничкој кухињи у студентском дому и сл. У пракси становања кућа, стан или други простор у организацији често поседује бар један овакав простор (то је најчешће дневна соба), при чему ако се у стамбеном простору налази више од једне приближно исте собе тај простор за окупљање је заменљив, тј. може се појавити на више места и самим тим је поливалентан (Leupen, 2006a).

Поред оптималних димензија простора ради постизања поливалентности истиче се и неопходност за повезаношћу између просторија сличних величина. При томе степен међусобне повезаности просторија (опција за хоризонталне и вертикалне везе) и њихова просторна композиција тј. диспозиција чини важан аспект (Heckman, 2018c; Leupen, 2006a). Посебно је значајно истаћи да често простор циркулације у становању сматра нечим што се мора свести на просторни минимум или чак елиминисати из плана у име ефикасности. Вредност тог простора се у овом случају директно огледа у томе да се омогући много већа разноликост употребе простора и везе између просторија (Schneider & Till, 2007).

Везе између поливалентних просторија се могу остварити преко два начина повезивања (не искључују један други) и то преко директних веза између просторија и преко комуникације ходником, тј. централним коридором. Први начин повезивања се историјски користи веома дуго, те је виђен и у Вили Ротонди у кружном повезивању просторија, омогућавајући директни прелаз из једне просторије у другу како истиче Еванс (Evans, 1997). У овом случају позиционирање поливалентних просторија је морало бити једна уз другу. Шнајдер и Тил то повезују с појмом „енфилада“, где везе између просторија могу функционисати на дневном ритму или другачије, при чему се веза може остварити сталним отворима или померањем зидова између просторија (Schneider & Till, 2007). Увођењем коридора као комуникације просторије се могу повезивати на различите начине, што је омогућило да две поливалентне просторије не морају бити директно једна поред друге (за карактеристичну схему видети: Слика 11) (Evans, 1997; Leupen, 2006a). Комбинација два начина повезивање је да су просторије организоване око централног ходника повезане међусобно те тиме постоје два начина приступа и повећава се поливалентност простора. Просторије оријентисане ка другим просторијама којима се може приступити само из првих су мање подложне да буду поливалентне, као и просторије које имају везе с фиксним просторима, као што је купатило (Leupen, 2006a). За поливалентност је према наведеном значајан однос минимум две исте просторије у односу једне на другу (Слика 17), али је такође, како истиче, Леупен значајна просторна организација простора у целини при чему се могу уочити различити начини повезивања просторија (Слика 18) (Leupen, 2006a).

Слика 17 - потенцијални међусобни односи два простора – две собе, схема аутора, према извору текста и илустрација: (Ching, 2012, p. 218)

Слика 18 - Графика секвенце просторија (лево) и Леупенова анализа с распоредом истих и мањих и статичних просторија (купатило и сл.) (десно), (А - ланчани, линијски модел, В - модел звезде, С - модел звезде с централном просторијом, D - кружни модел⁷¹, Е - мрежни модел), извор: (Leupen, 2006a, pp. 29, 30)

Према томе ниво поливалентности зависи и од организације простора (кретање, намена)⁷², сагледивости простора, директног/индиректног приступа центру (заједничком и јавном простору), повезаности простора и повезаности између поливалентних простора, концентracије/отворености, система мреже (употреба основних схема плана квадрата и сл.) и др. (Hillier, 2015).

Када се посматра историјски развој становања у 20. веку Алдо ван Ајк је представио идеју уједињујућег концепта помоћу кога се холандски структурализам надао да савлада редуктивни аспект функционализма („лабиринтска јасноћа“). Након тога је ту идеју наставио Херцбергер као Ајков ученик и формулисао поливалентног простора 1963. године (Frempton, 2004). Он је уместо прототипова који су колективне интерпретације образаца живљења представио идеју да поливалентност омогућава индивидуалне интерпретације колективних образаца. Поливалентност се може посматрати и као одговор на

⁷¹ кружни модел је успешан ако бр. просторија који је постављен није превелики, те да просторија има приступ из два правца, али ако је број просторија превелики, добија се вид ланчане структуре и приступ је могућ само из просторије у просторију, а не из централног дела (Leupen, 2006a)

⁷² адекватно постављене функције (простори) купатила и кухиње утичу значајно на потенцијалну поливалентност простора, при чему је ове функције теже или у потпуности немогуће премештати у краћим интервалима

утопијске пројектне идеје које су обично у теорији постављене, али у реалности негирају разноликост решења (Ring, 2017). Историјски је поливалентност била присутна и пре прве половине 20. века, где су људи градили куће које су омогућавале релативно висок степен заменљивости у коришћењу простора, што наводи Леупена да истакне да су домови у извесној мери увек били поливалентни. Он истиче да су собе добиле своје значење из свог статуса, а не из прецизне дефиниције њихове функције, те да је у пракси коришћење било дефинисано преференцијама станара (Leupen, 2006a). У 20 веку се поливалентност и пре Ајкове и Хертзбергерове званичне дефинисаности користи у различитим стамбеним пројектима. Ипак, употреба поливалентности је захтевала да се бар делимично ослободе тада јаке функционалистичке поделе у простору са аспекта повезивања основних шест активности (спавање, окупљање, јело, кување, купање и рад) са тачно одређеним просторијама, што западном систему организовања простора замера и Нишихара (Leupen, 2006a; Nishihara, 1968). Активности у погледу поливалентности морају имати могућност да мењају место у различитим поливалентним просторима.

Посматрајући 20. век различити аутори су применили поливалентност у стамбеном простору, при чему се истичу Казухико и Каору Обајаше (традиционална јапанска кућа из 19. века), Мис ван дер Роје (објект у Ваизенхоф насељу, Лејк Шор Драјв), Евзен Розенберг (Летоградска), Алвар Алто (Вила Маиреа), Кунио Маекава (Харуми апартмани), Ле Фрер Арсен-Анри (кула у Монтереу), Франс ван дер Верф (Моленвлет) и други. С друге стране, аутори који се активно баве темом поливалентности у истраживањима у стамбеној архитектури укључују и Бернарда Леупена, Хермана Хертзбергера, Татјану Шнајдер и Џереми Тила, Милицу Живковић, Оливера Хекмана, Гералда Ледента, Ђорђа Алфиревића, Сању Симоновић-Алфиревић, Александера Ринга и друге.

Може се закључити да поливалентност у стамбеном простору представља простор (просторију) оптималне величине, приближно истих или сличних дужине и ширине простора (квадратне основе), минималних димензија 4x4m; да у становању поливалентност простора није могуће бити везана само за један простор (као у историјским примерима поливалентних сала), већ се базира на размени активности између минимум две просторије истих или сличних димензија, при чему је поред димензија битна позиција простора као и начин и број приступа тим просторијама, удаљеност просторија у међусобном односу и веза између различитих просторија. Тај простор неодређених карактеристика и асоцијација може примити различите активности тј. разменити је са другим поливалентним просторима.

2.3.2. Флексибилност

Када се термин флексибилности посматра као својство (материјала) то онда подразумева могућност да се савија и мења без оштећења (и без губитка чврстоће)⁷³, а затим и да се врати у првобитни облик и представља структуру коју карактерише мања крутост⁷⁴ (Ching, 2012; Harris, 2006). У архитектури се

⁷³ Везује се за гипкост, резилијентност, као способност система да одржи своју структуру и функционисање у условима који су изазвани различитим поремећајима по утицајем различитих стресова и шокова (Петрић & Милинковић, 2017; Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године, 2019)

⁷⁴ оваква структура у стању равнотеже је супротна нестабилној равнотежи коју одликује да када се на структуру примени благи поремећај, а затим уклони, структура се тада не враћа у првобитни положај (Harris, 2006)

флексибилношћу, по Лојаници, сматра уређење које даје способност простору да прими лаке, текуће и повремене промене (Alfirević & Simonović-Alfirević, 2016; Biondić, 1999; Lojanica, 1975; Чанак, 2013), при чему се ове промене уочавају као нормална, свакодневна дешавања, а динамичност тј. промена као саставни део функционисања (Петрић & Милинковић, 2017). Стрижић када говори о еластичности простора назначава да она не зависи само од величине и пропорција простора него и од његовог састава. Гјакум флексибилност дефинише као метод који се ослања на модуларне делове или јединице чије међусобне комбинације подржавају максимално прилагођавање различитим распоредима у смислу променљивости површине овог простора. Она истиче да у ентеријеру флексибилност зависи од елемената ентеријера који су у стању да изврше различите функционалне трансформације у оквиру истог просторног контекста (Gjakun, 2015; Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2023).

Крокфорс истиче поделу флексибилности у две главне категорије и то трансформабилност и вишеструка употребљивост. За трансформабилност аутор приказује врсту флексибилности у којој је простору потребна нека врста физичке трансформације да би се променио и прилагодио различитим захтевима, док код вишеструке употребљивости простор не треба нужно трансформисати да би се могао користити у различите сврхе (Krokfors, 2017). Оно што је проблематично у овој подели тј. где ово истраживање иступа од става аутора је вишеструка употребљивост као део флексибилности, где аутор цитира и Еванса и истиче да су простори одговарајуће величине и повезани један са другим на начин да се могу користити на различите начине (величине просторија довољно велике да прихвате различите намене). Како је ово истраживање у ранијем сегменту обрадило Евансово дело и питање таквих простора и препознало да је реч о поливалентним просторима (Evans, 1997), тај део поделе биће препознат под поливалентност, и у овом сегменту акценат је на трансформабилности стамбеног простора у склопу флексибилности. Други аутори, као што су Лојаница и Гроак, назначавају да је флексибилност везана за физичка уређења више него остале аспекте у простору (Groák, 1992) и да ⁷⁵ тиме омогућава трансформацију унутрашњег простора различитим облицима коришћења кроз константну или текућа променљивост на релацији простор – време (Lojanica, 1975). Учинити флексибилним одређене ситуације и отворити их ка неодређеном увек имплицира облик по Гауси и сарадницима (Gausa et al., 2003). Различити ставови доводе у питање статус флексибилности као принципа у односу на друге принципе по

Слика 19 - Флексибилан намештај, извор (Schneider & Till, 2007, p. 190)

питању хијерархије (изнад или у истом нивоу). Ипак, у делу текста Гауса и сарадници разноврсност дефинишу као флексибилност, поливалентност и друге просторне принципе и скрећу први пут пажњу равноправно хијерархијски постављених односа (Gausa и остали, 2003).

Јовановић истиче два нивоа примене флексибилности и то варијације у величини и структури целих простора (флексибилност целе архитектонске основе) и композицију флексибилност простора унутра (флексибилност унутар сваког већ дефинисаног простора, стана и сл.) (Jovanović, 2007;

⁷⁵ могућности веће трансформације простора су довеле до истраживања система индустријских елемената, (померљивих панела, ротирајућих, одвојивих партиција и др.) (Gausa et al., 2003)

Schneider & Till, 2007). При томе Живковић и сарадници назначавају да је потребно одредити фиксне и променљиве факторе у архитектонском простору, те да репрезентативни примери употребе флексибилности јасно праве разлику између ове две врсте елемената – фиксних, статичних и померљивих, отворених, клизајућих елемената и др. (Živković et al., 2014). Ово се посебно односи на просторни ниво интерне флексибилности унутар већ дефинисаног простора (стана и сл.), када се посматра подела Јовановића.

Хабракен је још 1960-их у концепту „отворене зграде“ дефинисао два дела конструкције простора, потпору и испуну (*support, infill*), где први јесте део статичне (скелетне) конструкције, непомерљив и структурално битан за објекат, а други део је део испуне, тј. елементи који се могу уклањати и додавати, тако да не ремете сам објекат, чему елементи већ поменуте унутрашње флексибилности припадају (Habraken, 2008; Živković et al., 2014). Тиме се постиже аутономија конструктивног система (лакше управљање деловима система) (Јевремовић, 2022). Флексибилни елементи подржавају променљиву природу простора који може да се дели, одваја, интегрише, отвара са елементима који клизају, савијају се или уклањају, у зависности од потреба корисника и животних стилова и могу мењати и дефинисати различите зоне приватности, друштвене интеграције, распореда функција и др. (Živković et al., 2014). Модуларност простора такође поспешује и стимулише системе флексибилних елемената - они који могу да клизају, савијају се или се уклоне (од партиција зидова, померљивог намештаја и др.), а који кроз интервенције дефинишу различите просторне и функционалне конфигурације. Истовремено, пројектовање модуларног простора може стимулисати системе примене флексибилности, при чему је модуларност у ове сврхе заступљена и пре 20. века у флексибилности јапанских кућа с татами подовима о којима прича Нишихара (Nishihara, 1968; Živković et al., 2014).

Веза флексибилности и префабрикације код индустријализоване стамбене изградње је заснована на принципу да компоненте могу потенцијално да буду уређене у бесконачном броју варијанти, при чему је један од циљева таквог типа производње и минимализовање површине простора за становање тј. стана што је могло да се делимично омогући флексибилном организацијом, тј. да задржи дијапазон функција у мањем простору (Živković et al., 2014). Флексибилност се може сагледати кроз два периода интервенција: у фази пројектовања и изградње и у фази употребе током животног века зграде (Krokfors, 2017). Шнајдер и тил те две поделе везују са два типа флексибилности: тврда и мека⁷⁶ (*soft and hard*). У првом случају флексибилност је класична, крута флексибилност, са померљивим детаљима, али назив и подела назначава не само тип елемената у простору који се користи за омогућавање поделе и промене простора већ и система одлучивања где пројектант доминантно одређује како ће се простори користити током времена. Такође, тврд приступ је онај када је пројекат зграде такав да се постизање променљивости заснива на коришћењу технологије која је детерминистична до нивоа да диктира јасно дефинисане форме организације простора и потенцијалне промене. (De Paris & Lopes, 2018; Schneider & Till, 2007). У другом случају је корисник на првом месту и кућа није дефинисана само конструктивним техникама, те дозвољава кориснику да адаптира план по својим потребама, пројектант је ефективно у позадини и подразумева претходну дистрибуцију

⁷⁶ обе поделе карактерише различитост у практичном конструкцијском и технолошком смислу поделе и промене поделе простора, али и у систему одлучивања тј. основно дефинисаној хијерархији одлуке у простору

сервиса. Приступ са аспекта конструкције није круто дефинисан и при будућим променама не мора у потпуности да захтева специјалне вештине за модификације чиме се подстиче већа независност и слобода корисника. (De Paris & Lopes, 2018; Schneider & Till, 2007). Додатни тип је сиров простор (ближе мекој флексибилности) који представља недовршен простор где корисници поседују аутономију да сами организују простор, с претходно дефинисаним базични (инфраструктурним) сервисима. При томе је пожељно да сваки део преграде и намештаја који се додатно уноси у простор би требао да буде померљив или уклоњив (пример Немаусуса) (Schneider & Till, 2007).

Значајно је истакнути да у већој мери простори нису ни меки ни тврди у потпуности. Радовић наводи да је могуће уочити да је уобичајен прелазак концепције предодређене форме ка отвореној ⁷⁷ и обрнуто. Теже је међутим добро протумачити прелазак из једне у другу форму (Radović, 2001). Примери „тврде технологије“ према Шнајдер и Тилу укључују концепт „Отворене зграде“, дански „Флексибо систем“ (*Flexibo system*) и „Оптима систем“ (*Optima system*) из Велике Британије (Till & Schneider, 2005).

Сходно претходном, Анђелковић даје поделу на два нивоа промене унутрашњег простора - примарну и секундарна. Примарна промена унутрашњег простора се постиже кроз промену преградних зидова, позиције отвора и других унутрашњих просторних структура (комуникациони делови и др.), где је евентуално могућа интервенција на конструктивним елементима објекта. Секундарни ниво промена обухвата промене у оквиру покретне и непокретне опреме, нпр. елемената намештаја у простору (вишенаменски намештај) (Анђелковић, 2015). Ти елементи могу променом генерисати мање модификовање простора и намене или потпуну промену намене према одређеном режиму коришћења простора – предефинисан су пример компоненте намештаја у виду „кутија“ које су садржани у различитим функционалним јединицама попут кухиње, плакара или санитарног чвора (Gjaku, 2015; Анђелковић, 2015). (Анђелковић, 2015). Употреба врсте елемената зависи и од временског опсега промена у простору на краће (највише зависи од дневних режима употребе простора), или периодично и дугорочно мењање простора (зависи од дугорочних потреба за променом простора у складу с животним стилем и потребама корисника) (Živković et al., 2014).

Ниво флексибилности објекта према Живковићу и Јовановићу зависи од више особина: оријентације, геометрије плана, структуре и величине простора, броја и распореда улаза (централни и периферни), позиције техничких сервиса (слободностојећи, централни, уз зид и др.), као и конструкције објекта (Živković & Jovanović, 2012).

Флексибилност се у односу на све остале принципе дешава у сваком историјском периоду развоја становања у 20. веку са релативно истим интензитетом, од почетка 1920-их година кроз пројекат Шредер куће Ритвалда (с померљивим зидовима) и настављајући да се користи током целог 20. века. Улога флексибилности се у различитим концептима мање или више наглашава. У периоду развоја од 1960-их се истиче кроз концепт „Отворене зграде“ Хабракена.

Посматрајући 20. век различити аутори су применили флексибилност у стамбеном простору, при чему се истичу Ле Корбизје (Дом-Ино, Вила Лошер и др.), Герит Ритвелд (кућа Шредер), Мис ван дер Роје (објекти у насељу Ваизенхоф и др.),

⁷⁷ отворену форму (*open form*) као концепт где се простор може мењати уз активну партиципацију корисника разрађује између осталих Оскар Хансен као један од чланова Тима 10

Ван Тијен, Бринкман, Ван дер Влугт (Бергполер солитер), Ерик Фрибергер (Калебек становање и др.), Евзен Розенберг (Летохладска), Алвар Алто (вила Маиреа и др.), Џон Хабракен (концепт „Отворене зграде“ и др.), Херман Хенселман (Вебервизе), Кунио Маекава (апартмани Харуми) и други. С друге стране аутори који се активно баве темом флексибилности у истраживању стамбене архитектуре укључује и Татјану Шнајдер и Џереми Тила, Џона Хабракена, Хералда Деилмана, Јорга Киршенмана и Херберта Пфеифера, Милана Лојаницу, Михаила Чанка, Хермана Хертзбергера, Мају Гјакун, Милицу Живковић, Горана Јовановића, Џулиен Хансон, Карела Теигеа, Ксенију Пантовић, Ђорђа Алфиревића и Сању Симоновић-Алфиревић, Росамор Да Фонсека Ламоуниер, Стеван Кендал, Ави Фридмана и друге.

Може се закључити да флексибилност у оквиру стамбеног простора подразумева манипулацију у простору, која се најчешће изводи помоћу физичке промене уз помоћ покретних преграда, клизних врата, склопивог и конструктивног намештаја и др. Флексибилност уз помоћ преграђивања простора може простор делити на мање или спајати два простора у већи. Флексибилност интервенције у зависности од тога када и шта се користи се могу поделити на тврду и меку у смислу да ли се промене дефинишу у варијантама могућности у процесу израде пројекта, или је систем слободан за корисника да га мења и од тога да се промене могу дешавати на дневној бази, периодично или дугорочно што дефинише да ли се и када простор може вратити у претходни облик.

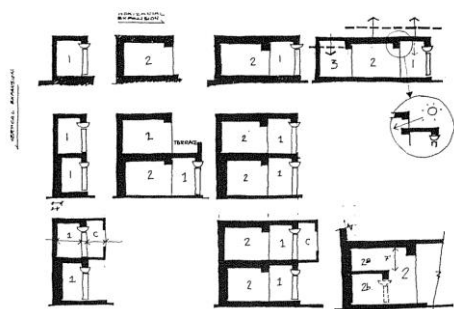
2.3.3. Ширење и раст

Способност ширења (раста) стамбеног простора као принцип се фокусира на додавање простора на постојећи у оквиру чега се остварује додавање садржаја, изградња нових простора ван постојећег габарита, проширење намена или мултипликација истих активности, при чему са постојећим просторима чини функционалну и техничку целину (Gausa et al., 2003; Петрић & Милинковић, 2017). Гауса и сарадници истичу да архитектура „заробљава“ екстеријер да би открила могућности ентеријера (собе, стана, куће и др.). Такав принцип може бити спонтан или провоциран (Gausa et al., 2003). Додавање простора представља показатељ промене простора током времена и ремети сваки дојам почетне поставке заокружености простора, што доводи у питање улогу архитекте као креатора савршене целине (Schneider & Till, 2007). Хабракен истиче да иницијативу за изградњу, доградњу или промену посебно можемо видети као позадину развоја сиромашнијих стамбених четврти у току 20. века тј. да се ширење као принцип може везати и за најјаснију иницијативу корисника ка уређењу и проширењу свог стамбеног простора (проширења балкона, голубарника, шупа, зимских вртова, кровних кућица и др.) (Habracken, 1972).

По Кубету се разликују две врсте проширења: увећање стамбене површине без последица по околне просторе (независна проширења) и проширења на рачун других (суседних) простора или јединица (зависна проширења) (Кубет, 2015).

Доградња (Слика 20) је дуго присутна као принцип додавања садржаја и нових функција и код различитих традиционалних и вернакуларних концепата. Нова улога доградње се огледа у примени у простору становања у 20. веку са доласком нових технологија, префабрикације, потреби за променама и потенцијалним ширењем простора становања током експлоатације објекта. Овај принцип се са једне стране убрзано инкорпорира у концепте различите употребе префабрикације и идеје групне форме (у другој половини 20. века), док са друге стране аутори као што је Алвар Алто истражују његову примену у интерпретацији вернакуларних карактеристика у стамбеном простору (традиционална Карелијска

кућа на примеру концепта Виле Твистдо). Овај принцип је више био у употреби у контексту куће као целине, него станова, као делова објекта. С тим у вези, ширење као доградња може бити врста префабрикованог додатка (*plug-in*) серијског модула, капсуле и сл., произведене у бесконачном броју примерака (са истим димензијама, карактеристикама и др.), док са друге стране она може бити пројектована као специфична екстензија у односу на конкретан контекст корисника (*custom made*) (Schneider & Till, 2007). Префабрикација је тежила универзализацији као могућности за општу прилагођеност у контексту организације и проширења стамбеног простора. Антиципирање ширења стамбеног простора у оквиру пројектантског процеса укључује и дефинисање или предлог где би проширења могла бити, те се у складу са тим дефинишу приступи, инфраструктура и други неопходни садржаји (Schneider & Till, 2007).

Слика 20 - Развој пресека кроз примену принципа раста, извор: (Habraken, 1987, p. 3)

Предодређено ширење се сагледава код пројекта кућа Ван ден Броека и Бакеме из 1963. године. Куће у низу су постављене тако да су простори испред и са задње стране куће дефинисани као могућа накнадна проширења.

Хертзбергеров принцип ширења оставља проширење стамбеног простора као мање дефинисану независну поставку пројекта и код Диагон кућа потпуна слобода је остављена кориснику. Он оставља просторе за проширење у различитим местима широм куће и при томе се удаљавајући као пројектант од

даље улоге у дефинисању објекта након завршетка његовог учешћа у креирању објекта. Тиме се у потпуности препушта одговорност корисницима простора. (Hertzberger, 2014; Schneider & Till, 2007).

Истраживање у даљем делу приказује подврсте ширења у оквиру стамбеног простора, систематизованих од стране Шнајдера и Тила у књизи „Флексибилно становање“. Ширење стамбеног простора се може одвијати у више зона стамбеног простора: додавање споља, додавање унутар простора, спајање простора, и варијанте као што су лабав простор и дељена соба (Schneider & Till, 2007). Додавање простора у спољни простор у односу на постојећи простор у већем броју случајева може бити или хоризонтално (уз објекат) или вертикално (на крову објекта и сл.). Хоризонталне комуникације у објектима могу служити такође као део за проширење функција из стана, додавањем простора ван стана, што зависи првенствено од ширине комуникација и да нису минимално димензионисане (Schneider & Till, 2007).

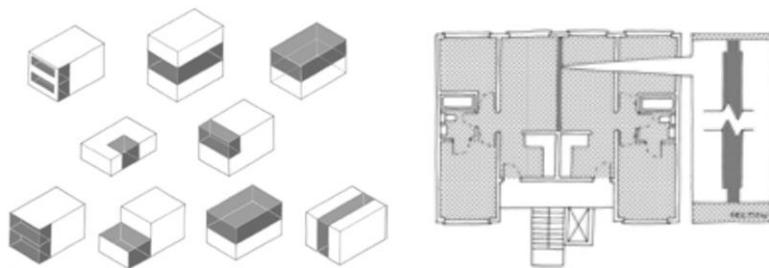
Варијанту додавања у екстеријеру Шнајдер и Тил виде у тзв. додатном „лабавом“ простору (*slack space*), који већ постоји (неизграђен, али дефинисан местом и границом) позиционираном уз главни коришћени простор који корисници по потреби временом могу окупирати и модификовати (Слика 21). Његова позиција може бити наменски део крова објекта, заједничка дворишта, вертикалне комуникације и др. Простор је дат с позицијом и могућношћу коју је замислио пројектант, али је простор дат незавршен (Schneider & Till, 2007).

Додавање стамбеног простора унутар претходно дефинисане границе је често везано за куће у низу или места где легално или физички проширење ван дефинисаног габарита није дозвољено или могуће. У том случају, свако ширење

мора бити садржано у изворном оквиру стамбеног простора. Чест је случај да такви простори у пројектантској фази у неком обиму обезбедили вишак простора унутар оквира, у оквиру кога се може одвити планирано проширење по потреби. То укључује решења као што је недефинисана позиција фасаде која се може накнадно мењати и сл. Иако се овај начин проширења мање користи у вишепородичном становању, бар не као изоловани случајеви у објектима, плански је то дефинисано у одређеним примерима. Један од примера је и Калебек Експериментално становање у Гетеборгу у Шведској архитекте Ерика Фрибергера где је становницима обезбеђена основна конструкција с инсталацијама која се затим може проширити током времена (Schneider & Till, 2007).

Ширење стамбеног простора се може остварити и спајањем и то најчешће два суседна стамбена простора (стана) с заједничким зидом (Слика 21). Класични систем станова дефинише сваки стан као изолован систем од осталих, те овако није могуће изаћи у сусрет никаквим новим захтевима који се тичу границе тог простора. Насупрот томе могућност спајања јединица може пружити много више опција касније, посебно на примеру када се ради од два релативно минимална стамбена простора те могу две једнособне јединице да се споје у већи стан. Такође породична кућа може бити спојена са мањим станом у случају потребе за смештајем за смештајем за проширену породицу и др. (Schneider & Till, 2007).

Додатна варијанта ових интервенција која се не тиче два стана већ укључује по Шнајдер и Тилу дељену собу (*shared room*) или собу за размену (*Schaltzimmer*), врста међупростора између станова који се може по потреби делити између више суседних станова и функционално и физички у одређеном периоду времена бити саставни део једног стана (Schneider & Till, 2007). Овакав концепт се налази између поставе лабавог простора, који служи као припрема до тога да буде потребан и спајања простора како та соба се налази уз постојећи простор, често раздвојена само једним зидом. Овај концепт је најчешће у спрези с минималним становима (максимално двособним) који тиме добијају додатну могућност за садржаје. Сложенија опција за овакву собу би била да је опремљена независним купатилом и кухињом што би тада овај простор чинило да може да се користи као засебан апартман по потреби (гостински) (Schneider & Till, 2007). Ово се може препознати видети као комбинација принципа додавања и сажимања у једном.

Слика 21 - Приказ лабавог простора (десно) и приказ спајања два стамбена простора (лево), извор: (Schneider & Till, 2007, pp. 187, 189)

Треба напоменути да за принцип ширења на примерима као што је Диагон становање индивидуални објекти у том случају јасну дефинишу унутрашњи и спољни простор, тј. простор куће и простор екстеријера ван куће. С друге стране у вишепородичним објектима простор унутрашњости поседује више сложенијих нивоа (нивоа приватности и др.) и спољни простор је далеко комплекснији, те у смислу да не постоје две опозитне стране, већ је простор више хијерархијски дефинисан и директно завистан од нивоа приватности и колективности простора. У том смислу додавање као принцип се може остварити као проширење простора:

стана ка заједничким просторима и заједничким просторима ка спољашњем делу објекта.

Посматрајући 20. век различити аутори су применили ширење и додавање у стамбеном простору, при чему се истичу Ото Бартнинг (Верфтхаус), Херман Хертзбергер (Диагон куће,), Валтер Богнер (префабрикована кућа), Алвар Алто (вила Твистдо), Кишо Курокава (Пољопривредни град и др.), Јохан Ван дер Броек, Јакоб Бакема (прошириве куће), Жорж Кандилис, Аљоша Јосић, Шандрах Вудс (Франкфуртски конкурс и др.), Моша Сафдие (Хабитат 67), Пиет Блом (Касбах), Јоситика Утида (Некст 21) и други. С друге стране аутори који се активно баве темом ширења (додавања) у истраживању стамбене архитектуре укључује и Алвара Алта, Киша Курокаву, Фумихико Макија и друге.

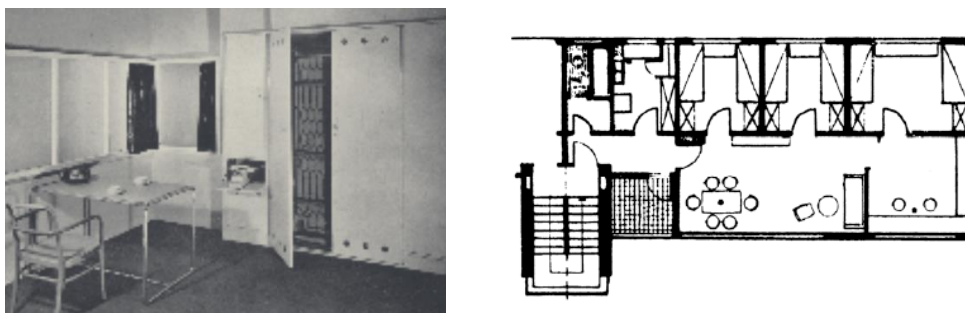
Може се закључити да ширење тј. раст стамбеног простора свакако укључује физичке манипулације и промене простора. У димензионом смислу се ширење код модуларних префабрикованих објеката одвија најчешће надовезивањем истог или модификованог модула сличних димензија при томе давајући исту додатну површину постојећем простору (што се може даље мултипликовати, али је однос истих простора) или се доградња одвија додавањем додатног мањег простора на постојећи простор куће, који је уобичајено скромнији, али може превазићи постојећи. При томе ширење обухвата специфичније просторе које су својствене односу два простора (спајања два стана), два простора с простором између (дељена соба) и дефинисањем неизграђеног, али ограниченог простора (лабави простор).

2.3.4. Сажимање

Сажимањем се у стамбеном простору одвија када се у оквиру примарне функције простора елиминишу пратеће радње тј. ко-функције, оне се организују искључиво у склопу посебних функционалних места (Heckman, 2018a). У архитектонској теорији се овим принципом аутори баве код питања концепта минималног простора (Слика 4), још од почетка 1920-их година и обнове стамбеног фонда у Европи након Првог светског рата. Идеја минималног простора је везивана за простор индивидуе и ћелије, а касније повезана и с простором капсуле (Klose, 2015; Kurokawa, 1969; Teige, 2002). У том погледу минимални простор представља начин за поновну изградњу света с минималног униформног аспекта из најмање просторне ћелије (Klose, 2015) и представља оно што је потребно (неопходно), док су сви остали садржаји толико развијени и доступни ван да нема потребе да буду део тог простора (Lin, 2011). У овом погледу простор становања зависи с једне стране, али и користи бенефите премештања (*outsourcing*) функција у полујавну или јавну сферу града, те индивидуалне и колективне сфере се у овом случају допуњују (Heckman, 2018a).

Сажимање се одвија до мере која је потребна већ растерећеној примарној функцији, где код ње у том погледу нема вишка и неискоришћене површине. Корисник, у том случају, мора променити своје навике и прилагодити се новим облицима коришћења (Lojanica, 1975). Овај принцип доживео свој врхунац током прве половине 20. века са потребом и иницијативом са свођења простора и главних функција на неопходни минимум у виду индивидуалне ћелије, при чему је однос ка простору касније постао релаксиранији у другој половини 20. века с циљем омогућавања што више активности и функција у простору, насупрот, крутој рационализацији овог принципа присутног прве половине 20. века, мотивисане и закључцима ЦИАМ-овог скупа у Франкфурту из 1929. године (Crasemann Collins & Swenarton, 1987; Teige, 2002). На овај начин се посредно повећао значај колективних простора (можда и до максимума) како у објекту тако и у јавнијим

сферама, снабдених активностима које су директно комплементарним активностима индивидуалне стамбене јединице (Слика 22).

Слика 22 - Минимални стан у Амстердаму, 1932. (лево) и план објекта с минималним становима и заједничком колективном собом, 1930., арх. О. Хеслер у Каселу, Немачка (десно), извор: (Heckman et al., 2018, p. 21; Schneider & Till, 2007, p. 133)

Развој минималног стана, је према Хекману, било засновано и на повезивању с изгледом сервисних станова из тадашњег хотелског сектора, с идејом да се он систематски минимализује и дефинише тај тада „довољни“ простор за појединца, при томе Хекман истиче својства тј. промене које су дефинисале то минимализовање стамбеног простора. Ово истраживање је у тим променама препознало: (1) оне које се тичу омогућавања промена у простору и омогућавају бољу манипулацију минималним простором с применом принципа флексибилности (пример уграђеног, мултифункционалног намештаја – кревети и столови на расклапање и др.) и редуковањем поменутих сувишних функција простора, тј. везивањем с заједничком и јавном сфером (повећање доступних спољних услуга за становнике као што су припрема хране и јело и др.) (Heckman, 2018a).

У периоду током и након Другог светског рата префабрикација и инфраструктура као компактан „елемент“ стамбеног простора дефинишу свођење индивидуалних јединица на „машине за живот“ у есенцијалном и редукованом смислу, где се од 1940., јављају примери префабрикованих мањих, компактних кућа, модула, а док се у следећем периоду од 1960-их долази и до нових концепата испитивања стамбеног и индивидуалног простора (Heckman & Zapel, 2018; Kurokawa, 1969, 1977).

Сажимање поред редукације просторија и функција стана на минималне и основе такође према Шнајдеру и Тилу може представљати могућност да се један стамбени простор подели на два, што се директно може повезати с принципом ширења где се од два суседна стана спајањем добија један већи, те ово представља супротни процес (Schneider & Till, 2007).

Посматрајући 20. век различити аутори су применили сажимање у стамбеном простору, при чему се истичу Карл Фигер (студија малог стана), Ото Бартнинг (Верфтхаус), Валтер Богнер (префабрикована кућа), Кишо Курокава (Накагин кула), Моша Сафдие (Хабитат 67), АДП Архитектура и планирање (Убрбаунг у Хелмутштрасе) и други. С друге стране аутори који се активно баве темом сажимања у истраживању стамбене архитектуре укључује и Карела Тигеа, Милана Лојаницу, Рејнера Банама, Александера Клосеа, Петера Шенка, Зонгје Лин и друге.

Може се закључити да се сажимање одвија у два дела, с једне стране се спроводи уклањање помоћних функција у оквиру једног простора (стана, и др.), који прелазе потенцијално у колективну или јавну сферу (повећавањем доступних услуга у тим зонама за корисника) и у основном простору остају само базичне

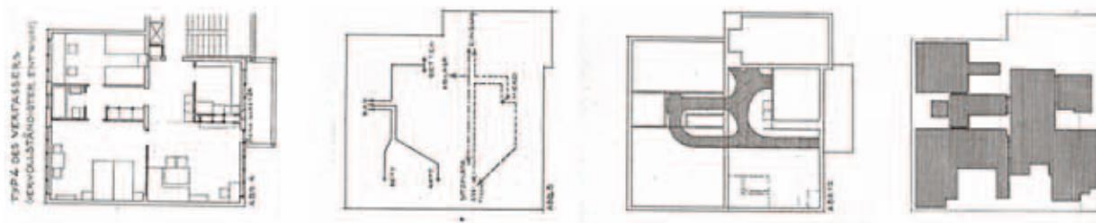
функције, док се друга ствар као додатак у базичном и редукованом простору омогућава додатна смена активности и могућности за потенцијалним наменама путем флексибилности простора (померања преграда или уградног намештаја и др.). Такође сажимање се може одвијати и као принцип деобе већег стамбеног простора у два мања у случају потребе корисника, а при чему опремљеност проста и диспозиција оба простора то стимулише и дозвољава.

2.3.5. Мобилност

Мобилност се односи на покретљивост у простору и може се такође везати за флуидност и ток у простору. Пантовић истиче да је принцип мобилности доминантно развија упоредо с развојем нових технологија где је значајно њено повезивање с индустријском производњом, посебно мотивисано с аутомобилском индустријом (Пантовић, 2016). Индустријско друштво је при томе створило нове интерпретације мобилности и кретања (Krokfors, 2017). Иако се раније у току историје мобилност могла наћи као део номадског начина становања и мењања локације у периоду 20. века се везује за нове (технолошке) концепте.

Мобилност се с једног аспекта базира на мењању локације објекта, стамбеног простора или раста стамбене структуре тј. додавање или замене појединачних модула - јединица. Додавање или замена је, како се види у изведеним примерима, а како примећује Шенк, у концепту било добро замишљена идеја, али је у реализацији отежана или немогућа (Šenk, 2013). С друге стране се мобилност манифестује у унутрашњем стамбеном простору објекта кроз слободу кретања, тј. континуално флуидно кретање и при томе се, како Пантовић истиче, као комплементарно јавља употреба флексибилности у остваривању оптималне мобилности тј. континуалног простора (остваривање слободних линија кретања) (Пантовић, 2016). Овај тип мобилности се директно може везати с појмом текућег простора који се може јавити спајањем просторија линеарно и евентуално кружно (Alfirević & Simonović-Alfirević, 2016).

Развој принципа се препознаје још почетком 20. века у питањима и поставкама везано за минимални стан и при томе је ЦИАМ-ом конгрес из Франкфурта охрабрио архитекте да се баве експерименталном праксом, што је између осталог довело и до развоја концепата компактних јединица као што је капсула (Šenk, 2013). Један од првих покушаја употребе префабрикације у креирању компактне стамбене јединице која се може релоцирати и поставити свуда по потреби је и концепт Димаксион куће Бакминстера Фулера, која је тек 1940-их година у виду куће Вичита ипак развијена као прототип. Други значајан експериментални део се тицао истраживања Александра Клајна у коме су већ од 1927. године промовисани непрекинути токови кретања у стамбеном простору, као један од тачака анализе простора (дефинисао је путање, коридоре кретања и слободна зона) (Слика 23) (Lueder, 2017).

Слика 23 - Клајнова анализа просторне организације малих станова из 1928, године (основа стана, путање, коридори кретања, слободне зоне), извор: (Lueder, 2017, р. 90)

У току и после Другог светског рата је кроз индустрију префабрикације и приколица у САД, која је доживела значајан раст, јер је била у могућности да обезбеди најпогодније опције за живот захваљујући мобилности, приступачности и доступности приколица (Gjakun, 2015). С другог аспекта убрзо потом од 1960-их година се различити концепти и теорије везују за принцип мобилности. Један од првих који се бави конципирању мобилности је Јона Фридман с манифестом „Мобилна Архитектура“ са ЦИАМ-овог скупа из Дубровника 1956. године. У овом смислу се мобилност усложњава у свом посматрању и афирмише се слобода и неограниченост кретања корисника су објекту, коју Фридман блиско везује с флексибилношћу и могућности корисника да мења структуру простора (Lockard, 2017; Пантовић, 2016). Мобилност као део идеје се јасно читава и промовише у концептима 1960-их година посебно кроз покрете Метаболиста и Архиграма. „Декларација о капсули“ истиче капсулу као објекат мобилности и механизма за индивидуу (Šenk, 2013).

Посматрајући 20. век различити аутори су применили мобилност у стамбеном простору, при чему се истичу Јона Фридман (Мобилна архитектура), Бакминстер Фулер (Димаксион и кућа Вичита), Кишо Курокава (Накагин кула), група Архиграм (Ходајући град и други концепти), Констант Нивенхујс (*Constant Nieuwenhuys*) (концепт Новог Вавилона) и други. С друге стране аутори који се активно баве темом мобилности у истраживању стамбене архитектуре укључује и Киша Курокаву, Бакминстера Фулера, Рејнера Банама, Петера Шенка, Ксенију Пантовић, Рема Колхасам, Грега Лина и друге.

Може се закључити да се принцип мобилности у 20. веку тесно везује с префабрикацијом стамбеног простора. Он је с једне стране везан за потенцијал да стамбени простор промени локацију или да може бити склопљен било где без ремећења било којих карактеристика простора, при чему се ово у односи на целовити простор. С друге стране се мобилност односи на унутрашњу организацију стамбеног простора где се у овом случају принцип мобилности сагледава кроз слободу кретања у простору, несметан континуални ток, који креира флуидан простор кретања корисника у простору. Тај аспект мобилности може бити потпомогнут другим принципима као што је принцип флексибилности и померања преграда као и другим манипулације у сврху остваривања флуидности простора.

2.3.6. Издвојене карактеристике и индикатори принципа привремености

Овај сегмент истраживања издваја значајне карактеристике појединачних принципа и индикаторе за те карактеристике (у заградама).

Карактеристике принципа поливалентности обухватају (Alfirević & Simonović-Alfirević, 2016; Geraedts & Prins, 2016; Hertzberger, 2001; Leupen, 2006b, 2006a; Živković & Jovanović, 2012; Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2023; Чанак, 2013):

- повезаност простора (број веза ка/од простора, врста везе – централна ,периферна; ниво пропустљивости простора - потпуно отворен; делимично пропустљив; затворен простор (комуникација ограничена)),
- величину простора (површина просторије; димензије просторије ($a=b$ и др.), висина простора),

- позицију и димензија статичних делова⁷⁸ (удаљеност од инфраструктуре као и хоризонталних и вертикалних комуникација; број комуникација у близини; ширина/површина комуникација, степеница и др.),
- количина појединачних поливалентних простора (број поливалентних простора сличних карактеристика),
- конструктивни склоп (тип конструкције – масивна, скелетна и др., распон, модуларност),
- организација простора (непрекинутост кретања од почетног улазног простора до поливалентних простора и између истих простора (континуално, разгранато, затворено)).

Карактеристике принципа флексибилности обухватају (Alfirević & Simonović-Alfirević, 2016; Geraedts & Prins, 2016, 2016; Schneider & Till, 2007; Živković, 2017; Алфировић & Симоновић Алфировић, 2023; Јевремовић, 2022):

- померљивост преграда (врста преграда, позиција преграда, лакоћа уклањања (лако, тешко), врста намештаја/мобилијара у служби флексибилности; повезаност просторија (број веза ка/од простора, врста везе – централна периферна; ниво пропустљивости простора - потпуно отворен; делимично пропустљив; затворен простор (комуникација ограничена)),
- величину простора (доступна површина простора, висина простора)
- конструктивни склоп (тип конструкције – масивна, скелетна и др., распон, модуларност),
- позицију и димензија статичних делова (удаљеност од инфраструктуре као и хоризонталних и вертикалних комуникација; број комуникација у близини, фиксираност сервиса (тврдо-непомерљиво, меко-могућа измена), ширина/површина комуникација, степеница и др.),
- врста омогућеног нивоа контроле флексибилности (тврда (дефинисана пројектом), мека (дефинише и корисник), сиров простору (скоро потпуно недефинисан простор),
- могућност интервенција (време интервенција (у току пројекта-иницијална, у току изградње, у току експлоатације, комбинација-перманентна)).

Карактеристике принципа ширења и раста обухватају (Geraedts & Prins, 2016; Schneider & Till, 2007; Алфировић & Симоновић Алфировић, 2023):

- додавање простора (позиција додавања простора – уз, испред, иза, на, ван-од објекта, спајањем, унутар, лабави, међупростор),
- величину простора (доступна површина простора, висина простора)
- померљивост преграда (врста преграда, лакоћа уклањања (лако, тешко)),
- проширивост комуникационих делова (ширина, површина комуникација, степеница и др.),
- конструктивни склоп (тип конструкције – масивна, скелетна и др., модуларност).

Карактеристике принципа сажимања обухватају (Geraedts & Prins, 2016; Schneider & Till, 2007):

- релокација ко-функција (број неопходних функција који се одвија ван предметног простора),
- сажимање простора (површина након смањења),

⁷⁸ када се говори о згради као целини, и шире статични делови поред вертикалних и (хоризонталних) комуникација обухватају и често приватне делове објекта, као делове који нису предмет промене нити било каквих интервенција (зона стана), те се и у анализи и приказима сагледавају у већини као статичне просторне зоне.

- померљивост преграда (врста преграда, лакоћа уклањања (лако, тешко),
- конструктивни склоп (тип конструкције – масивна, скелетна и др., модуларност).

Карактеристике принципа мобилности обухватају (Geraedts & Prins, 2016; Пантовић, 2016):

- релокација (објекат може у целости бити премештен, додат и др.),
- континуалност плана (непрекинутост кретања од почетног улазног простора (континуално, разгранато, затворено); максимални број простора који се надовезују; пропустљивост путем померљивости преграда (потпуно, делимично, не)),
- конструктивни склоп (тип конструкције – масивна, скелетна и др.).

2.3.7. Анализа примера концепата и пројеката од краја 19. до краја 20. века

Докторска дисертација је кроз истраживање примера примене принципа привремености обухватила период 20. века, с освртом на прелаз између 19. и 20. века. Кроз анализу доступну у табели у прилогу докторске тезе издвојени су специфични примери пројеката и концепата стамбене архитектуре који садрже принципе привремености у организацији стамбеног простора. Пројекти су одабрани тако да су, како Никезић истиче, просторна и временска димензија заједно конкретизоване у оквиру волумена објекта (Nikezić, 2018). Сваки пројекат је дат с описом специфичних просторних уређења, ознаком појединачног примењеног принципа и карактеристичне основе и/или пресека и схеме принципа привремености у односу на организацију простора. Истраживање је тежило да узме у обзир примере пројеката у сваком историјском периоду развоја у току 20. века и да тиме оствари релативну равномерну заступљеност пројеката. Пројекти се крећу од концепата решења, експерименталних примера, породичних кућа до вишепородичних објеката и у неким случајевима стамбених насеља (иако се фокус и тада бави одабраним објектом). Међу анализираним пројектима постоје и они код којих је пројектована привременост у (као концепт) реализацији умањена или одбачена, што се може видети код пројекта Лејк Шор Драјва Мис ван дер Ројеа. Одабир пројеката се водио избором из колекција већ међународно потврђених примера стамбене архитектуре које су у својим анализама представили Шнајдер и Тил у књизи „Флексибилно становање“ из 2007. године (*Flexible Housing*), Хекман и сарадници у књизи „Основа као упутство за становање“ из 2018. године (*Floor Plan Manual Housing*) и Деилман и сарадници у књизи „Стан“ из 1980. године (*Wohnungsbau-The Dwelling-L'habitat*).

Поред анализе примера стамбене архитектонске праксе у оквиру хронолошког прегледа у прилогу докторске тезе се даје приказ издвојених пројеката, значајних историјских догађаја у општем смислу, важних за стамбену архитектуру, специфичних концепата и архитектонских покрета, као и одабраних аутора и дела која су се бавила истраживањима у склопу привремености.

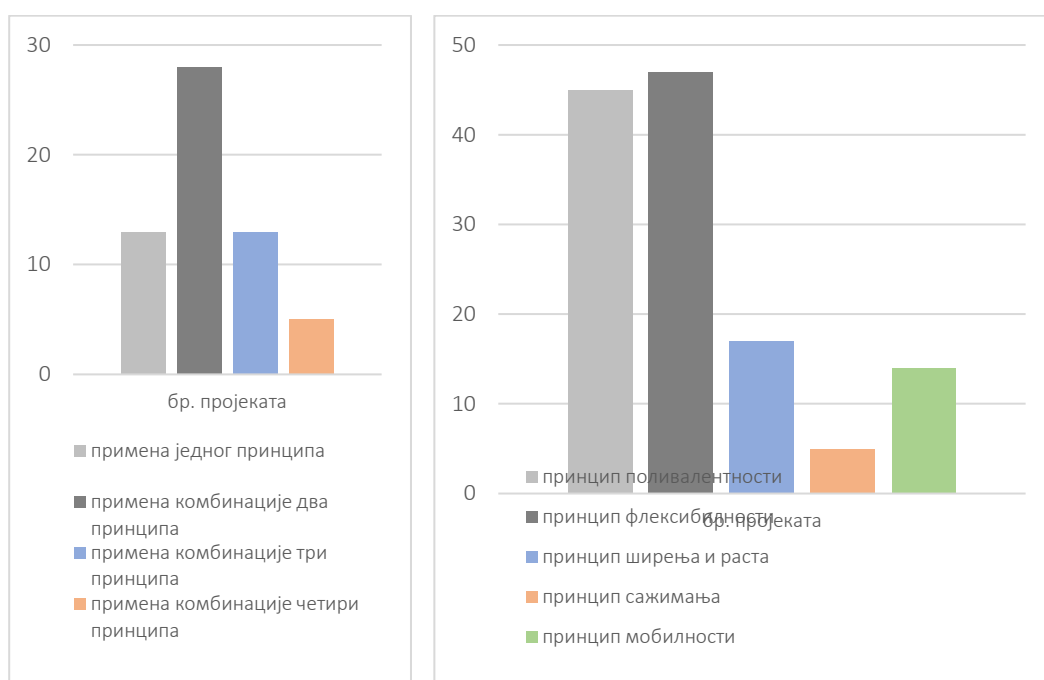
У анализи одабраних примера у табели 11 у прилогу докторска дисертација је обрадила 59 одабраних примера. Сваки од приказаних радова је користио макар један принцип привремености описан у претходном потпоглављу (Слика 24). Кроз употребу конкретних принципа се омогућава шире сагледавање каузалности и међусобне везе принципа привремености у пројектима што је основ за интегрисање принципа у опште моделе привремености.

Код анализираних пројеката је уочено највише употребљавање принципа поливалентности и флексибилности, независно код четири објеката, а у

комбинацији у чак 24 пројекта. Та употреба се јавља у сваком периоду историјског развоја, посебно истичући прву половину од 1920-1940. године и након 1960-их година.

С друге стране је уочено да су принципи ширења и раста и сажимања, коришћени заједнички или са поливалентношћу или са флексибилношћу у пројектима, док је постојећа и комбинација поливалентности, флексибилности и једног или два принципа која су поменута. Појединачна употреба ширења и раста је присутна у пар пројеката (3), док је сажимање коришћено у заједничким комбинацијама.

Што се тиче мобилности, она је само у специфичним примерима примењивана као што је кућа Вичита или Накагин. Мобилност је ту имала примену у смислу промене или потенцијалне промене локације, док је у осталим примерима присутна као део континуалног кретања у стамбеном простору и у том погледу се користила заједно с принципима поливалентности и флексибилности. Промена локације је изражена у примерима из трећег и четвртог периода, док је континуитет кретања изражен полазећи посебно од различитих примера кућа Алвара Алта у трећем периоду до сложенијих објеката из четвртог и петог периода.

Слика 24 - Приказ броја група принципа (1-4) у употреби на анализираним пројектима (лево), приказ броја појединачних принципа на употреби у оквиру пројеката (десно), извор: аутор

Следеће потпоглавље дефинише опште моделе произашле на основу ових закључака, а као резултат интегрисаних принципа који се користе у пројектовању стамбеног простора.

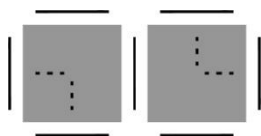
2.4. Општи модели привремености

Интегрисањем принципа привремености идентификована су четири општа модела привремености:

- (1) поливалентно-флексибилан модел;
- (2) поливалентно-флексибилно-континуални модел;
- (3) флексибилно-експанзивни модел;
- (4) флексибилно-сажимајући модел.

Модели су у даљем тексту описани у односу на карактеристике интегралних принципа привремености.

Поливалентно-флексибилан модел

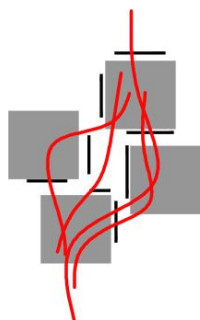

Слика 25 - схема модела бр. 1, извор, аутор

Овај модел обухвата комбинацију два принципа привремености и то принципа поливалентности и принципа флексибилности (Слика 25). Употреба предметног модела тежи остваривању комбинације поливалентних простора у бар две, а често и три до четири просторије, где услед примене флексибилности број веза и подела простора није ограничен на претходно дефинисане оквири. Коришћење модела се јавља код великог броја анализираних примера

(више од 20), где је примећено да сем искључивих поливалентних простора пројектна решења увек додатно инкорпорирају могућности за физичком манипулацијом стамбеног простора. У том погледу је могуће да поливалентни простори мењају димензије спајајући се са другим простором/просторијама, чиме долази до наглашавања флексибилности. Истовремено, привремено се често губи идентичност оптималних простора, али је могуће препознати примену отвореног плана с креирањем већих просторија. Примени овог модела је својствено да је проблем недостатка везе међу просторијама рећи те да употреба флексибилности омогућава по потреби повећавање повезаности и величине везе између различитих просторија.

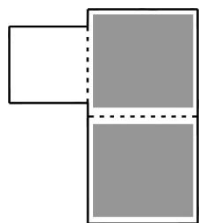
Поливалентно-флексибилно-континуални модел

Слика 26 - схема модела бр. 2, извор, аутор

Овај модел обухвата комбинацију три принципа привремености и то принципа поливалентности, принципа флексибилности и принципа мобилности (Слика 26). Предметни модел се јавља комбинацијом основне примене флексибилног простора и мобилности тј. омогућавања континуалног простора (линеарно, циклично и др.), при чему сходно претходном моделу је препознато да је поливалентност стамбеног простора могућа за примену уместо флексибилности или заједно с њоме. Овај модел представља делимично усложњен претходни модел који додаје континуални план у својства која се дефинишу и потенцирају у стамбеном простору. Континуално кретање у простору се може уз помоћ флексибилности и физичким интервенцијама регулисати и дефинисати тражени интензитет.

Флексибилно-експанзивни модел

Слика 27 - схема модела бр. 3, извор, аутор

Овај модел обухвата комбинацију минимум два принципа привремености и то принципа поливалентности или флексибилности и принципа ширења и раста (Слика 27). Предметни модел се односи на ширење стамбеног простора у свим облицима својствених за принцип ширења и раста. При томе постојећи простор се модификује физичким интервенцијама, што укључује принцип флексибилности (зид између станова, спољни зид и др.), при чему се ширењем простора такође може омогућити да се добије идентичан део простора као и постојећи сегмент што доприноси

поливалентности простора, при чему се ово изразито манифестује код модула и префабрикације у стамбеним објектима.

Флексибилно-сажимајући модел

Слика 28 - схема
модела бр. 4, извор,
аутор

Овај модел обухвата комбинацију минимум два принципа привремености и то принципа поливалентности или принципа флексибилности и принципа сажимања (Слика 28). Основна употреба модела је у дефинисање сажимања простора, било деобом или минимализовањем функција и основног простора. Ово обухвата и физичке интервенције у деоби простора, које су дефинисане путем принципа привремености, али такође принцип привремености у минимални просторима омогућава додатну употребљивост, као и поливалентност.

Истакнути општи модели привремености ће у поглављу 5, након спроведених студија случаја и систематизације принципа, бити реевалуирани у односу на примену у заједничким просторима, а према специфичним архитектонским решењима на простору Новог Београда. То ће резултовати модификованим моделима одговарајућих специфичности за сваки од анализираних типова заједничких простора, који имају и локални карактер у употреби у стамбеној пракси вишепородичног становања на простору Београда, односно Србије.

Поглавље 2 је привременост истражило применом историјско-интерпретативног метода, анализирајући значајне пројекте, покрете и ауторе у току 20. века. На основу спроведене анализе привременост је дефинисана кроз различите термине коришћене у пракси и литератури, а затим је истраживање истражило примену феномена привремености у пројектантској пракси и односу ка променама простора. Та два сегмента су омогућила да се у даљем току истраживања дефинишу принципи привремености који су препознати и кроз упоредну анализу одабраних стамбених пројеката породичног и вишепородично становања. Коначан резултат поглавља представља формирање општих модела привремености. Сазнања и резултати из поглавља 2 се примењују у поглављима 4 и 5. У поглављу 4 се кроз анализу студија случаја принципи привремености анализирају на примеру заједничких простора вишепородичних стамбених склопова. У поглављу 5 се принципи који су били део поглавља 4, као и дефинисани општи модели привремености из поглавља 2 редефинишу у односу на просторну примену у оквиру заједничких простора вишепородичних стамбених склопова на подручју Новог Београда.

3. ВИШЕПОРОДИЧНО СТАНОВАЊЕ И ЗАЈЕДНИЧКИ ПРОСТОРИ ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАМБЕНОГ СКЛОПА

У односу на претходно поглавље које истражује привременост у архитектонском пројектовању стамбеног простора, ово поглавље тежи да синтетизује трансформације у вишепородичном становању у 20. веку, стављајући фокус на однос ка колективној сфери становања кроз промену и развој заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа.

Развој стамбених склопова анализиран је кроз различите временске епохе у току 20. века, које су обухватиле и два периода послератне обнове као један од мотива за тражење нових идеја, али и иновативне концепте који су иницирали промене у пројектовању вишепородичних објеката. Пројекти из друге половине 20. века су омогућили партиципацију корисника и активну употребу различитих технолошких унапређења.

Промене у пројектовању стамбеног простора су узрочно-последично везане за значај и развој организовања заједнице у стамбеним склоповима и насељима, као и за питање промене односа ка приватности у стамбеном простору, тј. односа ка мање приватним деловима стамбеног блока и склопа. У сваком временском периоду развоја становања у току 20. века се може уочити тежња проналажења иновативних решења за прилагођавање динамичним животним потребама.

Поглавље обухвата следеће истраживачке делове:

- Истраживање промена у вишепородичном становању које су резултат повећања друштвене динамике, атомизирања домаћинства и породичног живота, повећања колективних садржаја и заједничког простора, наспрам приватног дела и промена односа ка приватности у периоду 20. века, као и различитих колективних начина организовања у стамбеном простору. За потребе овог дела истраживања коришћен је историјско-интерпретативни метод и емпиријски метод (Потпоглавље 3.1.).
- Истраживање улоге и поделе заједничких простора у 20. веку, посебно у другој половини 20. века. За потребе овог дела коришћен је историјско-интерпретативни и емпиријски метод (Потпоглавље 3.2.).
- Преглед типологије вишепородичног стамбеног склопа коришћењем метода анализе и класификације (Потпоглавље 3.1.).
- Истраживање различитих начина коришћења простора, проистеклих из потреба за прилагођавањем кориснику, и дефинисање приватне, полуприватне, полујавне и јавне зоне у простору. При томе се издваја (1) зона стана, (2) зона заједничких активности у оквиру стамбеног склопа, (3) зона заједничких активности ван простора стамбеног склопа, а у простору стамбеног блока и (4) јавна зона града ван тих обухвата (Плић, 1988). Ови простори на различите начине имају способност да прихвате разноврсне активности и да се мењају динамичније током времена експлоатације. За потребе овог дела коришћен је метод анализе и класификације.
- Преглед одабраних вишепородичних стамбених склопова развијених од краја 19. века до краја 20. века, уз анализу значајних карактеристика заједничких простора. За потребе овог дела коришћен је историјско-интерпретативни и емпиријски метод (прилог поглавља).
- Дефинисање заједничких простора као јавног добра коришћењем метода анализе (Потпоглавље 3.2.).
- Класификовање заједничких простора према намени, приватности (јавно, полуприватно, полујавно, приватно) и положају. За потребе овог сегмента

коришћена је анализа и класификација од научних метода сазнања. (Потпоглавље 3.2).

- Истраживање вишепородичног становања са фокусом на развој стамбених насеља на простору бивше Југославије и других земаља Источне Европе, вишепородичног стамбеног склопа, индустријске вишепородичне изградње, заједничких простора и конкурсне праксе. За потребе овог дела коришћен је историјско-интерпретативни метод и емпиријски метод (Поглавље 3.3).

3.1. Развој вишепородичног становања у градовима у 20. веку

3.1.1. Потреба за стамбеним просторима вишепородичних стамбених склопова

Периоди развоја вишепородичног становања ослањају се на временску поделу коришћену у поглављу 2 (Heckman & Zapel, 2018; Schneider & Till, 2007; Бранков, 2019), при чему се издвајају:

- период индустријализације од краја 19. века до краја Првог светског рата;
- период послератне обнове, индустријализације становања, вишепородичног становања и развоја минималног стана - период између два светска рата (1918-1940.);
- период Другог светског рата и послератне обнове (1940-1960.);
- период нових урбаних концепата и развоја нових стамбених насеља (1960-1990);
- период од 1990. и прелаз у нови миленијум – транзициони постсоцијалистички период.

Период од краја 19. века до краја Првог светског рата

Почетком 19. века по Херману и Запелу (Heckman & Zapel, 2018), или средином 19. века по Стрижићу (Strižić, 1956), индустријализација је довела до знатних миграција становништва у градове. Потреба за великим бројем радника у новим постројењима индустријске производње је условила да значајан број становника из руралних подручја мигрира у брзорастуће градове Европе и Северне Америке. Истовремено, стамбени развој био је изражен у градовима који су центри индустријске производње и у којима се граде нове фабрике (Heckman & Zapel, 2018; Kostof & Castillo, 1995).

Потреба за повећањем капацитета стамбених простора је условила почетак масовне градње стамбених објеката. Ипак, неопходност брзог надокнађивања стамбеног простора у урбаним срединама су пратили и лоши услови становања. Локалне управе градова нису имале довољно искустава, нити усвојене законске мере како да реше проблем наглог пораста становника (Strižić, 1956). О томе говори и податак да се тек половином 19. века (1853. године) у Берлину новим правилником дефинише шта стан као ентитет обухвата, при чему су до тада правила одређивала само максималну дозвољену „попуњеност“ појединачних соба⁷⁹ (Heckman & Zapel, 2018). Једна од алтернатива лошем животном стандарду у великим градовима биле су куће у низу у насељима које су индустријалци градили за своје раднике. Индустријска радничка насеља су по правилу грађена у непосредној близини фабрика. Пројектовани објекти обухватали су и заједничке просторије, што се може видети на примеру Годиновог радничког насеља Фамилистер (заједничка купатила, дворишта, обданиште, позориште) (Heckman & Zapel, 2018).

⁷⁹ честе су биле једнокреветне собе са заједничким купатилима и кухињама у којима су боравиле целе породице, док су самци изнајмљивали само простор(и)ју за спавање

Крајем 1890-их и пре појаве модерне, идеје о социјалној реформи и доношење нових прописа у области становања (неопходност постојања прозора, заштита од пожара, спољашњи изглед, висина и др.) довеле су до побољшања животног стандарда широм Европе (Heckman & Zapel, 2018; Strižić, 1956). Супротно Енглеској, где су приватна предузећа и фондације слободно функционисале у тржишној привреди, у Француској и Немачкој закони о задругама омогућили су основу за хуманије услове живота, где се почетком 1900-их јављају нови концепти насеља и градова, као што је идеја о Баштенским градовима сутрашњице, Ебenezера Хауарда (симбиоза између руралног и урбаног живота). (Heckman & Zapel, 2018).

У том периоду је приметан и развој објеката за заједницу - „community facilities“, и све више пажње се посвећује квалитету стамбеног простора (Heckman & Zapel, 2018). Тајге истиче да је током 1900-их било доста примера да више породица живи у истом стану и да је један кревет окупиран од стране 6 до 10 особа. Тиме су упркос побољшању стандарда и увођења заједничких садржаја приватни простори привремено претварани у просторе за више особа. Оваква ситуација се, према Тајгеу, на одређени начин сматрала *ирелазним* решењем ка будућем колективном становању (Teige, 2002).

Период између два светска рата 1918-1940.

Период након Првог светског рата одликује послератна економска криза и поновни проблем несташице станова у Европи. То је условило потрагу за исплативим решењима у вишепородичном становању кроз рационализацију производње са доминантно економским аспектом пројектовања (организација основе, типови зграда, стандардизација и др.). Истовремено се спроводе истраживања стамбеног простора, потребних површина и тестирања нових концепата⁸⁰ (Heckman & Zapel, 2018). У том периоду градске општине и стамбене задруге преузимају иницијативу за изградњу великих стамбених комплекса (Strižić, 1956). У почетку је већина стамбених зграда следила идеје традиционалних објеката у међуратним годинама, али је убрзо стварана архитектура која је садржала не само нове принципе, већ и идеје о новом и егалитарном друштву обезбеђивањем драматично побољшаних услова становања и животне средине за радничку класу (Wassenberg, 2018).

Од почетка 1920-их истичу се модернистичке идеје у пројектима стамбених склопова. Те идеје су рађане у оквиру планирања и изградње послератне архитектуре имајући у виду техничке и друштвене промене тог доба (Groák, 1992; Heckman & Zapel, 2018; Palmer, 2008). На развој иновативних грађевинских елемената, нових концепата префабрикације и ефикасних грађевинских процеса утицали су: велики недостатак станова, фасцинација техничким иновацијама (Фордов начин производње аутомобила), нове челичне конструкције у високим зградама и индустријске зграде (Schneider & Till, 2007; Јевремовић, 2022). Ту се издвајају Корбизјеов План за Воисин (*Plan Voisin*) из 1922, Хилберзајмеров Високи град (*High-rise city*) и др. (Hilberseimer et al., 2012; Strižić, 1956). У овим пројектима примећује се повећана примена солитера и слободностојећих објеката у формирању нових делова градова. Истовремено, производе се различите студије стамбених простора које између осталог укључују истраживање кретања Александра Клајна (Lueder, 2017). Путем опсежних анализа функционалних

⁸⁰ Студија „О економској изградњи: Прилог о стамбеним имањима“ П. Беренса и Х. де Вриса из 1918. године, као и Хилберзајмеров Вишепородични стан из 1925. године су неки од примера истраживања мотивисаних стањем становања у том периоду (Heckman & Zapel, 2018).

процеса, токова кретања, размештаја намештаја, услова осветљења итд., Клајн је дефинисао јасну поделу просторија на три групе - дневне, спаваће и заједничке - чије би функције по њему могле да се обављају са што мање преклапања (Heckman & Zapel, 2018; Lueder, 2017).

ЦИАМ 1929. године истиче важност теме минималних површина и минималног стана, жељом да се формира типологија основа за приступачно становање (Crasemann Collins & Swenarton, 1987; Heckman & Zapel, 2018; Klose, 2015). То је подразумевало максимално сажимање индивидуалног и приватног простора, где су се остале функције надомешћивале у заједничким просторијама објекта или у оквиру садржаја града. Тајге разликује две врсте становања: „*dwelling*“ као становање са социолошким аспектима и „*lodging*“ - задовољавање биолошких функција при смештају (Teige, 2002). Он истиче развој колективног становања са заједничким садржајима, при чему је сведени индивидуални простор (ћелија) подразумевао само простор за интелектуални рад, спаваћу собу (са креветом) и интимни приватни простор (Teige, 2002). Тадашњи пример Корбизјеовог стамбеног суперблока „Зграда-вила“ спајањем појединачних „ћелија“ креира објекат који поред индивидуалних минималних простора садржи и заједничке просторе (ресторани, и сл.) (Serenyi, 1967).

Посебан осврт на развој града и становања доноси четврти конгрес ЦИАМ-а 1933. године који је изнедрио „Атинску повељу“. Она је обухватила анализу структуре малих и великих градова кроз упоређивање њихових функција: становање, рад, одмор и саобраћај. Уједно је посебан осврт дала на заједничке садржаје за колективну употребу (L. Aleksić, 2015; Le Corbusier, 1998; Петрић & Милинковић, 2017). Повеља из 1933. је у наредним периодима имала велики утицај на развој архитектуре и урбанизма у различитим земљама (L. Aleksić, 2015).

Упоредо са дешавањима у Европи, на простору Совјетског социјалистичког савеза (СССР-а) примењује се нови, колективни начин живота. Долази до формирања тзв. дома-комуна посебно популарних међу младима. Једна комуна се најчешће састојала од (1) блока за спавање, са минималним елементима уређења (укључивала је стандардизовани намештај, санитарни чвор и малу чајну кухињу) и од (2) блока са различитим друштвеним садржајима (кантина, вртић, вешерница, клуб, читаонице, учионице и сл.) (Kalyukin, 2020; Бајић, 2010). Ови заједнички простори су између осталог имали интенцију да подстакну колективну забаву становника.

Како се тежило да комуна поседује и самоуправљачку карактеристику, замишљена је као аутономна заједница са потребним услугама и објектима. Комуна су оличавале архитектонске, али и револуционарне идеје са циљем делимичне или потпуне колективизације живота становника. Са каснијим успоном стаљинизма овај тип становања се нашао на удару негативне перцепције утопијске идеје, али и критике да је изградња комуна игнорисала неспремност становништва за брзу социјалистичку трансформацију ка колективном начину живота (Kalyukin, 2020). Примери оваквих објеката су виђени кроз пројекте Наркомфин зграде (1930.), куће-комуна у улици Лестева и др. Заједнички простори код ових кућа су били смештени или на истој етажи са индивидуалним стамбеним простором или као код Наркомфина у посебном повезаном објекту (кухиње/кантине, терасе, простори за спорт и др.) (Kramarenko & Belskaya, 2022; Per & Mozas, 2013).

Период Другог светског рата и послератне обнове 1940-1960.

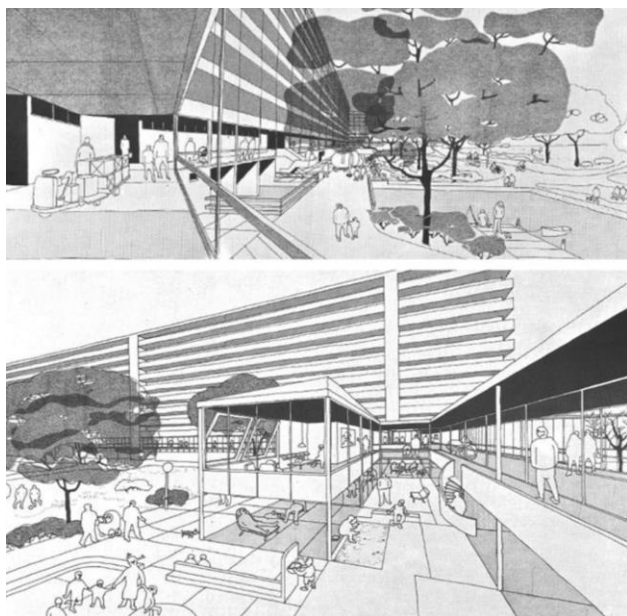
Период послератног развоја (након Другог светског рата) указује на поновни проблем акутне стамбене кризе инициране ратним разарањима. Стамбени развој

се у овом периоду ослањао на успостављени урбанистички и архитектонски репертоар модерниста – често у већим размерама него у ранијим периодима (Heckman & Zapel, 2018). Тадашња употреба префабрикације је имала тенденцију делимичног усавршавања градње из претходног међуратног доба (Per & Mozas, 2013). Велика стамбена насеља која се граде, посебно високе зграде, била су крајњи врхунац модерне архитектуре ЦИАМ-а по Васенбергу (Wassenberg, 2018). Комуне су се делимично и даље градиле, али не у СССР-у где су потиснуте, већ је концепт „извезен“ у Кину. То се види у пројекту Хонгшунли Комуне у Тианђину (заједничка купатила, канине уместо приватних кухиња и др.) (Heckman & Zapel, 2018).

У оквиру деветог конгреса 1953. године, а посебно на десетом конгресу ЦИАМ-а у Дубровнику 1956. године дате су основне поставке за „Повељу становања“, где је истакнут нови однос јединке према породици, заједници, потреба за миром и изолованостју и веза са тлом. Тиме се мења однос ка породици и индивидуи, и расправља се о теми проширења појма стана (L. Aleksić, 2015). Ови закључци су битно утицали на нове стамбене комплексе и градитељске подухвате.

Период до краја 1970-их се, по Васенбергу, сматра златним добом приступачног и новог становања (Wassenberg, 2018). Изграђени су милиони стамбених склопова, већина као део великих стамбених насеља. Стамбена насеља нису више била усмерена само на смештај радничке класе, већ и на средњу и најнижу класу (Bech-Danielsen et al., 2018; Wassenberg, 2018). До 1960-их јавља се низ утицаја и специфичности које је Васенберг истакао као мотиве за изградњу великих масовних стамбених насеља широм европских земаља (Wassenberg, 2018):

1. Постепено смањење стамбене несташице узроковане ратним разарањима, високим наталитетом, миграцијом из села у градове, међународним миграцијама и растућим просперитетом.
2. Технолошка унапређења и технике уштеде радне снаге су омогућиле да се куће граде у већем обиму и већом брзином, при чему се истиче употреба армираног бетона, великих префабрикованих компоненти, отварање фабрика за производњу елемената у непосредној близини локације објекта и рационализација процеса изградње - све је то учинило високоградњу технички могућом.
3. Достижање егалитарног функционалног града представљало је снажан израз уверења да се друштвени развој може контролисати ефикасније него икада раније - уверење да би архитектура допринела праведном друштву.
4. Веровало се да ће нове стамбене зграде високе густине насељености заштитити природу и рурална подручја од урбаног ширења - изградња високих зграда обезбедила би отворенији простор и смањила притисак на пољопривредно земљиште.
5. Виши животни стандард у односу на раније периоде - почетком 1960-их нови станови су били релативно луксузни и пространи, са модерним садржајима као што су довод топле и хладне воде, туш или када, централно грејање и систем за одлагање смећа. Заједнички садржаји су укључивали чување деце (вртић), вешерај, продавнице и објекте за рекреацију, што је чинило живот удобнијим.
6. Вишеспратнице су симболизовале статус и иницирале конкуренцију међу општинама и градовима.
7. Подршка државних система и субвенције за трошкове изградње и употребу монтажних система у градњи стамбених насеља.

Слика 29 - Приказ заједничких унутрашњих и спољашњих простора у насељу Гементе, Амстердам, извор: (Wassenberg, 2018, р. 45)

Масовна стамбена насеља се сматрају једним од највидљивијих и најопипљивијих утицаја модернизма 20. века (Murzyn-Kupisz & Gwosdz, 2011). Нудила су одређени стандард становања (Ira, 2015), али су условила масовност, униформност, стандардизацију и монотono окружење. Важна карактеристика великих стамбених насеља било је обезбеђивање колективног простора за заједничку употребу (Слика 29). Такве идеје се посебно поклапају са нордијским моделом благостања (државно организовани системи мотивисани су да брину о својим грађанима), али и са социјалистичким принципима обезбеђивања заједничких садржаја

који су се практиковали у земљама Источне Европе (Wassenberg, 2018). Широм социјалистичких градова је од почетка 1960-их започета изградња стамбених насеља са вишеспратним зградама (Dimitrovska-Andrews, 2005). Хес истиче да изградња у Источној Европи касније креће, али задржава свој значај дужи временски период (Hess et al., 2018).

Период нових урбаних концепата и развоја нових стамбених насеља 1960-1990.

Од почетка 1960-их, након смањења стамбене кризе и опоравком економије, испитују се алтернативни концепти становања. То је првенствено иницирано од стране млађих генерација архитеката које су довеле у питање актуелне праксе и парадигме друштва у целини, али и старијих архитеката учесника ЦИАМ-а. Чланови Тима 10 супротставили су се догми урбане функционалне сегрегације алтернативним моделом који је произашао из Кандилисових и Вудсових студија и који је наглашавао однос између стамбене јединице, зграде, улице, округа и града (Frempton, 2004; Per & Mozas, 2013). Тим 10 фокус са стана у наредном периоду премешта на шири стамбени простор (Per & Mozas, 2013). То су пратили пројекти покрета Метаболиста и Архиграма. Ови утопијски концепти младих архитеката су предвиђали друштвену мобилност и културну промену (Heckman & Zapel, 2018; Kurokawa, 1977; Sadler, 2005; Schneider & Till, 2007).

Један од преломних периода, по Џенксу, јесте рушење модернистичког насеља Прут Игоа у Сент Луису, САД 1972. године, који је означио „смрт модерне архитектуре” (Dženks, 1985). Првобитно дизајниран за средњу класу, његова реализација се поклопила са егзодусом имућнијих породица у новоизграђена предграђа (Heckman & Zapel, 2018). У току 1970-их, према Хекману и Запелу, долази и до тзв. „друге демографске промене”, која укључује промену у породичном саставу, нижи наталитет и остваривање једнаких родних улога. Поред класичне нуклеарне породице, развијали су се различити облици кохабитације, који више нису били замишљени као дугорочна решења (Heckman & Zapel, 2018).

Функционализам се замењује другачијим приступима, при чему Фремpton истиче да се више не тежи стварању универзалних решења која би одговарала

свакоме, већ се иде ка могућностима остваривања индивидуалнијег приступа (Frempton, 2004). То посебно назначава важност улоге појединачног корисника у вишепородичном становању. Корисник је до тада у одређеној мери био запостављен, а у периоду друге половине 20. века корисник и друштвени односи у стамбеном склопу добијају на новом значају (Dženks, 1985; Muller, 2008). Овај период карактерише развој стамбених заједница које негују системе удруживања, где не само да се шире колективне активности и садржаји, већ и улога корисника у креирању архитектонског простора (Baylon, 1983; Bech-Danielsen et al., 2018). Пример тога је и Бајкер зид зграда од Ерскина, пројектована уз активно учествовање корисника (заједнички простори обухватају дневни боравак, ТВ салу, простор за прање веша и мали стакленик, „собе за хоби“, собе за госте и др.) (Per & Mozas, 2013).

1977. године ревизијом Атинске повеље формира се повеља Мачу Пикчу, где се у односу на претходну повељу (са четири функције града), истиче да градове не треба развијати у правцу стварања посебних функционалних сектора, већ да треба имати вишефункционалну заједничку интеграцију и да међуљудски контакти представљају примарне факторе за живот града („Povelja Machu Picchu,” 1979). При томе се истиче, да пројектовање станова треба да карактерише одређена еластичност како би се могли прилагодити динамици друштвених промена и олакшати стваралачки удео корисника (L. Aleksić, 2015; „Povelja Machu Picchu,” 1979).

Период од 1990. и прелаз у нови миленијум – транзициони период

Крајем 1970-их се јављају промене уз растућу економску кризу која постепено дозвољава удео децентрализованих приватних стамбених пракси у оквиру тржишта (посебно у земљама Источне Европе) (Hegedüs & Tosics, 1992). На то се убрзо надовезују и промене у становању током 1990-их што је довело до повлачење веће количине јавног финансирања из сектора становања, како у земљама Источне Европе, тако и у бројним западним друштвима. Ово је условило недостатак приступачних станова (Heckman & Zapel, 2018). Бех-Даниелсен и сарадници период од 1980-их до краја 1990-их називају постмодернистичком декаденцијом (Bech-Danielsen et al., 2018). Новим концептима делимично долази до ревизије употребе технологије и универзализације те овај период тежи да унапреди или замени претходне идеје и концепте (Kurokawa, 1994). Крајем 1980-их и почетком 1990-их се издвајају различита решења објеката као што су: Објекат у Инголштату (1989.) у Немачкој (санитарни чвор, оставе и инсталационе вертикале су у одвојеном претпростору стана ка централном језгру - преиспитивање границе приватног и полуприватног простора) и објекат Некст 21 (1993.) у Јапану (отворена структура може бити различито просторно заузета заједничким просторима и стамбеним јединицама - садржи лође, заједнички отворени простор у приземљу као и кровну терасу) (Heckman & Zapel, 2018; Schneider & Till, 2007).

3.1.2. Типологије вишепородичних стамбених склопова

Истраживање у оквиру овог потпоглавља даје кратак преглед различитих типологија вишепородичних стамбених склопова узимајући у обзир класификације дефинисане и систематизоване од стране аутора: Лојаница, Хекман и сарадници, Деилман и сарадници, Алексић, Стрижић и Бајлон (B. Aleksić, 1983; Baylon, 1983; Deilmann et al., 1980; Heckman et al., 2018; Stojković, 2009; Strižić, 1956; Лојаница, 2019). Сваки од типова склопова поседује одређени бенефит када се ради о заједничким просторима и површинама за комуникацију у објекту.

Класификација стамбених склопова се заснива на положају комуникација (приступа) до стамбених јединица, волуметрији и морфологији. Типови архитектонских склопова за вишепородично становање разликују се према груписању станова око вертикалних комуникација, хоризонталних комуникације или комбиновањем претходна два приступа (B. Aleksić, 1983). Типологија вишепородичних склопова детерминише позицију, учесталост и карактер заједничких простора за станаре.

Типологија вишепородичних стамбених склопова обухвата (B. Aleksić, 1983; Baylon, 1983; Deilmann et al., 1980; Heckman et al., 2018; Stoilković, 2009; Strižić, 1956; Лојаница, 2019):

- Прелазне форме из индивидуалног ка вишепородичном становању - тепих куће и урбане виле;
- Општи типови вишепородичних склопова: стамбене куле, ламеле, галеријски тип, коридорски тип и двотракт;
- Типове склопова који се уклапају у постојећу урбану матрицу: угаони склоп и интерполовани објекти;
- Специфични типови (комбинације комуникација осталих типова)- (блок, линеарни блок, суперблок).

, Хоризонталне комуникације постоје код ламела (у неким случајевима коридор), галеријског типа склопа (галерија-спољни коридор), коридорског типа (коридор), двотракта (подест између степеништа и станова), блока (коридор), угаоног склопа (коридор), линеарног блока (коридор или комбинација) и суперблока (комбинација коридора, галерије и сл.) (Baylon, 1983; Heckman et al., 2018; Лојаница, 2019).

Бајлон све поменуте типове вишепородичног стамбеног склопа класификује и према врсти и положају хоризонталних комуникација на (Baylon, 1983):

- Самце (са језгрима вертикалних комуникација у средини, без хоризонталних комуникација - стамбене куле);
- Секције склопа (хоризонталне комуникације уз један тракт или између два тракта);
- Склопове са затвореним ходником или галеријом.

Многи типови вишепородичних стамбених склопова (ламела, стамбена кула, двотракт, галеријски тип, коридорски тип, линеарни блок и сл.) учествују у формирању стамбених насеља при чему се изграђене структуре (објекти) и отворени простори прожимају. У току 1960-их и 1970-их оваква стамбена насеља грађена су широм градова Европе. Стамбена насеља била су самостална „острва“ унутар урбане средине, независна од окружења. Прелазак са јавне у приватну зону пројектован је на различите начине. Стамбена насеља карактерисало је издвајање заједничких отворених простора који заједно са примењеним типологијама стамбених склопова омогућавају да се допринесе успостављању заједничког идентитета међу станарима (*Shared identity*) (Heckman et al., 2018).

У том погледу Бајлон истиче да се груписање различитих стамбених објеката/склопова према начину просторне дистрибуције и броју објеката може поделити на (Baylon, 1983):

- мале групе (око једног мањег заједничког слободног простора),
- урбани класични, затворени блок (простор омеђен са четири евентуално три стране улицама) - може се састојати од више објеката, или једног објекта у целини;
- отворени блок - повезивање са окружењем и заједничким просторима на отвореном у већој мери у поређењу с класичним блоком;

- улицу и трг - повезивање садржаја које се одвијају у улици и објекта уз њен обод, који је омеђују;
- мегаструктуру - формирање објекта који обједињује различите садржаје живота у заједништву са различитим нивоима груписања садржаја.

Прелазне форме из индивидуалног ка вишепородичном становању

Тепих куће се креирају повезивањем јединица по ширини и дубини парцеле при чему стварају специфичну урбану формацију „тепих“ структуре, о којима прича Алисон Смитсон, а примењују између осталих Кандилис, Јошић и Вудс (Heckman et al., 2018; Smithson, 1974; Лојаница, 2019). Пратећи посебно развијену композициону логику, репетитивни, понекад разнолики модули зграде су груписани како би се створиле конфигурације налик шаблонима, без доминантне хијерархије или централне фокусне тачке, са потенцијалом да се прошире у ширину, висину (више карактеристично за тип блока) и дубину (Heckman et al., 2018). Лојаница ове форме повезује са терасастим структурама када је терен у нагибу, те кров једне јединице постаје отворени простор друге јединице (Лојаница, 2019). Хекман и сарадници истичу да оваква структура преплиће пејзаж и архитектуру, природни и изграђени простор и има за циљ да умножи број отворених, често зелених површина (Heckman et al., 2018). Тerasасти облици се према Деилману и сарадницима могу разликовати од природних (уз природну падину), вештачких (без падине) и пирамидалних (вештачки формиран нагиб с обе „стране“ објекта) (Deilmann et al., 1980). Због начина груписања стамбених јединица овај тип се налази између форми индивидуалног и вишепородичног становања (Heckman et al., 2018; Лојаница, 2019).

Урбаном вилом се сматра објекат спратности од 2-4 етажe са приближном квадратном геометријом у основи. Јавља се у постмодернистичком периоду крајем 1980-их. Форма може бити компактна али и разуђена и представља вид прелазног облика између индивидуалних кућа и вишепородичног становања. Одликује је максимална индивидуализација. Због спратности и економичности је више намењена периферним деловима града. Код овог типа нема јасне разлике између приватног и јавног простора (Лојаница, 2019).

Општи типови вишепородичних склопова

Стамбену кулу (солитер) у односу на урбану вилу карактерише већи број етажа и више јединица по етажи (код урбане виле до 4, а овде од 6 до 8). Око објекта предвиђен је већи отворени заједнички простор, док су заједнички простори полуприватних и полујавних комуникација у објекту, сведени на потребни минимум (Лојаница, 2019). Са приступним површинама које су минималних димензија и са много станара по спрату тешко је просторно мотивисати њихове сусрете (Heckman et al., 2018). У већини случајева су станови груписани око централног језгра са неопходним вертикалним комуникацијама. Кула је један од симбола модерне и интернационалног стила и следи серијско „слагање“ највећег броја идентичних или сличних етажа једну изнад друге (Heckman et al., 2018; Лојаница, 2019).

Ламела као тип вишепородичног стамбеног склопа се такође формира око вертикалне комуникације тј. подразумева позиционирање стамбених јединица око вертикалног језгра. Бајлон препознаје у Шведској стамбеној терминологији овај тип под називом „*Lammelhus*“ (Baylon, 1983). Објекат се може подужно настављати. Лојаница истиче да ламеле карактеришу простори изван станова сведени на минимум и често без допунских садржаја који би омогућили социјализацију.

Ламела као део традиционалног блока има поделу на базу, корпус објекта и венац. Као вид усложњавања овог типа је могуће да се комуникације поред искључиво централног језгра простиру и као развијена хоризонтална веза на етажама (коридорска или галеријска веза) (Лојаница, 2019).

Галеријски тип вишепородичног стамбеног склопа подразумева приступ приватним деловима објекта (становима) преко хоризонталних комуникација - галерија које најчешће представљају део спољашњег простора. Приступ вертикалним комуникацијама је преко спољашњег простора галерије. У односу на остале типове коридора галерија је природно осветљена и неретконије само дефинисана минималним потребним димензијама неопходне комуникације до станова, већ може да представља адекватан простор за социјализацију станара. Дубина објекта је често плитка (10-12m), с обзиром да су станови позиционирани само у једном низу (Strižić, 1956). У циљу креирања заједничких простора са аспектом социјализације се комуникације могу проширити формирајући тзв. „улице у ваздуху“ (Лојаница, 2019). Као варијанте овог типа вишепородичног стамбеног склопа могу се јавити и објекти са галеријом на сваком другом (код дуплекса) или сваком трећем спрату (код триплекса) (Strižić, 1956). Галеријски тип се може препознати у Бринкманаовом пројекту у Роттердаму из 1919. под називом Џустус Ван Ефен Комплекс, Парк Хил згради (1957-1961.) у Шефилду архитеката Вомерслеја, Лина и Смита, као и код Робин Худ баште (1972.) у Лондону, архитеката Алисон и Питера Смитсона (Heckman et al., 2018; Peg & Mozas, 2013).

Коридорски тип, или како Бајлон и Стрижић истичу вишепородична зграда са унутрашњим (централним) ходником, карактеристична је по томе што су хоризонталне комуникације унутар објекта природно неосветљене (Baylon, 1983; Strižić, 1956; Лојаница, 2019). Оно што га директно разликује од галеријског типа објекта је дугачак мрачан простор са наспрамним улазима у станове, који у примерима изведених пројеката не пружају много могућности и просторног капацитета за додатне активности станара (Лојаница, 2019). Варијанте овог типа обухватају дуплексе, или комбинацију дуплекса и станова на једној етажи, при чему се коридор јавља на свакој другој или трећој етажи објекта. Један од познатијих примера је Корбизјеов Стамбени блок у Марсеју (1946-1952.) са коридором тј. „унутрашњом улицом“ у виду хоризонталног заједничког простора, како је Корбизје назива (Heckman et al., 2018).

Тип двотракта карактерише постојање два стамбена тракта са међупростором који садржи вертикалне комуникације и подест (претпростор) - између комуникација и станова оба тракта на једној етажи. За разлику од других типологија, а посебно коридорског типа, станови су двострано оријентисани. Према многим ауторима, укључујући и Лојаницу, развој двотракта представља одговор на проблеме уочене код коридорског типа стамбеног склопа (Лојаница, 2019).

Типови склопова који се уклапају у постојећу урбану матрицу

Угаони стамбени склоп поседује специфичност због могућности уклапања у традиционалну урбану матрицу са посебним квалитетом приватних простора имајући у виду угаону диспозицију објекта. У односу на пример солитера који добија значај у покрету модерне и интернационалном стилу, овај тип је био важан у формирању урбане матрице у европским градовима у 19. веку. Доласком Модерне значај му је опао, али се издваја као значајан тип у урбаној обнови историјских градских језгара (Лојаница, 2019).

Уграђени објекат (интерполована кућа или испуна) се повезује са интервенцијама у градским језгрима и најчешће је у употреби као врста замене грађевинског фонда у централним деловима града (Лојаница, 2019). Исто као и угаони тип стамбеног склопа везан је више за период обнове градских језгара, а мање је био у фокусу модерристичке агенде.

Специфични типови склопова (комбинације комуникација осталих типова)

Блок као тип вишепородичног стамбеног склопа се по морфолошким карактеристикама повезује са мегаструктурама. Комбинацијом вертикалних сегмената се формира његова структура, слично тепих архитектури. Због својих димензија и комплексности није ретко да овај тип склопа комбинује решења и позицију комуникација на етажи из претходних типова (Лојаница, 2019).

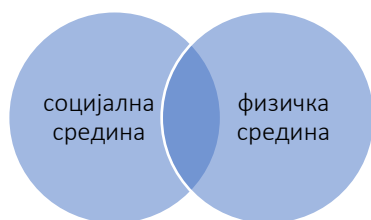
Хекман и сарадници у овире типологије блока издвајају објекте који припадају типу линеарног блока и супер блока (Hesckman et al., 2018). Аутори назначавaju да је линеарни блок дошао до изражаја појавом Модернизма, који је промовисао мање густине насељености и давао примат сунчевој светлости и ваздуху. У односу на интерполацију или угаони тип објекта, као симболе развоја града из 19. века, линеарни блок је својеврсна антитеза затвореном блоковском развоју. Тип је примењиван за брзо решавање проблема недостатка капацитета за становање и масовну економски исплативу продукцију станова у 20. веку. Карактерише их примена префабрикације и типских етажа које дозвољавају извесне варијације и промене од спрата до спрата. Овакав тип становања обухвата различите системе комуникација, који су представљени претходним типологијама. Хекман издваја Корбизјеов стамбени блок у Марсеју и Робин Худ баште као примере овог типа вишепородичног становања, али се они паралелно могу сматрати и коридорским, тј. галеријским типом стамбеног склопа (Hesckman et al., 2018).

Суперблок, пема Хекману и сарадницима, је већег обима и сложеније је структуре у односу на линеаран блок. Објекат је често формиран као независан, тј. није део групе објекта. Издваја се масивношћу, при чему у ентеријеру дозвољава вишеслојне варијације простора с различито повезаним вертикалним и хоризонталним приступним просторима. Заступљеност заједничких простора је изражена, те они структурално обликују стамбену заједницу унутар зграде и спољашњост суперблока. Овај тип стамбеног склопа представљен је 1950-их и непрестано се развијао до данас (Hesckman et al., 2018).

3.1.3. Заједница, промена приватности и удруживање у стамбеном простору

Дефинисање заједнице је значајно за сагледавање њене просторне манифестације, утицаја, активности и улоге у стамбеном простору. Харис заједницу дефинише као групу људи који имају заједничка права, привилегије или интересе или живе на истом месту под истим законима и прописима (Harris, 2006). Са друге стране, Гауса и сарадници истичу да се заједницом може сматрати сет „комплексних организама“, који подржавају размену искуства и свакодневних друштвених пракси (Gausa et al., 2003). Концепт стамбене заједнице, као зачетак идеје јединице суседства, се помиње још у Хауардовом Вртном граду крајем 19. века, који се након тога шири и прихвата у различитим земљама (Петрић & Милинковић, 2017). Заједница у том смислу представља оквир социјалног живота, који задовољава заједничке потребе, често развијајући осећај идентификације с колективом (Слика 30) (Петрић & Милинковић, 2017).

Значајан аутор у дефинисању термина заједнице и њених карактеристика и обухвата је Милица Милојевић која у својој докторској тези „План суседства - Норме просторне и друштвене дистанцираности“ (2013), детерминише заједницу у односу са суседством. Милојевић истиче да се заједница и суседство разликују по томе што за заједницу дистанца није важна, али за суседство просторна блискост јесте (Милојевић, 2013). За заједницу је значајна целовитост и то да се одржавање односа у њој остварује узајамним разумевањем и саосећањем чланова, ради

Слика 30 - Стамбена средина према Илићу, извор: (Илић, 1988, р. 125)

стабилности такве средине. При томе је целина, тј. заједница у првом плану у односу на индивидуалног члана. То говори о разлици заједнице и друштва где се истиче да је у друштву свако аутономан/независан (стање сталне тензије). Ауторка наглашава да се суседство може уврстити у концепт заједнице, засновано на становању у близини (Милојевић, 2013). То се може видети и кроз поделу непосредног окружења стана на: подручје прага, ближег и проширеног суседства

(Илић, 1988).

Код становања у заједништву исказује се потреба за тражењем психичке и економске стабилности и тежње за организовањем простора у коме се живи. Карактеристика организовања живота у колективу је став да заједница представља један вид проширења породице на већи број људи који су друштвено јаче повезани (Baylon, 1979b). Бајлон види бенефит у колективном становању јер породица може да користи заједничке садржаје, али пре свега услуге, да би себе растеретила појединих обавеза (чувања деце и сл.) и тиме остварила могућност коришћења слободног времена. Концепт становања са „олакшицама“ је посебно истакнут у стамбеном организовању колектива у Шведској (Baylon, 1979b). Стрижић истиче да је колективна стамбена форма компромис, и да иако оптималне природне услове постижемо у индивидуалним кућама оне нису економичан тип становања. Због тога се тражи решење које уједињује предности и једног и другог облика становања (Слика 30) (Strižić, 1956). Заједничко становање и заједнички живот се према Клајну и Шипки може поистоветити са термином кохабитација (Клајн & Шипка, 2006).

Промена и проблем приватности у свакодневном животу у оквиру стамбеног простора (окупљање-издвајање)

Основни слојеви простора које препознајемо код вишепородичног становања су директно повезани са односом и зонама које корелирају подели приватног и јавног простора. Илић истиче да третман заједничких простора кроз међусобни однос интимног подручја (подручје приватности, стана и сл.) и јавног подручја утиче на спремност једне индивидуе за учесталијим изласком из стана (Илић, 1988). С тим у вези, он наглашава постојање различитих нивоа приватности: приватног простора (стана)⁸¹, међупростора (полуприватни и полујавни простор), као и спољашњег тј. јавног простора (Илић, 1988). Како Перек наводи, зграда скоро увек неком припада, а јавни простор улице и спољни простор обично не (Peres, 2005).

⁸¹ приватни простор у свом делу садржи и простор индивидуе (приватна дистанца) – варијабилна и субјективна дистанца према којој се једна особа осећа пријатно да прича с другом особом (Ching, 2012), док приватна својина се везује за право слободног коришћења и располагања ствариима и искључива је (власник може искључити друге из уживања предмета својине) (Петрић & Милинковић, 2017)

Дакле, ова три нивоа карактеришу не само различити приступи, већ и различити корисници и њихов квантитет. Еванс назначава да је процес индустријализације и раздвајање живота и рада условио да обезбеђивање приватности у становању постане једна од централних тема везаних за стамбени простор, при чему за постизање интимности у фокусу није станар, већ простор куће (Evans, 1997; Heckman, 2018c). ЦИАМ у Франкфурту 1929. дефинише минимално становање и тиме покреће тему приватности као посебног минималног личног простора, тежећи да тај простор стандардизује (Crasemann Collins & Swenarton, 1987; Heckman & Zapel, 2018).

Промена приватног простора се испитује кроз дела Рибцинског, Аријеса и Дибија и Поповића и сарадника (Arijes & Dibi, 2004; Popović et al., 2011; Rybczynski, 1986). Фокус се ставља на стамбене просторе везане за припаднике радничке, а у другој половини 20. века и средње класе, јер је проблем приватности у имућнијим домовима увек био део изузетка, а не правила у овим периодима.

Пре 20. века изражено је опште одсуство приватности у урбаним срединама, између осталог и због лошег смештаја, без адекватне воде и санитарија, а готово и без намештаја. Та ситуација се у Европи пролонгирала до почетка 20. века. У градовима су простори били тек мало више од „склоништа за спавање“ (Rybczynski, 1986). Приватни живот је био споредан, подређен и у многима случајевима маргинализован (Arijes & Dibi, 2004). Рибцински истиче да овакав простор становања и приватности није унапређен много ни доласком електричне енергије у домаћинство (Rybczynski, 1986). На крају 19. века су одређени смештаји, попут оних у радничким насељима (рударски станови у Француској и сл.), нудили више оптималног простора и већи број просторија (Arijes & Dibi, 2004). Премештањем радног места ван куће у фабрике, стамбени простор је постао мање скучен. Ипак, претходно описани услови су и даље присутни и кроз прву половину 20. века (Arijes & Dibi, 2004). Појединци су уживали приватност искључиво заједнички са другима који деле исти животни простор. Приватни и јавни простор (породица и странци) су били одвојени зидовима, али унутар тих зидова није било довољно места да сваки члан породице доживи приватност. На тај начин приватни простор није био ништа друго до јавни простор домаћинства (Arijes & Dibi, 2004). Јавни простор домаћинства и дома је по Поповићу и сарадницима подразумевао било који простор који омогућава изоловање породице и формирање затворене заједнице. Свака породица је тежила оваквом простору било да је он репрезентован као простор целе куће, дела куће или као простор једне собе (Popović et al., 2011).

Прву половину 20. века карактерише ефикаснији стил живљења. Јавља се потреба за ефикасношћу дома што је утицало на његов изглед. Ефикасност није зависила од тога како изгледа унутрашњост дома, већ од тога како је у њему организован рад (Rybczynski, 1986). Отклон од орнамента код Адолфа Лоса је, како наводи Рибцински, отворио врата свеопштем преиспитивању традиционалних вредности. Сви остаци прошлости су уклоњени и сама идеја домаћинства је била на удару, где је као и удобност дома „морала да оде“ (Rybczynski, 1986). У развоју приватности појединца се овај период истиче уобличавањем свести о истанчанијем односу између приватног и јавног. Личну приватност Поповић и сарадници виде као приватност која се надовезује на приватност саме породице (Popović et al., 2011). Развојем грађанског модела се креира потреба за освајањем, али и организовањем растућих интимних простора унутар некада искључиво породичног и тесног простора. То је приметно и у периоду 19. века, где је уставу Србије из 1869. године била истакнута неповредивост приватног простора и

својине. Од тога периода па и у току друге половине 20. века се наставља са усложњавањем приватне и јавне урбане сфере простора (Poročić et al., 2011).

Свест појединца о себи је одређивала и схватање о приватности индивидуе (Poročić et al., 2011). Еволуција породице је била таква да је она одустала од својих јавних функција и задржала само приватне. Неки од задатака који су пре били поверени породици преузеле су задружне организације. Стога можемо говорити о приватизацији породице. Модерна породица, која се бави искључиво приватним функцијама, више није исто што и породица која је некада имала јавне функције. Породица је престала да постоји као „институција“. Истовремено су појединци остварили право на аутономан приватан живот у оквиру породице. Екстремни облик су представљала домаћинства која су се састојала од особа самаца у којима се живот сводио само на приватне активности једне особе (Arijes & Dibi, 2004).

Међуратни период је сведок постојања два контрастна културна модела приватности у начину организовања приватног живота. С једне стране је то приватни наслеђени модел, патријархалних карактеристика и с друге стране је грађански, нови европски модел. У даљем развоју приватности је потешкоћа била што је стамбена криза допринела недостатку простора, неадекватном смештају и тиме угрозила тенденцију прилагођавања личним и приватним потребама (Poročić et al., 2011). Тесан смештај (живот у једној до две собе) и недостатак приватности је често доводио раднике у кафане и друге јавне садржаје где би провели слободно време. Променом пројектовања стамбених простора са више соба, то се променило (Arijes & Dibi, 2004).

У послератном периоду, након Другог светског рата, вишепородично становање је представљало нагли „скок“ у савременост. Миграције су попримиле огромне размере, а нови становници нису имали толику традицију живљења у вишепородичним зградама (Arijes & Dibi, 2004). Поповић и сарадници истичу да је са масовном градњом безличних стамбених склопова истог типа приватност била угрожена (Poročić et al., 2011). Аријес и Диби истичу да су се у стамбеним просторима променили односи са комшијама, где је улицу заменио лифт, који није омогућио ниво социјализације некадашњег урбаног простора (путници су у лифту скривени од погледа и анонимни су у односу на суседе) (Arijes & Dibi, 2004). После рата у социјалистичким земљама долази и до отуђења приватног власништва стамбеног простора, што је резултовало променама начина живота (Poročić et al., 2011). Истиче се општа присутност државе у уређивању елемената друштва па и дела приватног живота појединца, где се посредством социјалистичке државе, партије и других масовних организација остварује утицај на приватни живот (Poročić et al., 2011).

Период 20. века доноси промене у вредновању приватног и индивидуалног простора променама друштвених и државних уређења, стамбених политика и др. Због недостатка стамбеног простора тежи се идеји колективног боравка, али истовремено статус појединца и његовог приватног простора јача, увођењем додатних садржаја који временом постају део приватног простора индивидуе у периоду друге половине 20. века. Промена породице је у периоду целог 20. века један од основних показатеља динамичне промене приватности у стамбеном простору.

Врсте удруживања и заједничког становања (различита власништва у становању)

Врсте удруживања у оквиру стамбеног простора, објекта и групе објеката не подразумевају само начин кооперације између станара и власништво над приватним деловима стамбеног простора (станова), већ и начин на који су

коришћени заједнички простори у стамбеном склопу и у његовом окружењу. Истраживање издваја примере удруживања, са погледом на различите имовинске разлике и просторне приступе корисника простора, као и ограничења или погодности у простору (могућност коришћења заједничких простора, квалитет тих простора, односи и начин дефинисаности приватне, полуприватне и полујавне зоне у објекту и ван њега).

Како по Вестброу термин колективно (заједничко) становање обухвата донекле различите типове становања у Европи⁸² више него у САД-у⁸³, аутор даје јаснију поделу колективног становања кроз приказ пет модела уређења стамбених склопова са подтипovima (Vestbro, 2000):

- колективни стамбени склоп са централном кухињом и другим колективно организованим садржајима и објектима (шведски кохаусинг) (co-housing) (поседује три подгрупе стамбеног модела) - повезани унутрашњом комуникацијом са појединачним становима (шведски појам за овај систем стамбеног уређења је *kollektivhus*⁸⁴):

- класични колективни стамбени склоп - сервисне активности обавља запослено особље, у циљу смањења рада у домаћинству, како би се женама омогућило да комбинују рад у производњи са породичним обавезама;
 - мали колективни стамбени склоп (det lilla kollektivhuset) - заснован на раду у заједници (самостални рад у заједници). Представља заједницу од 15-50 станова, где се станари заједнички брину о спремању хране и другим пословима;
 - становање са сервисима за старије у комбинацији са кохаусингом - заједнички простори су коришћени од стране оба типа корисника.
- колективни стамбени склоп - дански кохаусинг (bofaellesk) - разлика у односу на шведски је типично ниско становање настало из жеље да се створи јачи осећај заједнице;
- сервисни блок (интегрисани сервисни центар) - стамбени склоп поседује заједничке сервисе за послове у домаћинству и за заједничку партиципацију;
- колективно становање за старије особе, студенте или људе са одређеним типовима ограничења у активностима/функцијама:
- комуна – тип стамбеног организовања где више од четири особе, које нису у родбинским односима, живе и обедују заједно, као једна „породична“ јединица. Комуне се смештају у велика, једнопородична домаћинства или велике станове, при чему је модел мање везан за посебна пројектантска решења стамбених склопова.

Под појмом кохаусинга се подразумева организовање стамбених четврти као групе приватних кућа са заједничким објектима и просторима. У пројектовању заједничког становања, корисници више нису само потрошачи унапред дефинисаних облика становања, већ постају активни учесници у креирању основе – како у самом настањивању, тако и у развоју објеката. Тако су формулисане идеје

⁸² посебно значајне земље у овом контексту на територији Европе су Шведска, Данска, Немачка и Холандија (Vestbro, 2000)

⁸³ велики број пројеката у Европи је био реализован током 1970-их и 1980-их, док се деценију касније тај развој успорио, а раст је, у том периоду, приметан на територији Сједињених Америчких Држава (Vestbro, 2000)

⁸⁴ дефинише се као „вишепородични стамбени склоп са приватним становима и заједничким просторима као што су централна кухиња и трпезарија, где становници не представљају (Vestbro, 2000)

⁸⁵ генерални назив се користи и за сва три подтипа овог модела

о колективном животу. У овим типично малим заједничким стамбеним пројектима, становници, иако преузимају економске ризике, имају прилику да прилагоде стандард и величину јединица својим приходима током фаза планирања и изградње. Они су у стању да остваре индивидуалне концепте живљења и да формирају заједницу и пре завршетка зграде. Флексибилне структуре основе са интелигентно постављеним носивим, приступним и техничким структурама омогућавају индивидуална решења за тлоцрт (Neckman & Zapel, 2018).

Овакав систем се прво развио у Данској касних 1960-их (ScottHanson & ScottHanson, 2005). Слично кондоминијуму, у кохаусингу станари поседују своје куће тј. стамбени простор (са својом кухињом) (ScottHanson & ScottHanson, 2005) и имају удео власништва у заједничким просторима (заједничка кухиња⁸⁶, вешерница, инфраструктурни простори или објекти, отворени простори и гостински објекти и/или собе). Станари насељем (стамбеном четврти) управљају самостално (величине од 10-40 приватних јединица) (Schneider & Till, n.d.-b; ScottHanson & ScottHanson, 2005). Слично као Баугрупа, станари учествују у процесу пројектовања и одговорни су за већину финалних пројектантских одлука (ScottHanson & ScottHanson, 2005). Овај тип организовања везан је за појачану индивидуализацију, посебно од друге половине 20. века, и нове потребе људи да буду део заједнице која превазилази само њих. При том се одлучују за партиципацију у систему удруживања, тежећи групном и породичном окупљању. Раст индивидуализације је истовремено разлог што се станари одлучују за кохаусинг као могућности да по потреби буду део групе, заједнице, или се издвоје, са јасним раздвајањем приватних и јавних простора, посматрајући то и са дозом прагматизма⁸⁷ (Bech-Danielsen et al., 2018). Релативно приступачне локације нуде једноставан приступ услугама, објектима и отвореном простору за рекреацију⁸⁸. Такве локације су махом довољно велике да прихвате мање садржаје за запошљавање, разоноду и културу који се онда могу ставити на располагање широј заједници (Wann, 2005).

Поред поменутих облика колективног организовања истичу се и системи организовања, који нису били везани само за скандинавске земље.

Кооператива представља облик власништва над стамбеним објектом или групом објеката са више стамбених јединица од стране непрофитне организације која даје у закуп делове имовине својим акционарима (станари који имају потпуни удео у власништву). Акционари су сувласници, али не поседују станове директно. Периодичне уплате, обично месечне, од стране акционара се користе за подмирење трошкова власништва, као што су плаћања хипотеке, одржавање имовине, порези и поправке. Такво учешће закупца омогућава му да користи стамбену јединицу, али не и да поседује право на њу (Ching, 2012; Friedman & Herbert, 1962; Harris, 2006). Систем се први пут јавља у Немачкој, где је било доста примера у периоду 1990-их година, посебно у Фрајбургу и Тубингену, при чему се истиче не само значај за

⁸⁶ заједнички оброк је средишњи део живота у заједничком становању, али станари не деле финансије и овај тип организовања није комуна у том смислу (ScottHanson & ScottHanson, 2005; Wann, 2005)

⁸⁷ за разлику од оваког система у почетном периоду у време 1970-их година, када је жеља колектива била да се креира својеврсни изазов нуклеарној породици и експериментише са новим социолошким моделима организовања (Bech-Danielsen et al., 2018)

⁸⁸ једна од битних одлика је и одвајање аутомобила од стамбеног простора и подстицање људи на интеракцију са другим људима с тиме да аутомобили буду паркирани даље од приватних стамбених простора (ScottHanson & ScottHanson, 2005)

станаре него и ефекат који овакав систем становања има на градске средине (Besh-Danielsen et al., 2018). Пошто је корпорација законски власник земљишта и зграде, у случају узимања хипотеке на зграду сваки купац-станар-акционар сагласан је да плати пропорционални део, али неуспех једног да плати свој део прати и одузимање целе хипотеке. Како је акционар-станар само купац, његова имовинска права су ограничена и он не може ни на који начин отуђити свој стамбени простор, осим уз сагласност управног одбора, при чему се сви заједнички простори (складишни простор, вешерница, гаража и др.) користе само у складу са дозволом, која може бити опозвана (Friedman & Herbert, 1962).

Кондоминијум је у односу на кооперативу креиран са акцентом на структуру која дозвољава већа права у погледу власништва над стамбеним простором. Оваква организација представља облик својине над непокретностима вишепородичног стамбеног објекта где сваки станар поседује сто посто власништва над сопственим станом и делимично власништво над ходницима, лифтовима, водоводом итд.⁸⁹ (Ching, 2012; Friedman & Herbert, 1962; Harris, 2006). Заједнички простор у кондоминијумима познат је као колективни простор, а званично се назива и

„колективно недељиво власништво” - сви власници делова зграде имају право колективне својине⁹⁰ (Antonić & Đukić, 2017). Кондоминијуми поседују садржаје који су доступни само људима који живе у стамбеном објекту. Пружање јавних погодности/услуга широком спектру становништва је у овом случају интернализовано унутар стамбене зграде или куле (Lehrer, 2016). Типичан објекат је зграда са стамбеним јединицама, заједничким просторима као што су кровне површине, собе за забаве, базени, део лобија и понекад додатни простори за малопродају. Често се јављају унутрашњи и спољашњи зелени простори. Становници кондоминијума имају приступ овим погодностима, било као власници, закупци, или као гости⁹¹. Отворени простори као јавно доступни садржаји су у приватном власништву.

Слика 31 – Пример архитектонски значајног објекта кондоминијума – Зграда Копан у Сао Паулу, Бразил, горе – основа приземља с јавним садржајима, доле – типска етажа, извор: (Valentim et al., 2019, p. 97)

Велика заступљеност кондоминијума је на територији Бразила, и један од примера је град Сао Пауло, где се од примера издвајају зграда Копана^{92,93} (1951-1966), архитекте Оскара Нимејера (Слика 31) (Valentim et al., 2019). Копан,

⁸⁹ приватно власништво је дефинисано тако да укључује само унутрашње зидове и ваздушни простор који се у њима налази, при чему су структурни делови објекта као што су носећи зидови, сервисни водови, лифтови, као и површине које сви користе, у заједничком власништву (Friedman & Herbert, 1962)

⁹⁰ једна од алтернатива је формирање удружења или организације која ће ове просторе руководити и одржавати у корист власника-станара, али се у овом случају кондоминијум делом претвара у врсту кооперативе (Friedman & Herbert, 1962)

⁹¹ овакви простори су често и са приватним обезбеђењем (Lehrer, 2016)

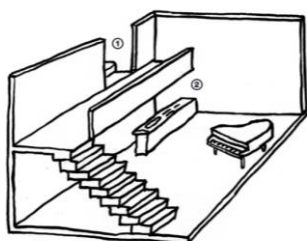
⁹² објекат се састоји од око 1120 станова

⁹³ у хоризонталном објекту (сутерен који варира од четири до два спрата према нагибу земљишта) смештена је већина јавнијих намена, као што су малопродаја, канцеларије, биоскоп и сл. Зграда

у односу на друге кондоминијуме, има изражено присуство јавних садржаја у приземљу и сутерену објекта, што га дели на две зоне приступа, где је друга зона, стамбена, контролисаног приступа у потпуности.

Баугрупа (Baugruppe⁹⁴) представља организовање групе људи с удруживањем својих финансијских средстава, као и индивидуалних напора да саграде стамбену зграду по својој жељи и по разумној цени, при чему они као иницијатори пројекта постављају јасна правила за цео процес и ангажују менаџера пројекта да се брине о организацији, активно елиминишући инвеститора као актера у процесу (Baugruppen, n.d.; Корећ et al., 2015).

Удружена група људи проналази земљиште и улаже сопствена средства за куповину парцеле и изградње објекта. Они ангажују архитекту, који њихове индивидуалне жеље уграђује у пројекат објекта и након завршетка чланови групе постају власници својих станова⁹⁵. Пројекат такође може да представља и реновирање постојећег објекта или конвертовање некоришћене зграде за потребе заједничког становања, посебно на локацијама које су непривлачне за класичне инвеститоре (Корећ et al., 2015). Разлика у односу на класичан начин спровођења градње објекта и станова је што за станове доступне на тржишту цео процес и финансије обезбеђују инвеститори и њихов план је првенствено одређен потражњом тржишта при чему у цену станова, поред трошкова изградње, улази и профит инвеститора (Корећ et al., 2015).

Слика 32 – Скица дељеног заједничког простора у систему простора једне Баугрупе (1-гостинска соба, 2-кухиња), извор: (Корећ et al., 2015, p. 33)

Баугрупа, представља спој инвеститора и корисника, при чему су чланови удружења они који дефинишу програм и захтеве и бирају потенцијално занимљива и специфична решења недоступна на класичном тржишту некретнина у погледу функције, материјала, стандарда опреме и др. То у реалности снижава цену до 25% у односу на класичан систем добављања сопственог стана (Корећ et al., 2015). Одлика овог система је дељење ажурираних информација на транспарентан начин, јасна правила и олакшавање дискусија (Корећ et al., 2015). Након изградње и усељења, станарима су доступни и заједнички простори (Слика 32). Они могу да се користе од стране свих, али и да одржавају и поделу одговорности на равноправној основи (Корећ et al., 2015).

3.2. Заједнички простор у вишепородичном стамбеном склопу

Заједнички простори указују на значај приступа и кретања у оквиру стамбеног склопа. У њима се дефинишу нивои заједништва и простора који могу подстаћи различите активности и сусрете међу станарима стамбеног склопа (Neskan et al., 2018). У појединим случајевима, заједнички простори вишепородичних објеката пружају могућности за изградњу мреже између

омогућава различите типове становања, са својим различита окружења која допиру до фасаде, имају јединство. Иако пројекат датира из раних 1950-их, радови су трајали скоро две деценије, а завршени су 1966. Током изградње било је низа компликација, уз значајне измене пројекта (многе без одобрења архитекте) (Valentim et al., 2019)

⁹⁴ комбинација немачких речи *bauen* – градити и *gruppe* – група

⁹⁵ за разлику од кохаусинга (*co-housing*), који има тенденцију да буде групација породичних кућа најчешће лоцираних у предграђу, пројекти Баугрупе су често вишеспратнице и вишепородични објекти смештени у градовима (Baugruppen, n.d.)

становника и важних алтернативних друштвених простора (Lehrer, 2016). Динамика коришћења заједничких простора може бити сложена и изазовна, са проблемима око заједничког коришћења објеката или ограничења прихватљивих пракси или понашања која понекад изазивају тензије међу становницима (March & Lehrer, 2022; Peters & Kesik, 2020).

Ставридес објашњава заједнички простор као створен кроз колективну инвентивност, која се манифестује кроз заједнички интерес, који је или покренут свакодневним потребама или колективним експериментима и тежи да се редефинише. Теорије заједничког добра (*commons*) интересе поистовећују са оним интересима који су заједнички за све чланове заједнице (на пример, систем владавине/власти, скуп правила према којима се решавају спорови и др.) (Held, 1972).

Рабиновиц, говорећи о полујавном простору, дефинише простор који је законски одређен као приватан, али се заједнички користи, и у колективном је власништву станара стамбених јединица (Ching, 2012; Petovar & Vujošević, 2008; Rabinowitz, 2012; Stavrides, 2016). За разлику од јавних површина, где је приступ отворен за све, власници заједничког простора, који су и власници станова могу ове просторе ограничити за приступ широј јавности (Rabinowitz, 2012).

Динамична промена статуса заједничког добра и власништва се идентификује у већини земаља Источне Европе, пратећи политику социјализма, специфичног самоуправног социјализма⁹⁶, све до постсоцијализма. Благојевић у томе види радикалну трансформацију власништва, вредности и права становања. Друштвена својина се замењује правом на коришћење, а након приватизације трансформише то у добијања приватне својине (Blagojević, 2014). Заједнички простори у оквиру стамбеног склопа су били у државној својини у време социјализма (као и станови) и са правом коришћења, док су у постсоцијалистичком периоду власници тзв. посебног дела стекли право колективне својине над заједничким деловима стамбеног склопа (Antonić & Đukić, 2017; Закон о становању и одржавању зграда, 2020). У том смислу се стамбени склоп тј. зграда, према прописима састоји од посебног дела (стамбени, пословни простор, гаражно место/бокс) и заједничког дела (недељивог) зграде. Закон о становању и одржавању зграда дефинише заједничке делове зграде као просторе који служе за коришћење зграде у целини, а не служе одређеном делу зграде (Закон о становању и одржавању зграда, 2020; Одлука о општим правилима кућног реда у стамбеним и стамбено-пословним зградама на територији града Београда, 2021). Хес истиче да је проблем промене власништва у бившим социјалистичким земљама то да доминантно приватно управљање становима и заједничким просторима може лако довести до еклектичних уређивања, с одсуством сагледавања уређења стамбених целина у потпуности. Долази до индивидуалних побољшања станова и евентуално целог стамбеног склопа, али се то не дешава на нивоу стамбених насеља (Hess et al., 2018).

3.2.1. Улога и подела заједничких простора

Заједнички простор и њихов однос ка интимним подручјем (подручје приватности, стана и сл.) и јавно подручје директно утичу на спремност индивидуе за учесталијим изласком из приватног простора стана и има велики психолошки

⁹⁶ Југословенски самоуправни социјализам је углавном хвалио ствари које се развијају у радничким саветима или стамбеним заједницама – „раднички савети” или „месне заједнице” (Kušić & Đukić, 2021)

значај за човека (Ilić, 1988). Тај простор је у директној вези са подручјем приватности и представља простор у који човек директно из стана ступа добровољно, и спонтано. У том смислу карактер полујавних простора човеку даје већу слободу од јавног простора да у њега ступи и да се упусти у социјалне интеракције које оно пружа (Ilić, 1988).

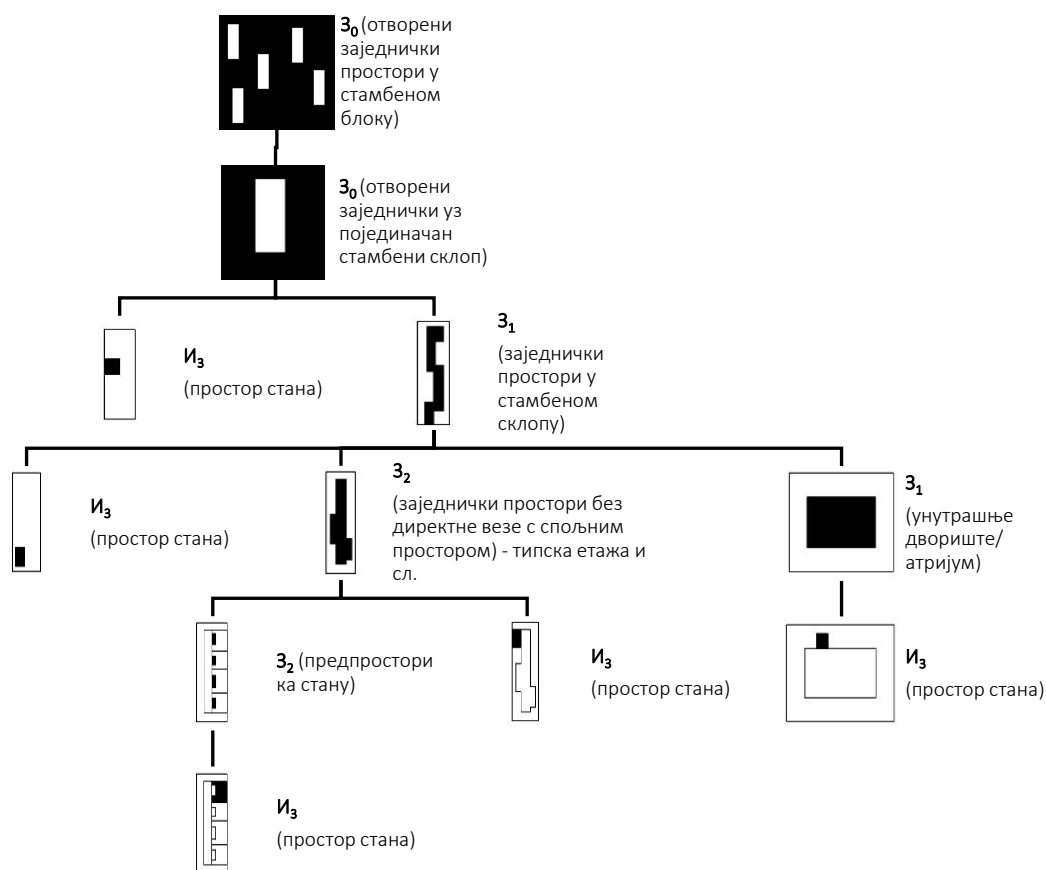
Заједнички простори су, према Илићу, „тампон“ између приватних и јавних простора и могу бити полујавни или полуприватни у зависности од величине групе којој су намењени (Слика 33). Хабракен користећи појам територијалности просторе стамбеног склопа дели на укључене просторе (*included territory*) – станове, који су приватни и заједничке просторе дефинисане према њему као јавне - који могу да се деле са осталим корисницима. (Habraken, 1987).

Гауса и сарадници истичу разлику између јавног и приватног простора, где је јавни простор мобилан, неодређен и нестабилан, док је приватни простор функционалан, статичан и нужно стабилан, с тиме да је јавни простор обично празан, док је приватни простор често „пун“ (састоји се од предмета и меморија) (Gausa et al., 2003). У том погледу Илић истиче да се заједнички (међу) простор (полуприватни и полујавни) не сме посматрати као статичан и константан, без уважавања социјалне компоненте средине. Напротив, заједнички простор треба конципирати тако да може прихватити свесно и усмерено деловање човека, што указује на то да је подложен променама. Тако схваћен значај заједничког простора креира предуслов остваривања психо-социолошких потреба човека и истовремено оснажује друштвени квалитет стамбене средине (стамбеног склопа) (Ilić, 1988).

Заједнички простори зависе од различитих врста потреба: од појединачне потребе, потреба група и **заједничких потреба тј. потреба великих група**. Потребе група могу бити потребе две или више породичних група и могу се сагледати као потребе група према старосној структури и сл. Остваривање заједништва у непосредној околини стана на нивоу заједничких потреба група и индивидуалних потреба би значило стварање услова за остварења „појединачног у заједничком“.

Слика 33 - Различити нивои приватности простора, извор: схема аутора према (Ilić, 1988, p. 141)

Слика 34 - Заједнички простори у односу на зоне приватности и могуће кретање корисника од јавног ка индивидуалном (приватном) простору (З – заједнички простор, И – индивидуални простор; 0- јавно, 1- полујавно, 2- полуприватно, 3 - приватно), извор: аутор

Илић указује на значајне показатеље сагледавања утицаја физичке средине на социјалне интеракције (Ilić, 1988):

- постојање или непостојање међупростора као тампон зоне између приватности и јавности простора (тј. постојање полуприватног или полујавног простора)
- већа или мања густина становања
- осећај растреситости или збијености (утиче на човекову тежњу за приватношћу као „заштитом“)
- просторни услови који стимулишу или не упућују на социјалне контакте
- већа или мања концентрација корисника.

Аутори истичу и проблеме заједничких простора. Гауса и сарадници указују да се крајем 20. века не остварује довољна социјализација у заједничким просторима како се очекивало. Заједнички простори као што су вртићи, вешернице, перионице, простори за окупљање и дружење су драстично редуковани, често интегрисани у приватан простор, или чак у потпуности елиминисани из стамбеног склопа вишепородичног становања, а и на нивоу блока и суседства (спортски центри, центри суседства и др.) (Gausa et al., 2003). Са тиме је сагласан и Илић који истиче да у глобалном смислу, простора који могу примити заједничку активност углавном нема. Простори комуникација као што су степенишне вертикале и улази, коридори и сл., су по положајима и димензијама монофункционални, што онемогућава одвијање колективне активности у њима. Простор око стамбеног склопа је осиромашеног садржаја и не даје могућност за пријем већег броја корисника (Ilić, 1988). Овакви проблематични услови су према Илићу резултат лоших финансијских могућности друштва у току развоја

стамбених склопова, али су и недостатак јасних опредељења у погледу просторних услова за заједништво и заједничке просторе. Због тога се недостатак заједничких простора надомешћује у приватној сфери стана, где се социјализација испољава у оквиру породице, што по Илићу не би смео да буде смер опредељења у конципирању вишепородичних стамбених склопова (Ilić, 1988).

Као последица претходно исказаних проблема долази до незадовољења интереса и социјалних потреба станара што доводи или до напуштања и „бежања“ из таквих заједничких простора (у станове или изван стамбеног склопа) или напуштања претходно уређених заједничких простора. Такав простор не стимулише корисника да у њега ступа добровољно и спонтано, како је Илић раније навео. Такође не допушта појединцу да га својом активношћу и деловањем може мењати учествовати у његовом формирању (Ilić, 1988). У том погледу, како наводе Хилијер и Хансон, заједнички простор може да има друштвени значај ако је идентификован недвосмислено са одређеном групом људи (Hillier & Hanson, 2003).

Нивои и границе заједничког простора

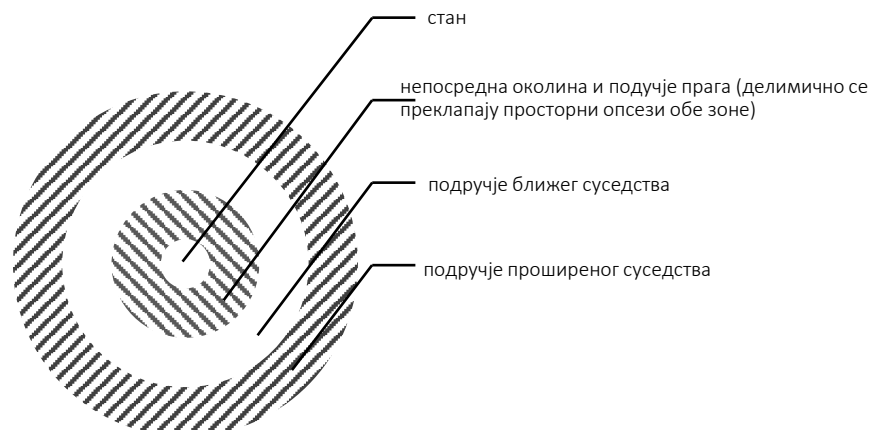
Када се посматрају различите групе корисника у стамбеном склопу и различити нивои стамбеног склопа (ка чему одређени простор гравитира и коме садржаји могу користити) Илић издваја три нивоа заједништва: заједништво станара једне етаже, заједништво станара једне зграде и заједништво станара двеју или више околних зграда. Илић у свом тексту даље елаборира прва два нивоа, који су везани за стамбени склоп (Ilić, 1988). Први ниво представља полуприватне или полујавне простора на нивоу етаже креиране ради продубљивања контаката и остваривања заједничких активности станара те етаже. Простор овог типа треба да је у директној вези са вертикалном комуникацијом, али и лако доступан из станова. При томе је неопходно да активност и простор не ометају кретање до станова. Илић конципирање оваквих заједничких простора представља кроз два облика: (1) посебне просторије између станова и (2) проширења комуникационог простора испред улаза у станове, која не ремете полујавни или полуприватни карактер овог простора (Ilić, 1988).

Други ниво представља полујавни простор стамбеног склопа који може бити: унутар објекта (затворен) или изван објекта (отворен). Једно од могућих положаја оваквих простора је приземље објекта, што станаре стимулише да га користе, али им истовремено даје могућност избора. Полујавни простори изван зграде требају бити растеређени од моторног саобраћаја, омогућавањем непосредног физичког контакта са зградом, повезивања са одговарајућим просторима суседних зграда, и различитих активности које нису у међусобном сукобу (Ilić, 1988).

По Илићу заједнички простор на нивоу етаже може бити полуприватан или полујаван на основу показатеља да ли станари других етажа морају проћи кроз просторе те етаже или не (зависи од положаја вертикалне комуникације, њене функционалне издвојености на етаже и од броја корисника/станова на етажама) (Ilić, 1988).

У односу на Хабракена Илић тврди да се границе стамбене средине (ван самог стана) не могу апсолутно одредити, већ само зоне интензивног становања. Он указује на закључке студије „Ближе околине стана“ која дефинише просторни обухват човекове околине и истиче се као простор који „окружује једну личност у коме она живи и у коме се свакодневно креће“, а дели се на најужу околину (стан) и непосредну околину (дефинише се радијусом који највише износи 400м или 5 минута хода у односу на стан) (*Bliža okolina stana - Већке препоруке* 1973, 1974; Ilić, 1988). Непосредна околина стана обухвата три дела и то: **подручје прага** (област

између стана и јавног подручја, улица и трговина, као и околних станова унутар исте зграде), подручје ближег суседства (простор изван зграда у кругу у коме се дневни сусрети одвијају спонтано) и подручје проширеног суседства (Слика 35) (Ilić, 1988). С тим у вези заједнички простори се по својим обухватима могу препознати као део подручја прага и ближег суседства (за отворене заједничке просторе).

Слика 35 - Дијаграм непосредне околине стана, извор: аутор, према (Ilić, 1988)

Непосредна околина стана би требала да омогући према Илићу зближавање људи, заједничке активности и уважавање њихових специфичних и ужих интереса, адекватне просторне услове у физичком и садржајном смислу за остваривање очекиваних и тражених социјалних садржаја (то укључује различите нивое заједништва). Остваривање социјалних интеракција у непосредној околини стана подразумева карактеристике простора које ће позитивно дејствовати на испољавање индивидуалних и социјалних особина људског бића – потребна је средина која ће човека учинити слободним (Ilić, 1988).

3.2.2. Заједнички простори као приступни комуникациони простори и издвојени простори

Приступ стамбеном склопу описује прелазак из јавне у приватну сферу простора, и дели се на два дела: први је прелаз из јавног простора у објект, други је прелаз из објекта у простор стана. Простор између првог јавног и последњег приватног простора припада некој врсти заједничких простора, који могу подстаћи или обесхрабрити сусрете међу суседима објекта. То, према Хекману, представља просторни и друштвени међупростор у средини наспрам сложеног, анонимног јавног простора и интимног, индивидуалног окружења становника. Тај простор може да контролише и управља интимношћу простора. Са једне стране заједнички простор штити интимни простор, док истовремено пружа додатне могућности активности за станаре (Hekman, 2018b). Како поступати са приступним простором зависи и од питања где становање почиње: испред зграде, иза улазног дела или само иза врата стана. (Hekman, 2018b).

Овакав међупростор нуди идеалне услове за социјализацију и контакте, јер је за разлику од јавног простора број корисника оптималан, што је важан предуслов за спремност људи на дружење (Hekman, 2018b). Питање да ли је приступни простор само пролазног (транзитног) карактера или се у њему проводи и додатно време је у рукама станара. Премда би многи станари могли да функционишу без приступног простора као друштвеног интерфејса, у ситуацијама када он својом архитектуром и програмом стимулише интеракцију онда лако користи. Тиме

приступни простор могу постати место за повремене састанке, социјализацију и сл. (Heckman, 2018b).

Вертикалне комуникације

Вертикалне комуникације као делови заједничких простора обухватају степениште и лифт које омогућава приступ одређеном броју станова на сваком спрату. Када су вертикалне комуникације формиране у виду језгра доприносе структурном интегритету зграде, а тиме и омогућавају да простори уз њих буду ослобођени конструктивних елемената, чиме се добија слободнији простор за могуће активности (Heckman, 2018b). Хекман наводи да и у крутим језгрима постоје изузеци, где је могуће да се заједнички простори интегришу на сваких неколико спратова (могу бити „кућни“ биоскоп, вешерај, играоница и др. (Heckman, 2018b). Ти простори се јављају код стамбених кула, ламела и слично.

Хоризонталне комуникације

Хоризонталне комуникације на етажама стамбеног склопа се у плану ослањају на вертикалне комуникације. Централни ходници тј. коридори представљају хоризонталне комуникације које се налазе у унутрашњости зграде највећим делом паралелно са подужном фасадом зграде и са обе стране су оивичене стамбеним јединицама. Могуће унапређење простора пружају решења која га третирају као унутрашњу улицу, где је један од познатијих примера Стамбени објекта Корбизјеа у Марсеју (Heckman, 2018b).

Иако коридори представљају затворен систем, обично без природног осветљења, могуће су варијације у димензији и додатним просторима који излазе ван оквира минималних ширина. Ван ден Брок и Бакема у пројекту Хансавиртела у Берлину унутрашњи коридор и „улицу“ употпуњују увођењем природног светла и лође на јужном крају коридора тј. отвореног заједничког простора који се појављује на свакој другој етажи у објекту (за могућност дружења и сл.). Овиме је коридору у односу на пример код Корбизјеа додат квалитет који се препознаје код галеријског типа склопа.

Галерија као форма хоризонталних комуникација се налази уз подужну страну објекта и са спољне стране омогућава везу вертикалних језгара са становима на етажи (Heckman, 2018b; Stoiljković et al., 2018). Такве комуникације се јављају код коридорског, галеријског типа, ламеле (у одређеним случајевима), линеарног блока и супер блока. С тим у вези, у приземљу је могућ приступ становима директно из спољног простора (што омогућава формирање башти пре улаза у станове - слично кућама у низу). Унапређене верзије галерија које подстичу социјализацију присутне су у концепту „улица у ваздуху“ које су формулисали Алисон и Питер Смитсон. Оне су директна алтернатива мрачнијим коридорима тј. унутрашњим улицама и стимулишу идеју да приступна подручја могу послужити као урбани простори за дружење са комшијама (Heckman, 2018b).

Пример Џустус ван Ефен комплекса из 1922. године у Ротердаму приказује издигнуте комуникације тј. улице у ваздуху које наглашавају однос отвореног и затвореног и спољашњег и унутрашњег у стамбеном склопу. Основни циљ је био да пренесу слободу и спонтаност традиционалне улице на узвишену улицу. „Улица“ омогућава у овом објекту континуалну шетњу од једног километра, различитих ширина, у којој се непрестано смењује низ малих „догађаја“ (волумена, отвора који гледају ка споља, погледа на улицу, сусрета са степеништем и др.) (Per & Mozas, 2013). Становима у приземљу и на спрату се може приступити из великог отвореног простора у блоку. Овим решењем Бринкман је реафирмисао улицу као

елемент који повезује заједничке просторе и стамбене јединице што је повећало осећај заједништва (Per & Mozas, 2013).

Улазни простор (хол) стамбеног склопа, поред дефинисања границе између спољашњег и унутрашњег простора, ако је одговарајуће димензионисан и опремљен, може имати допунске садржаје за успостављање случајних и спонтаних или намерних контаката међу станарима (Stoiljković et al., 2018). Он представља простор који се након уласка корисника у зграду надовезује најчешће на вертикалне комуникације.

Заједничка кровна тераса, насупрот улазном холу, се јавља као крај вертикалне комуникације у стамбеном склопу на крову објекта. Представља један од заштитних знакова модернистичке архитектуре који је раван кров користила као простор за социјализацију корисника и увођење елемената природе у стамбени склоп. Најчешће активности у овим просторима су везане за релаксацију или рекреацију корисника (Stoiljković et al., 2018). Типичан је пример употребе ових простора за базене или друге, помало луксузне сврхе, у стамбеним склоповима кондоминијума (Lehrer, 2016).

Сам прелаз између дела хоризонталне комуникације на етажи од вертикалних комуникација и дела уз сам стан може бити додатно усложњен узимањем у обзир близине приватне сфере унутар приступног простора. То може резултирати обезбеђивањем да свака стамбена јединица (или две) поседује претпростор, који доприноси полуприватном квалитету приступног простора. Пример објекта Колнер Брет у Келну истиче продужене галеријске просторе формирањем ширих мостова који везују хоризонталне комуникације са становима објекта. Они служе као додатни полуприватни претпростори (терасе или чак делом баште), чинећи заједничке просторе оријентисане ка корисницима појединачних или два суседна стана (Heckman, 2018b).

Отворени простори

Ван самог објекта заједнички отворени простори могу прихватити различите интензитете и тип активности у зависности од дана, временских прилика и корисника. Ови простори немају само приступну улогу већ и изражену улогу формирања социјалног простора шире стамбене заједнице. Стојиљковић и сарадници помињу термин стамбених дворишта као отворених простора који обухватају већи простор, а тиме и већу групу корисника, могу бити ограђена и сакривена од погледа у односу на шири простор стамбених објеката (Stoiljković et al., 2018). Стамбена дворишта код ових аутора ипак нису довољно прецизно дефинисана, јер, са једне стране се говори о већем броју корисника у односу на отворене просторе, али се не дефинише јасна позиција ни њихова димензија као ни однос са окружењем. То доводи до дилеме да ли су унутрашња дворишта простор близу стамбеног склопа, унутрашњи простор стамбеног склопа или стамбеног блока или заправо сви ови простори могу бити сматрани стамбеним двориштем.

Атријуми могу чинити заједнички део простора, активан у приземљу објекта, док на етажама посредно значе као извор природе светлости за станове, галерије, балконе и везе са отвореним простором у оквиру сваке етаже (Heckman, 2018b).

У неким типовима становања, као што су линеарни блок и суперблок, се често користи сложен систем приступа. Такви сложени системи простора стамбеног склопа се прожимају са различитим вертикалним и хоризонталним комуникацијама, редефинишући просторне хијерархије дефинисане у другим типовима објеката и водећи се оптималнијим површинама заједничких простора ради стимулсања социјализације.

Пример објекта Валден 7 из 1974. године приказује просторну структуру више стамбених склопова са сложенom мрежом комуникација у и између склопова на више етажа. Почевши кретање од централно постављених лифтова, на путу до сваког појединачног стана корисници доживљавају бројне просторне ситуације и имају шансе за сусрете са другим станарима. Дворишта између стамбених склопова су оптимално димензионисана што додаје на квалитету визура из хоризонталних заједничких простора. У таквим случајевима заједнички простор као комуникација је атрактиван заједнички простор у ком се човек радо задржава дуже него што му је потребно да би дошао до свог стана (Heckman, 2018b; Heckman et al., 2018).

Пермеабилност и опремљеност заједничких простора

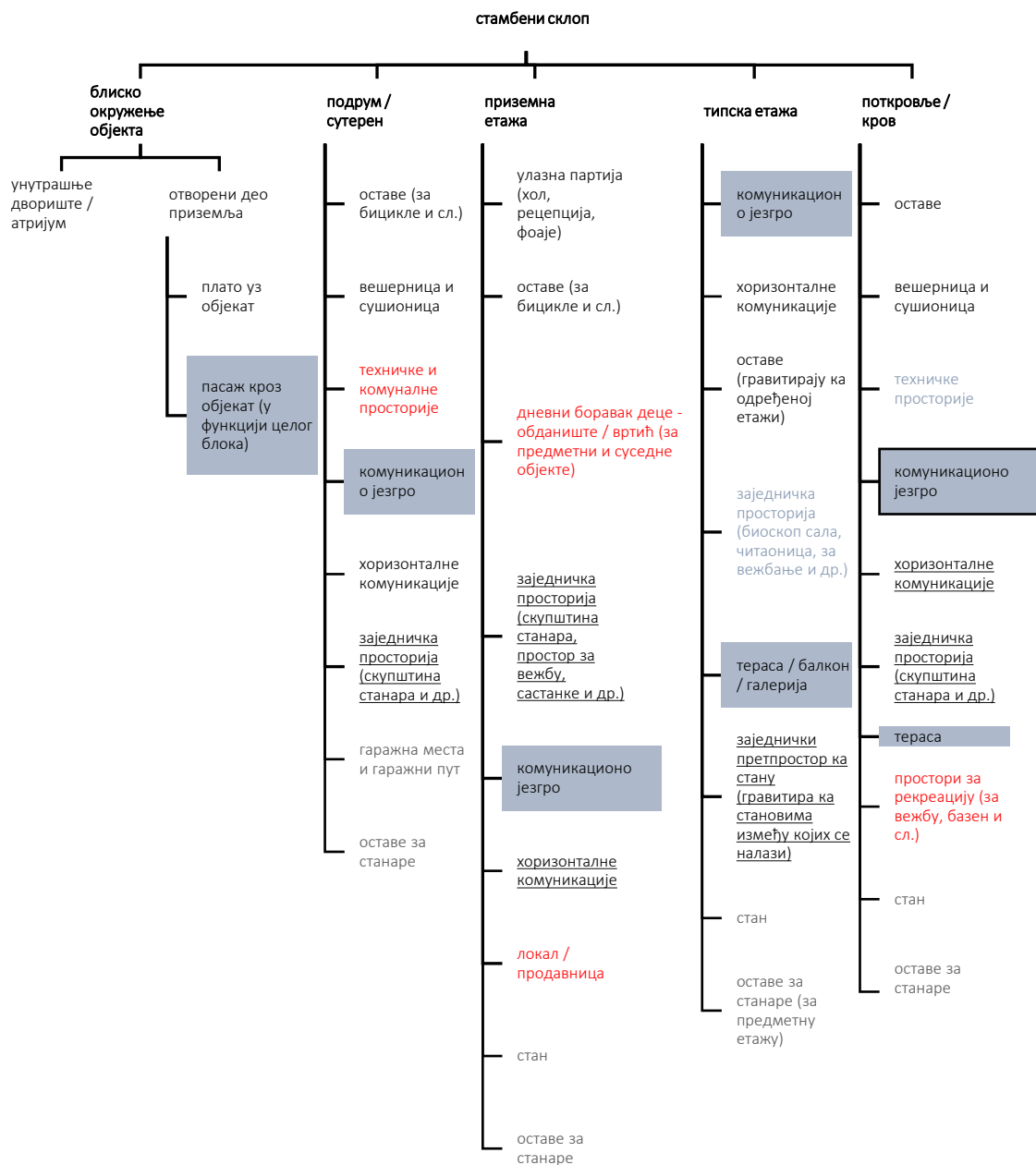
Отвореност тј. пермеабилност заједничких простора је у великој мери од значаја за квалитет и жељу за коришћењем свих полујавних или полуприватних простора у стамбеном склопу. Отворени простори имају већу вероватноћу да буду активни друштвени простори. Затворене просторије (и било који ниво баријере који потпуно одваја простор) може умањити вероватноћу да ће корисник ући и укључити се у активности (Nugent, 2012). Тамо где функција просторије захтева одвајање, стаклени зидови или стаклена врата стварају неопходну акустичну приватност без угрожавања просторне повезаности. Према истраживању Нугента корисници се двоуме да уђу у заједнички простор који је затворен, јер тиме можда прекидају приватну активност која се ту одвија (Nugent, 2012). Поред тога затворени или мање видљиви простори могу допринети осећају несигурности. Сале или друге врсте заједничких простора распоређених по целој згради максимизирају могућности за социјализовање на различитим нивоима. Различитост у величинама и броју типова су посебно важни у великим стамбеним склоповима и кулама, где је повећан потенцијал за претежно анонимно искуство простора (Nugent, 2012).

Нугент истиче значај опремљености заједничких простора, где је удобан, флексибилан и одговарајући намештај примарни елемент добро коришћених заједничких просторија. Показало се да су простори са мало или нимало намештаја мање коришћени. Намештај игра значајну улогу у дефинисању различитих активности и промовисању начина интеракције корисника. То могу бити столице, столови, шанкови, уграђене клупе и многи други елементи, који омогућавају корисницима да пронађу место које им индивидуално одговара (Nugent, 2012).

Поред опремљености простора су значајне и предефинисане или оптималне намене одређених заједничких простора у стамбеном склопу (комуникације или појединачно одвојени простори) и намене могу бити: улатне партије, улазни холови, рецепције, ТВ или биоскоп просторије, вртићи и дечје собе, собе за игру, салони, просторије за вежбање, терасе, делови за рекреацију (базен и сл.), радни простори, сале за састанке, кухиње, трпезарије, читаонице и библиотеке, вешернице и сушионице, делови за смеће и рециклажу, отворени заједнички простори везани за простор стамбеног склопа и др. (Kramarenko & Belskaya, 2022; Lehrer, 2016; Nugent, 2012).

Општи проблем приступних простора као дела заједничких простора је тежња за постизањем ефикасности која налаже да он заузима што мање површине. Ова економска дилема је очигледна у развоју социјалног становања где је економска ефикасност резултирала просторима који су просторно, функционално и квалитативно осиромашени. Поред тога проблем је често што је превише стамбених јединица прикључено на један приступни систем, па је простор анониман, негостољубив (Heckman, 2018b).

Свест о значају и улози заједничких простора у животу корисника је присутна у сваком периоду развоја вишепородичног становања (Бранков, 2019). Квалитетна организација, величина, приступ унутрашњег (затвореног) или отвореног заједничког простора је важно за стварање идентитета, али и омогућавања социјалног живота становника. Битно је да се простори не свде на минималне прописане димензије и да фокус буде на могућности формирања различитих простора који поспешују социјалне контакте (Heckman et al., 2018; Stoiljković et al., 2018). Илић истиче да адекватно пројектовани заједнички простори омогућавају да станари у њима врше интервенције и да их прилагођавају својим потребама (које се временом и мењају). Потребно је да се у тој средини омогући варијабилност, поливалентност коришћења (промена намене) и флексибилност (повећање простора или смањивање за одређене намене на рачун других намена) (Ilić, 1988). Заједнички простори омогућавају интеракцију, сарадњу и изградњу заједничког идентитета (Teige, 2002).

Слика 36 - Делови заједничких простора стамбеног склопа (приватни простори, полуприватни (полујавни) простори; позиција и/или функција је ограничена у односу на стамбени склоп⁹⁷; захтева специфичне димензије простора), према подацима из анализе вишепородичних склопова - табела „Приказ значајних вишепородичних стамбених склопова крајем 19. и током 20. века с фокусом заједничке просторе“, ко и Д. Илић „Стан и породица“, извор: аутор

Преглед употребе заједничких простора три одабрана примера вишепородичних стамбених склопова

⁹⁷ светлост, приступ и др.

Заједнички простори су предмет прегледа примера у табели у прилогу⁹⁸, док су у наставку текста издвојени прикази три стамбена склопа из три периода развоја вишепородичног становања у 20. веку: Наркомфин зграда у Москви, Стамбени објект у Марсеју и Валден 7 стамбени склопови из Барселоне (формирање комуна с јачом одвојеношћу заједничких простора у социјалистичкој пројектној пракси, колективно западноевропско становање након Другог светског рата у послератној Француској и комплексна везу индивидуалних и отворених простора вишепородичног објекта 1970-их година у Шпанији). Наркомфин зграда колективне функције јасно издваја из приватних делова, а и физички из објекта, Корбизје у Марсеју користи коридорску „улицу“, а Валден 7 пројекат годинама касније креира мноштво хоризонталних комуникација за додатне заједничке садржаје корисника (Бранков, 2019).

Један од значајних примера објекта из периода развоја вишепородичног стамбеног склопа између два светска рата је Наркомфин зграда (*Народный комиссариат финансов*) из 1930. године. Архитекте објекта Гинзбург⁹⁹ и Милнус су кроз овај пројекат преиспитали улогу и просторну организацију некада традиционалне породице и фаворизовање колективног у простору становања. Објект представља један од првих изграђених у систему комуна у Совјетском социјалистичком савезу и значајан је пример тада експерименталне организације заједничких простора комбинацијом више објекта. Објект је пројектован за око 200 корисника, односно станара (Heckman et al., 2018; Kramarenko & Belskaya, 2022; Бајић, 2010).

Нови модел друштва прокламован је Руском револуцијом у којој је традиционална улога породице доведена у питање у корист колектива. Главни фокус новог приступа стамбеном уређењу је било да се објект, као кућа од збира појединачних минималних ћелија-станава, трансформише у систем стамбене комуне. У том погледу су архитекте максимално редуковале стамбене јединице у корист заједничких простора и садржаја, при чему је стан трансформисан у боравиште (Lisicki, 2016; Teige, 2002; Бајић, 2010). Ново друштвено уређење је промовисало запошљавање жена, што је довело до тога да се у објектима обезбеде простори за чување деце (Heckman & Zapel, 2018).

Реализација овог пројекта се састојала од два, међусобно повезана, објекта - главни објект са становима и објект са просторима за заједничке садржаје (зграда анекса) и трећег објекта вешернице (Buchli, 1998). После 1930. године су у приземљу додате нове јединица и услуге, а објект заједничких простора је надограђен за један спрат. Цео комплекс је завршен 1932. године. Планирани објект вртића никада није реализован. Друга фаза градње је укључила нове стамбене објекте које нису пројектовале оригиналне архитекте (грађени од 1933. до 1935. године и касније срушени) (Per & Mozas, 2013).

⁹⁸ одабир пројекта се првенствено заснивао на претходно системазизованим пројектима у књигама аутора Шнајдера и Тила -Флексибилно становање (*Flexible Housing*), Хекмана и сарадника - Основа као упутство за становање (*Floor Plan Manual Housing*) и Деилмана и сарадника у књизи Стан (*Wohnungsbau-The Dwelling-L'habitat*) и Пера и Мозаса – 10 прича о колективном становању (*10 Stories of Collective Housing: Graphical Analysis of Inspiring Masterpieces*)– селектовани су пројекти који део фокуса базирају на заједничким просторима у истакнутијем обиму и значају

⁹⁹ ОСА, Унију савремених архитеката, су 1925. године у Москви основали Мојсеј Гинзбург, Леонид, Виктор и Александар Веснин. Од самог почетка ОСА је покушала да промени модус операнди архитекте тврдећи да су архитектонске вештине централне за дефинисање и изградњу друштвених питања и нових начина живота. Користећи архитектонско знање и стручност, чланови ОСА су унапредили концепт примене теоријског рада на реалне проблеме и појам архитекте као „организатора градње“, прожимајући теоријски и практични рад (Schneider & Till, 2009).

Анекс објекта са заједничким просторима, повезан мостом са главним стамбеним објектом, је садржао колективну кухињу и простор за ручавање, читаоницу, простор за рекреацију, свлачионице, оставе, балкон (кровна тераса). У том погледу се простору стана (боравишту) укида простор кухиње, или се у дуплекс јединицама до одређене мере минимализује њена површина. Основна замисао је била да приватна сфера (стамбене јединице) и полујавна сфера (заједнички простори и сервис комуне) буду у међусобној функционалној зависности (Слика 37) (Heckman et al., 2018; Per & Mozas, 2013; Бајић, 2010). Зграда анекса је била кондензатор заједничких активности.

Приземље главног објекта чини слободан простор са стубовима и вертикалним комуникацијама. На типским етажама су пројектоване затворене галерије као хоризонталне комуникације, док је заједничка тераса формирана на крову објекта. Нешто касније - 1936. године, у оквиру приземља главног објекта отвореног на стубовима, били су изграђени станови који нису пратили претходно дефинисане типове, уз формирање библитеке настале комбинацијом пар просторија (Per & Mozas, 2013).

Иако су у овом објекту идеје комуне експериментално остварене, Наркомфин није успео да остане чврст узор и шаблон за будуће државне пројекте станоградње у Совјетском савезу. Идеја одвојених кухиња је по завршетку овог објекта одбачена, враћањем простора кухиње у оквир стана. Ово је учинило да се пар објеката овог типа у већој мери може сматрати и изузетком у градњи вишепородичних стамбених склопова¹⁰⁰ (Per & Mozas, 2013).

Пример стамбеног блока у Марсеју (*Unité d'habitation*) је један од познатијих објеката који је промовисао префабрикацију и употребу коридора, а пројектовао га је Ле Корбизје. Објекат је грађен у послератном периоду 20. века од 1946. до 1952. године. Марсејски експериментални објекат је пројектован са идејом да је стамбени склоп једнак концепту „града“. Чинило га је 337 стамбених јединица за око 1600 станара, распоређених на 18 етажа и познат је као прототип модела „машине за становање“ (Palmer, 2008).

Осмишљен је као аутономни део града за 1600 становника јер је то био број који је Ле Корбизје сматрао неопходним за стварање функционалне урбане заједнице. Заједнички простори у овом објекту су отворени простори у приземљу објекта, коридор на свакој другој или трећој етажи (станови су били до три етаж), ресторан, вртић, базен и рекреативне површине на великој кровној тераси објекта. Објекат је репрезентативан пример примене коридора као хоризонталних заједничких простора комуникација у објекту, представљених као унутрашње улице, без природног осветљења (Слика 37) (Heckman et al., 2018; Lucan, 1987).

Представљени концепт унутрашње улице у стварности је имао проблем недостатка светлости, ниске таванице услед чега је добио квалификацију деперсонализованог простора - према Лојаници и Хекману и сарадницима (Heckman et al., 2018; Лојаница, 2019).

Скуп стамбених склопова Валден 7 је специфичан пројекат који је истовремено јасна целина стамбеног склопа, али и спој 16 стамбених кула. Валден 7 у Барселони је пројектовао Рикардо Бофил и биро Талер де Архитектура и изведен је 1975. године. Скуп објеката се састоји од око 370 јединица са укупно 14 етажа. У вишеспратници Валден 7, просторно сложена мрежа путева протеже се вертикално и хоризонтално кроз низ дворишта. Почевши од централно

¹⁰⁰ иако је једна од основних окосница комунизма била да таква друштвена структура подразумева да је што више ствари заједничко (Reese, 1988)

постављених лифтова, на путу до сваког појединачног стана доживљавају се бројне просторне ситуације и шансе за сусрете међу суседима. Великодушније димензионисана дворишта са улазима у јединице се проширују у средини, што омогућава мноштво визура. У таквим случајевима приступни систем је једноставно простор који је толико привлачан да човек радо прихвата кашњење на путу до сопственог стана и на тај начин бива увучен у заједницу зграде – лежерно и самоиницијативно (Heckman, 2018b). Комплексни систем приступа и кретања је грађен тако да повеже функционално комплекс зграда, постављених око шест унутрашњих дворишта (атријума). Саме куле у ширини варирају у димензији етаже у зависности од спрата.

Заједнички простори у објекту (скупу објеката) укључују галерије као хоризонталне комуникације (простирући се у два правца), мостове као делове комуникација, заједничка унутрашња дворишта (атријуми) – 4 већа и два мања и континуалне кровне терасе са базенима (Heckman et al., 2018).

Главни мотив заједничких простора у овом примеру су хоризонталне комуникације објекта, које активно доприносе конструисању различитих делова простора за социјализацију у процесу кретања корисника кроз њих (Heckman et al., 2018). Случајни сусрети станара су у овом примеру искоришћени до максимума, чинећи приступ стану везаним увек за одређени ниво социјалне интеракције, како су лифтови концентрисани у средишњем језгру групе (Marza & Moyano, 2004). Валден 7, као и Марсејски блок, је зграда која у својој целовитости може имати одлике „града“. Спајање објеката, потенцијал за различите садржаје и број корисника је допринео том концепту (Слика 37).

Сваки наведени пример на другачије начине приступа постављању, повезивању, обухвату, намени и презентацији заједничких простора у стамбеном склопу. Сваки објекат својом организацијом тежи да се концептуално сагледа као целина (независни, аутономни „град“). То је посебно изражено код објеката у Марсеју и у Барселони, када се узму у обзир не само садржаји, већ и број становника и стамбених јединица. Наркомфин је у том смислу скромнијих димензија. Успешност концепта независног „града“ је ипак, како истичу аутори Хекман и сарадници и Марза и Мајано, дискутабилна (Heckman et al., 2018; Marza & Moyano, 2004).

Прва два примера карактерише употреба префабрикације, сходно временском периоду у коме су грађени, пратећи тада савремене тенденције градње.

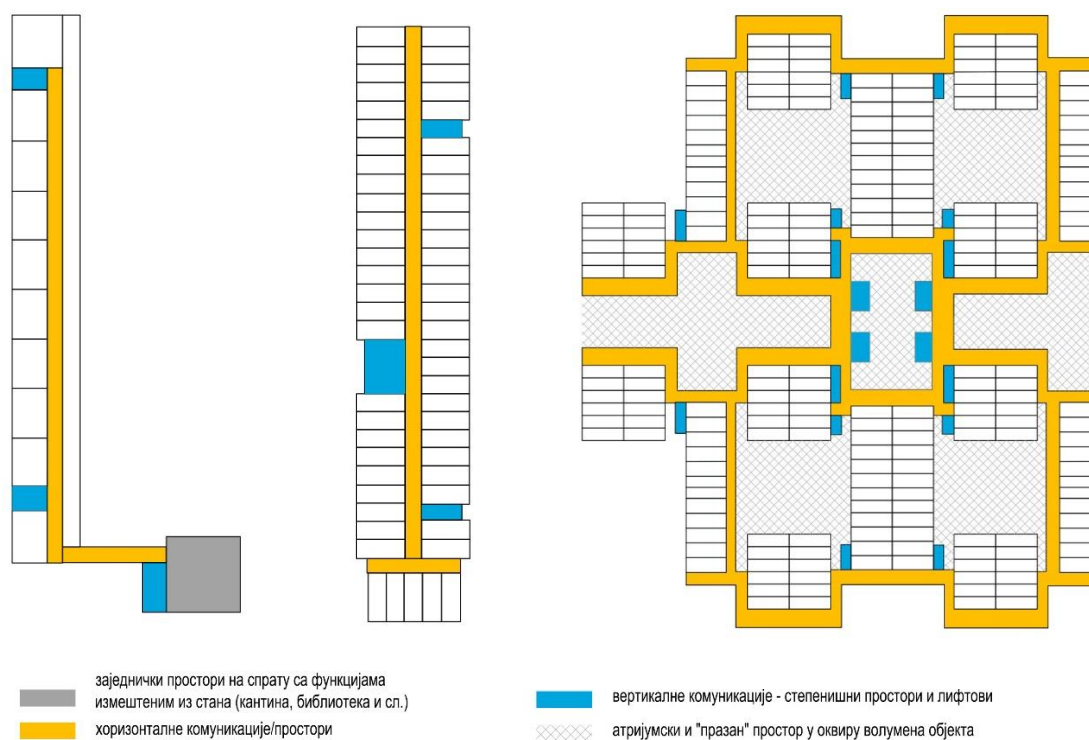
Заједнички простори су у примеру Наркомфина издвојени у посебан објекат, али их има и у главном објекту, док у остала два примера су они саставни део објеката. Када се погледају појединачне намене заједничких простора које су дефинисане организацијом и пројектима, Наркомфин зграда има најдефинисаније просторе, највише различитих колективних садржаја и највећу површину заједничких садржаја. То прати мишљење Собсовича да не треба одвојити време за прелазна решења у становању, нити за дуге студије, по питању издвајања простора и минимизирања простора стана, те да се то мора урадити одмах у смислу интенција у пројектној пракси (Sabsovich, 1929, цитирано у (Teige, 2002), стр. 359).

Сва три примера на неки начин користе могућност отвореног заједничког простора у приземљу или у непосредној близини самог стамбеног склопа (приземље са стубовима – Наркомфи и објекат у Марсеју, унутрашња дворишта Валден 7). Мотив кровне терасе са спортским садржајима и базеном је присутан у сва три примера стамбених склопова. Највећа еволуција, промена или слобода је виђена у уређењу хоризонталних комуникација где се Валден издваја као

најкомплекснији систем комуникација које активно служе остваривању боље социјализације између станара,

Гинзбург у својој књизи „Стил и епоха“ из 1924. открива идеје сличне Корбизјеовим идејама постављеним у књизи „Ка правој архитектури“ (првобитно објављена у серији чланака од 1920. до 1923. године). Обојица су се залагала за динамичну промену у архитектури како би се објаснио пораст становништва у урбаним срединама, те нове могућности превоза и потреба за чистијим градом и ближом везом са природом (Palmer, 2008). Стога су заједнички простори зграде Наркомфин, као и поменута кровна тераса, били инспирација за пројектантске идеје Корбизјеа (Palmer, 2008).

Кроз ова три примера препознају се и основне тенденције сваког периода развоја у оквиру вишепородичних склопова 20. века. Од креирања суфицита заједничких простора као директне последице минимализовања простора стана (Наркомфин), увлачења простора града и заједничких (делимично луксузнијих функција) простора у објекат (са не тако минималним становима) (Марсеј), до потенцирања социјализације у комуникационим заједничким просторима у стамбеним склоповима као додатног квалитета стамбеног простора (Валден 7).

Слика 37. Комплексност хоризонталних комуникација и заједничких простора објеката, лево- Наркомфин зграда, средина- стамбени објекат у Марсеју, десно- Валден 7 (лево и у средини су приказане типске етаже објеката, десно је приказана етажа 13. спрата), извор: аутор

3.3. Вишепородично становање у Источној Европи

3.3.1. Вишепородично становање и стамбена насеља у земљама источне Европе и Југославије

Велика стамбена насеља средином 20. века (након Другог светског рата) била су замишљена као модернистичке урбане и друштвене утопије које би решавале

различите урбане проблеме у периоду брзе индустријализације и урбанизације у већем делу Европе (Hess et al., 2018).

Након Другог светског рата се креирају два супротстављена блока, и то Западни-капиталистички (под вођством САД-а) и Источни¹⁰¹-социјалистички (под вођством тадашњег СССР-а), који су поред глобалних претензија поделиле Европски континент (Tošić-Malešević, 2016).

Југославија у кратком периоду након Другог светског рата је више везана за источни блок и СССР, при чему после убрзаног разлаза и даље у делимичној политичкој и другој сфери задржава сличност са Источним блоком, посебно у сфери стамбене политике. Тарнер истиче да су источноевропске земље, осим Југославије, имале заједничку идеолошку основу у марксистичкој идеологији (Turner, 1992).

У источној Европи велика стамбена насеља су пажљиво планирана на нивоу станова, зграда и суседства, са општим циљевима, како Ковач истиче, да се радницима и породицама средње класе обезбеди квалитетно животно окружење на исплатив начин, где, за разлику од западне Европе, ова насеља нису била развијена првенствено за имигранте и најсиромашнији сегмент друштва. (Kovacs et al., 2018). При томе је, према Хесу, у односу на западну Европу, изградња великих стамбених насеља у источној Европи почела касније, али и трајала дуже (Hess et al., 2018).

Заједничка карактеристика источноевропских стамбених насеља је и питање другачијег тржишта у коме је приватни сектор изнајмљивања стамбеног простора скоро непостојећи, што се огледа општем наметању национализације приватне својине након завршетка Другог светског рата. То је, посебно у урбаним срединама ограничило слободу располагања и одређивања ренте, те је имовина, а и стамбено питање, остављено у рукама локалних политичких одбора, надлежних за одржавање имовине и доделу станова (Turner, 1992). Сличан развој у источноевропским земљама је имао за последицу чињеницу да су педесетих година доминирала настојања да се обезбеди потпуна контрола државе над процесима становања, чак и поред национализације и прерасподеле приватних станова. Ипак, како истичу Хегедус и Тошић ниво стамбене производње је био низак у већини земаља због већег приоритета осталих сектора привреде (фокус на индустријализацији и производњи, али ван стамбеног сектора) (Hegedüs & Tosics, 1992).

Касне 1960-те и 1970-те представљају период централизације, када су, на основу релативно брзог економског развоја источноевропских земаља и тада релативно оптимистичких предвиђања будућег развоја, успостављене државне грађевинске индустрије и период је обележила доминација државне изградње градских станова (Hegedüs & Tosics, 1992).

Убрзање развоја у односу на крај Другог светског рата и педесете године 20. века није трајало предуго. Крајем 1970-их година је растућа економска криза зауставила експанзију државног становања, не остваривши оптимистично и великодушно предвиђене нумеричке показатеље броја станова у новим стамбеним

¹⁰¹ блок формиран на основу познатог споразума - Варшавски пакт из 1955. године (Варшавски уговор, Варшавски савез), где је водећа чланица био СССР, а остале чланице су биле Пољска, Румунија, Мађарска, Чехословачка, Бугарска, Источна Немачка, Албанија (прекинути односи 1961. године, а званично се повукла из савеза 1968. године). Блок је био у функцији до пада Берлинског зида и 1989. су почеле прве демонстрације у Чехословачкој што је увело пакт у даље расформирање током наредног периода

насељима. Тада се постепено дозвољава удео приватних стамбених пракси како би се избегао колапс стамбеног тржишта (Hegedüs & Tosics, 1992) .

Формирање великих стамбених насеља (*Large housing estates*)¹⁰² као групе стамбених јединица различите форме, изграђене заједно као јединствени развој у великом обиму за локални контекст је био доминантан мотив социјалистичког развоја источноевропских градова друге половине 20. века (Wassenberg, 2018). Према Васенбергу, Хесу, Ковачу и сарадницима велика стамбена насеља се састоје од група стамбених зграда које су различите по форми, и представљају групу од 1000 или више станова у средњим или високим зградама¹⁰³, развијених као кохерентне и компактно планиране просторне јединице (Hess et al., 2018; Kovacs et al., 2018; Wassenberg, 2018).

Васенберг разликује одређене карактеристике великих стамбених насеља (Wassenberg, 2018):

- плански развој,
- урбанитет (стамбена насеља се могу наћи у урбаним или приградским подручјима),
- изглед (стамбена насеља обично гради један извођач у ограниченом временском периоду и према преовлађујућем изгледу општег пројекта, што резултира уједначеним и препознатљивим изгледом),
- економичност (изградња сличних станова у великим количинама обезбеђује више смештаја по нижим трошковима),
- периоди изградње (већина је изграђена у деценијама после Другог светског рата),
- типови становања (варирају од породичних објеката до великих блокова високих зграда),
- друштвена једнакост (егалитаризам и униформност преовлађују у односу над индивидуализмом и различитошћу),
- функција (у великим насељима су укључене функције подршке као што су центри суседства, друге службе и школе, али не увек и често је становање јасно одвојено од других функција) (Табела 2),
- локација (већина насеља је изграђена ван тадашњих граница града – периферно и приступачно земљиште, где су нека од ових некада периферних места постала централна, док су друга остала изолована).

Табела 2 - Заједничке функције у Стамбеним насељима (*Large Housing Estates*), извор: (Antypenko & Benkő, 2022, p. 162)

А (Објекат)		Б Празнина (отворени простор)	
А.1 Стамбени објекти	А2 Јавна зона	Б1 Транспорт	Б2 Рекреација
стамбене јединице и заједнички простори зграде (степениште, хоризонталне	објекти урбане инфраструктуре: станице, паркинг или технички објекти 1. ниво: основне школе, вртићи, обданишта, продавнице прехранбених производа и малопродаја	путна мрежа, паркинг	игралишта, спортски терени, мале зелене површине између зграда и др.

¹⁰² У првој половини 20. века се у Немачкој и Аустрији се могу наћи различити примери насеља - „*Siedlungen*“ или „*Wohnsiedlungen*“, у Француској „*cité's*“ или „*ensembles*“, у Холандији различити „комплекси“, где се то повезује са административном јединицом стамбених заједница. На шпанском, „*polígonos de vivienda*“ најближе осликава стратегију изградње великих стамбених насеља у градовима, док је „*housing estate*“ енглески термин коришћен више у Великој Британији, у односу на „*housing development*“ и „*tract housing*“ коришћен у САД-у и Аустралији (Wassenberg, 2018)

¹⁰³ често с високим кулама (обично пет или више спратова)

комуникације, одвојене просторије, кровне терасе и др.)	2. ниво: банке, поште, специјализоване продавнице, биоскопи		зелени урбани парк, јавни простор, пијаца на отвореном, отворени стадион и др.
	3. ниво: зграде управе, културни центри, позоришта, музеји		

Земље уврштене у наставак поглавља су земље које су се граничиле с тадашњом Југославијом (Мађарска, Румунија и Бугарска) и остале чланице источног блока (Пољска, Источна Немачка и Чехословачка). Албанија као временски краћи члан Источног блока и земља чији је развој и урбанизација у другој половини 20. века мањи у односу на друге примере¹⁰⁴ (Sjoberg, 1992) неће бити детаљније разматрана у даљем делу текста. У даљем делу је издвојен општи контекст појединачних земаља Источне Европе у периоду развоја становања у другој половини 20. века, као и пример једног стамбеног насеља¹⁰⁵. При томе истраживање не искључује нити фаворизује одређене градове и стамбена насеља, већ тежи општој слици развоја стамбених насеља у источном социјалистичком делу Европе, истичући сличности и разлике у односу на праксу у Југославији, посебно имајући у виду студију случаја објекта централних стамбених блокова Новог Београда у следећем поглављу докторске дисертације.

Мађарска

У Мађарској се у другој половини 20. века мењало више различитих облика становања. Значајна је промена државне стамбене политике 1960. године, када је покренут такозвани „петнаестогодишњи програм стамбеног развоја“ који је имао за циљ изградњу милион нових станова у Мађарској (са 10 милиона становника), од чега је 250 000 предвиђено за Будимпешту. Ипак, до средине 1960-их је постало очигледно да се овако постављени амбициозни циљеви програма стамбеног развоја не могу испунити конвенционалним грађевинским технологијама. Због тога је донета одлука да се усвоји примена технологије градње совјетских стамбених фабрика (почев од 1965. године). Префабриковани системи су стамбену изградњу учинили бржом и економичнијом, али и дозволили могућности различитих величина и висина објекта. Стандардизација у стамбеној изградњи је постала уобичајена, а изградња великих стамбених насеља на ободима градова је усвојена као главна стратегија урбаног развоја (Benko, 2015; Kovacs et al., 2018).

Следећи наведени налет градње из 1960-их година, период 1970-их је обележио врхунац стамбене изградње у Мађарској у време државног социјализма, превасходно због поменуте префабриковане технологије (Kovacs et al., 2018). Ипак, од почетка осамдесетих година државни систем градње улази у кризу. Држава је била принуђена да повећа подршку приватним облицима стамбене изградње. Крајем 1980-их економска криза је постала тежа и производња оба облика и приватне и државне градње је опала без државних субвенција (Hegedus & Tosics, 1992).

Насеље Келенфолд (*Kelenföld*), 1966-1983, се налази у главном граду Будимпешти, који има 13 великих стамбених насеља планираних за више од 20000 становника и реализованих током два петнаестогодишња програма масовног становања у периоду 1960.-1990. године. Прво велико стамбено насеље изграђено у систему префабрикованих панелних плоча је управо Каленфолд и данас

¹⁰⁴ у периоду од 1960-их до касних 1970-их није забележен пораст удела у урбаним срединама и мања градња нових станова

¹⁰⁵ та насеља се, посебно од 2000их, реконструишу, адаптирају и препознаје се квалитет који није био у фокусу у годинама градње и првобитне експлоатације

представља једно од најразвијенијих стамбених зона у граду. Изградња, која је започета 1966. године, је представљала пројекат на неизграђеном подручју поред историјског урбаног језгра града, где је у мањој мери вршена реконструкција постојећег фонда уз локацију железничке станице (Antypenko & Benkő, 2022).

Изграђени објекти у насељу нису имали јавну функцију, али су нудили заједничке просторе за своје становнике: степеништа, оставе и паркинг просторе у подрумској или приземној зони. У неким од ових зграда се данас налазе пословни простори у приземљу приватизованих станова. Језгро јавне функције је успостављено у такозваном „центру града“ поред парка Бикаш, замишљеног као кључни функционални елемент који ће насељу дати додатни карактер ван искључиво стамбене „спаваонице“. По совјетским принципима објекти вртића, школе и др. су постављени у унутрашње делове стамбених зона насеља, док су продавнице прехранбених производа и друге услужне делатности распоређене дуж главних саобраћајница (Antypenko & Benkő, 2022).

Чехословачка

У послератној Чехословачкој, у односу на остале земље обухваћене овим потпоглављем, уочене су специфичне миграције узроковане пресељењем немачког становништва из пограничних области у Немачку, са истовременом мобилношћу људи између Словачке и Мађарске. Као одговор на те појаве, присутна је значајна и политички мотивисана тенденција насељавања ослобођених региона и станова стечених евакуацијом. Неколико година након тога, 1948. године, је почео процес експропријације приватног стамбеног фонда. Програм индустријализације, као и у другим источноевропским земљама, је иницирао досељавање становника у градове, посебно у Словачкој, што је резултирало великом потражњом за становима. 1955. године се сходно томе проглашава „Програм индустријализације грађевинске индустрије“. Убрзо потом је уведено кооперативно становање, које су спроводиле регионалне стамбене задруге, али и становање предузећа. Становање у задругама у градовима је парирало индивидуалном становању - доминирале су мале стамбене задруге, које су биле повезане са предузећима и локалним властима, при чему су испуњавале индивидуалне интересе и могућности задругара (Michalovic, 1992).

У Чехословачкој је интензитет стамбене изградње кулминирао у периоду 1971–1980. године и то у градовима у виду изградње великих стамбених насеља коришћењем префабрикације (више од 90% новоизграђених стамбених вишепородичних зграда). Као и у осталим државама у периоду од почетка 1980-их, стамбена изградња је у опадању (Michalovic, 1992).

Словачка је, у односу на Чешку, и упркос новом уставу из 1960. године, који је признавао словачка права, словачким националним органима дао само ограничена институционална овлашћења и централни комитет у Прагу је и даље доминирао органима и пословима у Братислави. 1971. године влада Словачке Социјалистичке Републике одобрила је „Принципе и концепт урбанизације у Словачкој“ (Arzmi, 2020).

Стамбено насеље Петржалка је било тада највеће насеље у Чехословачкој за које је расписан међународни конкурс. Истиче се и као највећи модернистички стамбени пројекат у средњој Европи и као амбициозан покушај да Братислава створи модернистички „алтер его“ град с друге дунавске обале (широке улице, градски живот и висококвалитетна урбана средина) (Jaššo et al., 2023). На конкурс из 1967. године, учествовало је чак 310 учесника из 28 земаља. Планирано је било да број станова до 1980. године буде 60 000 (за око 140 000 становника). Конкусно

решење је предвиђало око 150 000 становника са 40 000 станова са додатним објектима за школе, здравствене установе, електране и др. Централна област насеља је замишљена као булевар „срце“ друштвеног и културног живота, а као продужетак старог градског центра Братиславе с друге стране Дунава (Arzmi, 2020). Јашо и сарадници ипак истичу да Петржалки недостаје „велика утопијска визија“ типична за Нови Београд и Бразилију. Такође истичу да је почетна идеја рођена у времену када је модерност трансформисана у менаџерску и технократску позицију (Jaššo et al., 2023).

Године 1991. Петржалка је имала око 50 000 станова у којима је живело близу 130.000 људи и до 2000-их година није имала позитиван одјек због своје архитектонске хомогености, лошег квалитета станова и недостатка функционалне разноврсности, али се зачуђујуће добро прилагодила обнови након тог периода и успела да добије нови карактер у 21. веку (Arzmi, 2020).

Пољска

Стамбени систем успостављен у Пољској касних 1940-их је почивао на два ослоња: административним прописима (контрола станарине, национализације и јавне расподеле станова) и извесног јавног система субвенције. Мере стамбеног збрињавања (од краја рата и током 1950-их) су спроведене због катастрофалне стамбене ситуације након рата, са фокусом на проблеме дистрибуције, где становање није приоритет, а ни средство производње. То се огледа и у одсуству приоритета на политичком плану (не постоји приоритетни приступ финансијским и материјалним ресурсима). Тек је „Конгрес дестаљинизације“ Совјетске Комунистичке партије 1956. године наговестио увођење либералније политике, где је доношење неких одлука у стамбеном сектору делегирано локалним властима, а истовремено је проширен простор приватне иницијативе. Због тога је крајем 1950-их број станова произведених ван национализованог сектора порастао, али је почетком 1960-их поново опао (Schmidt, 1992).

Тек током 1970-их је по први пут је разрађен свеобухватан стамбени програм са квалитативним и друштвеним циљевима. Програм је пратио релативно висок пораст стамбене производње усмерен ка већим становима вишег стандарда (Schmidt, 1992). Спроведена је приватизација стамбеног фонда. Закупци у јавној и задружној својини добили су могућност да откупе станове у којима живе, а финансијска средства из ових трансакција требало је да буду усмерена на ревитализацију стамбених инвестиција (Muziol-Weclawowicz, 1992). Крајем 1970-их стамбена производња стагнира и нагло опада почетком 1980-их. У децембру 1981. године власт је преузела војска (Schmidt, 1992). У току 1980-их вишегодишње једностране економске и инвестиционе политике, неадекватност стамбених политика, као и други фактори довели су до колапса система дизајнираног да задовољи стамбене потребе (Kozłowski, 1992).

Урбанистички план насеља Нова Хута је највеће стамбено насеље послератног периода у Пољској и водеће међу сличним који су изграђени у Источној Европи. Према социјалистичко-реалистичкој идеологији, припада европским концептима модерног периода, али се разликује јер показује креативнију трансформацију историјских облика (Zbiegień, 2015).

Почетак реализације, 1949. године, се заснивао на разради урбанистичког пројекта тима Тадеуша Пташицког (*Tadeusz Ptaszycki*). Пројекат је укључивао елементе концепта „суседске јединице“ и вртног града. Стимулисан је развој самодовољног насеља са свим неопходним јавним и заједничким објектима, школама, продавницама, услужним објектима и др.

Нова Хута користила је историјски урбани концепт као и идеје о идеалним градовима са јасно наглашеном централном зоном (Sumorok, 2015). Најстарији стамбени објекти у југоисточном делу се граде средином 1949. године (једносратне и двосратне зграде¹⁰⁶), док је развоју центра насеља претходила изградња објеката средином 1950. године¹⁰⁷ - јављају се и прве референце на историјску архитектуру, у виду профилисаних венаца и тавана који покривају равне кровове. 1956. године се одвија пројектовање тзв. Шведског блока у виду потпуно функционалистичке архитектуре са мотивима Корбизјеа. Употреба нове технологије је допринела да се зграда сматра напретком Нове Хуте (Zbiegień, 2015). Значајне интервенције у простору Нове Хуте завршиле су се 1956. године. Блокови у Новој Хути, смештени углавном дуж улица, направили су чисте квартове са зеленим двориштима и сопственом комуникацијом (Sumorok, 2015).

Румунија

У Румунији је након 1948. године урбани раст био повезан са првим периодом брзе индустријализације и фокусом на развоју примарне производне базе и рударења минерала. Програм брзе индустријализације, као и већина источноевропских нација након рата, подразумевао је да је држава становању дала веома низак приоритет. Иако је очигледно постојао велики недостатак стамбеног простора у урбаним срединама током 1950-их, где је између 1948. и 1956. становништво у градским насељима порасло за скоро 2 милиона, изграђено је мање од 150 000 станова

План систематизације, усаглашен на Конгресу Партије 1972. године, је значајније увео питање становања у правни и политички контекст. Предвиђало се да се кроз зонирање коришћења земљишта дефинише функционална подела зграда и објеката заједнице, посебно да би цивилне канцеларије и друге услужне агенције биле смештене у једној вишеспратној згради (Lowe, 1992). У великој мери се користе индустријски префабриковани системи. Нажалост, монтажне армиранобетонске јединице које се најчешће користе, елиминишу сву функционалну флексибилност и имају слабе изолационе капацитете. Ипак, ови системи ће постепено бити напуштени и замењени софистициранијим и задовољавајућим типовима префабрикованих елемената (Grecianu, 1992).

У Букурешту је могуће идентификовати четири различита периода у производњи масовног становања: краткотрајне, али интензивне промене 1950–1955. – кореспондирају са присвајањем совјетске стамбене политике; 1956–1977. – отварање према принципима функционалистичког града, 1977–1990. – стамбена политика је одражавала значајне мере штедње. Изградња стамбених насеља је престала након 1990. године (Marin & Chelcea, 2018).

Стамбено насеље Балта Алба се развијало између 1961. и 1966. године, са 36 000 станова и око 100 000 становника. Евидентан је нестанак ортогоналних оса, са применом нових кривудавих стаза, што спречава организацију зграда у правоугаоне градске блокове. Напуштен је градски блок правилне величине, формиран правилном уличном мрежом и позиција објеката више се не посматра у односу ка улици, већ у односу на квартал - колективне зелене површине које заузимају већину неизграђене површине постају места друштвене интеракције.

¹⁰⁶ стварају утисак тихих, зелених предграђа - идеје баштеног града (Sumorok, 2015)

¹⁰⁷ стамбени објекти из комплекса „Б“ и „Ц“, су формирали компактније четврти где се улица често третира као важан елемент композиције (Sumorok, 2015)

Карактеристике ових великих целина су њихова организованост у сложене структурне целине. Сваки пододељак је уживао значајну количину функционалне аутономије и садржао је најмање један комерцијални центар, медицински центар, вртиће, школе, објекте за спорт и рекреацију и управне зграде (Maxim, 2009).

Бугарска

Иако многи бугарски градови имају веома старе корене, то није значајније негативно утицало на убрзано формирање нових насеља модерног карактера. Шездесете године прошлог века су период трансформације већег дела урбаних подручја. Нагли пораст становништва главног и већих градова захтевао је убрзање стамбених програма, изградњу културних и друштвених центара, као и ширење саобраћајних и јавних комуналних услуга. Сваки нови или модернизовани град имао је сопствени план развоја и пројекти већих стамбених насеља су били карактеристични за тај процес. Ова висока стопа нове стамбене изградње није била уравнотежена сличним стопама реконструкције и модернизације, што је значило релативно велики удео застарелих и физички дотрајалих станова у постојећем стамбеном фонду (Johnsson, 1992).

У стамбеном сектору појавиле су се две доминантне институције: државна грађевинска предузећа, и алокативна тела (општинска већа) која су управљала расподелом новоизграђених државних стамбених јединица. Први је оличавао идеологију социјалистичке производње нових кућа, а други социјалистичко управљање приступачном становању. Обе ове институције заузеле су учвршћену позицију у систему стамбеног решавања, које карактерише висок степен анонимности и униформности (Koleva & Dandolova, 1992). Иако је Бугарска по уставу и економској политици била најсличнија СССР-у, дозвољавала је и подстицала приватно власништво над становима (Koleva & Dandolova, 1992).

Стамбено насеље Младост у Софији је рађено према комунистичкој идеологији, по којој су стамбена насеља пројектована и изграђена као самосталне урбане целине, које одговарају одређеном броју становника, а садрже школу, тржни центар и инфраструктуру јавног превоза (Iordanidou et al., 2022). Младост стамбено насеље је грађено између 1968. и 1989. године и јасно прати идеју о „социјалистичком стамбеном комплексу“ - са 5 група стамбених блокова и одговарајућом социјалном инфраструктуром (школа, вртић, домови пензионера, окружна болница) што је резултирало развојем различитих суседстава. Насеље има преко 105 000 становника (са 38.868 станова). Седамдесетих година просечан број јединица по згради био је 34; осамдесетих година порастао је на 48. Младост 1, 1а, 2, 3 и 4 подељени су релативно широким саобраћајницама и укључују веће зелене површине (Folic et al., 2011; Hirt, 2008).

Источна Немачка

Почевши од 1960-их, преглед стамбене агенде у оквиру Источне Немачке, хијерархијски зависне од утицаја СССР-а, показује да је промена парадигме и фокус ка великим насељима био свеобухватнији у односу на праксу у Западној Немачкој. Пратио се модел промовисан у Совјетском Социјалистичком Савезу под мантром „индустријализација грађевинске индустрије“, што је и дефинисано на првој Конференцији о грађевинарству у Источном Берлину 1955. године и спроведено у току 1960-их. Током тог времена, постојећа мала предузећа су постепено замењена комбинатима, тј. интегрисаним државним предузећима, под строгим контролом централне владе. Источнонемачки стамбени објекти се фокусирају на стандардизацију кроз употребу префабрикованих и монтажних бетонских

елемената, а са фокусом на коришћење тих технологија у градњи већих стамбених насеља (Urban, 2018).

Источни Берлин је сведок развоја нових стамбених насеља посебно у периоду 1970-их за време Ериха Хонекера, који је као шеф државе 1973. покренуо значајан стамбени програм (*Wohnungsbauprogramm*) обећавајући изградњу приближно три милиона нових стамбених јединица са 2 милиона остварених на крају. Граде се три насеља Марцан, Хелерсдорф и Хохеншонхаусен. Стамбене зграде су грађене уз заједничке садржаје и објекте као што су продавнице, школе, вртићи, игралишта и спортски објекти, где је становање промовисано као одраз принципа социјалистичког друштва с једнаким животним условима и модерним садржајима за све, слика државе која „брине о основним људским потребама“ (Urban, 2018).

Стамбени комплекс у Марцану (*Marzahn*), архитекте Роберта Корна (*Robert Korn*) у Источном Берлину је грађен од 1977. до 1990. године (тада са око 60 000 изграђених станова) и представљао је тада највеће стамбено насеље у Европи. Узори насељу су били утемељени у ставовима ЦИАМ-а и Корбизјеа, и чистог почетка (*tabula rasa*) - визија новог идентитета прокламована посебно политички. Пројектовани у панелном систему Платенбау (модуларни стубови и плоче), сви стамбени објекти су били исте спратности и димензија, са заједничким садржајима и објектима између њих - посебно наглашеним као део за задовољавање свих потреба нових корисника насеља. У насељу су становници створили свој нови заједнички идентитет кроз задруге и организације у оквиру тог насеља (*Marzahn Housing Development, Berlin – The Twentieth Century Society*, n.d.; Urban, 2018).

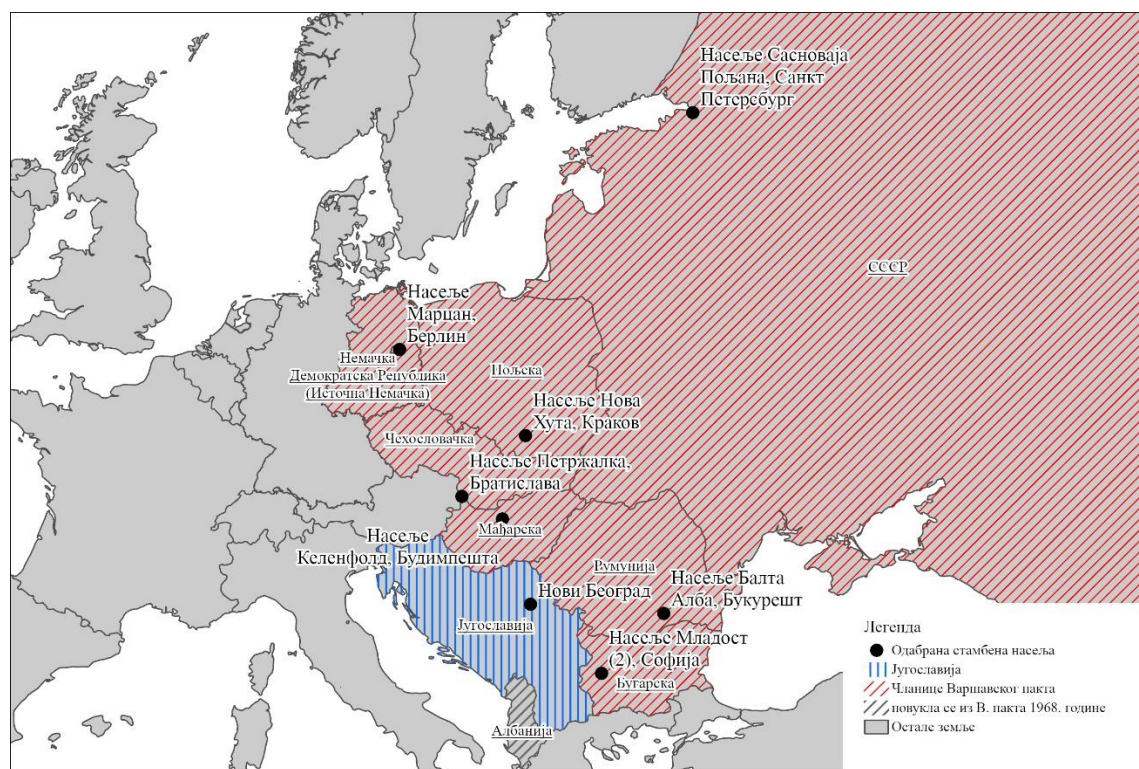
Иако касније стигматизован у медијима због повезаности са социјализмом, Марцан је једно од ређих насеља које је задржало већину станова у власништву и под управом стамбених заједница, при чему су кирије остале релативно ниске у поређењу са другим становима у Берлину. Марцан се због тога данас сматра једним од последњих уточишта стамбене утопије у Берлину и шире (*Marzahn Housing Development, Berlin – The Twentieth Century Society*, n.d.; Urban, 2018).

СССР са свим припадајућим републикама у том периоду

Талас совјетске изградње од средине 1930-их до средине 1950-их је познат као стаљинистички период. Ново становање, зграде називане „стаљинкама“, су биле масивне стамбене зграде од четири до девет спратова са пространим становима и високим плафонима. Следећи талас совјетске изградње од средине 1950-их до касних 1960-их је дефинисан главним улицама и продавницама постављеним по ободу стамбених насеља, а у центру су школе и вртићи окружени стамбеним зградама и зеленим површинама са игралиштима и спортским теренима. У том периоду дошло је до потпуног преласка на стамбена насеља као главног типа организације становања у градовима Совјетског Савеза. Новоизграђена стамбена насеља састојала су се од средњеспратних стамбених зграда, изграђених од панелних блокова за 80–100 станова (око 300 становника). Зграде су називане „хрушчовкама“ и преко десет типова стамбених зграда је развијено између 1950-их и 1960-их. Почевши од касних 1960-их, стамбена насеља су се састојала од стамбених зграда са осам, девет или више спратова и ове вишеспратнице су назване „брежњевке“. Станови у њима су били пространији и удобнији у поређењу са „хрушчовкама“ (Gunko et al., 2018). До раних 1970-их совјетски стамбени модел се консолидовао у свој модерни облик (доминација државног облика стамбеног збрињавања, стабилно ниска закупнина, оријентација на вишестамбену изградњу у великим монотоним стамбеним насељима - гради једна грађевинска фирма с префабрикованим елементима и др.) (Bessonova, 1992).

Микрорејони (*Микрореон*) су од 1955. до 1985. представљали организовање стамбених насеља широм бившег СССР-а и у оквиру Источног блока. Кроз анализу различитих параметара и стандардизованих грађевинских елемената, реализоване су бројне итерације објекта (50 милиона станова у СССР-у). Сви објекти су имали јасно дефинисане заједничке просторе или објекте (Bjelikov, 1975; Neckman & Zapel, 2018).

Стамбено насеље, или боље микрорејон, Сосноваја Пољана (*Sosnovaya Polyana*), је зелена и добро развијена област на југозападу Санкт Петербурга у којој доминирају зграде типа „хрушчовке“. Хрушчовке су развијене као решење за акутну послератну стамбену кризу и као средство за подизање животног стандарда совјетских грађана. Иако су ови објекти замишљени као „привремено решење“ са процењеним животним веком од двадесет пет до педесет година у зависности од серије, то ипак није био случај. Насеље становницима нуди зелени простор, простран и мале густине са добром повезаношћу и инфраструктуром. Погледом са стране по Коравлевој и Гизатулини могуће је сагледати квалитет великих стамбених насеља кроз техничке и материјалне карактеристике зграда (у овом случају неславних „хрушчовки“), док је слика изнутра разноврснија, нијансирана и суптилнија. (Korableva & Gizatullina, 2024).

Слика 38 - Приказ локације стамбених насеља у оквиру земаља источне Европе и посебно Источног блока у другој половини 20. века, извор: аутор

Однос и разлике са Југославијом

Југославија се сматрала пиониром у комунистичком свету. Прва која је пркосила Совјетском Савезу и кренула сопственим независним социјалистичким путем. У источној Европи утицај југословенског независног и реформисаног комунизма могао се пратити у, на пример, Мађарском устанку 1956., и, у мањој мери, у Прашком пролећу 1968. Програм Солидарности у Пољској почетком 1980-

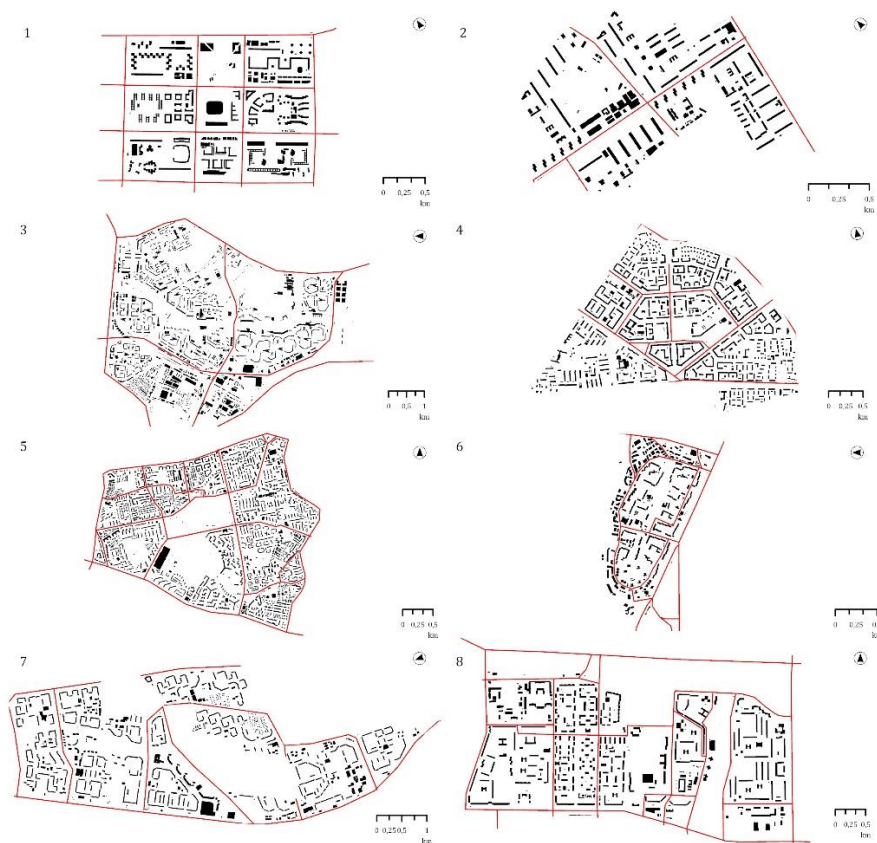
их сведочи о чињеници да су југословенски ставови о друштвеној својини и самоуправљању били интересантни и у новије време (Nord, 1992).

Ипак, парадоксално је да је та државна својина (или државна контрола) стамбеног фонда је у већини случајева постала квази-право, односно корисници државних станова су практично уживали извесну слободу да своје станарско право пренесу преко сивог тржишта. С обзиром на политичку неизвесност имовине, право везано за стварну контролу пренето је у већини случајева на корисника. Ово је једна од најважнијих противречности система: држава у принципу има огромну моћ над приватном сфером, али у стварним процесима нижи нивои (појединачне државне фирме и приватна лица) врше велики утицај на стварну употребу имовина (Hegedüs & Tosics, 1992).

Оно што је слично у већини претходно обрађених источноевропских земаља, па и Југославије је да је систем планирања био више политичка него економска категорија. Планирање значи моћ над расподелом економских ресурса друштва, где је општа карактеристика источноевропског становања била да су средства која се троше на становање контролисана од стране система, заснованог на доминацији једне политичке елите. Иако се овде може наћи велика разноликост решења, логика система је била иста у свим источноевропским земљама да кључне одлуке буду доношене у централизованом систему планирања (Hegedüs & Tosics, 1992).

Иако је током касних 1940-их и 1950-их становање политички и материјално било занемарено, у оквиру стамбеног сектора, државни облик стамбеног збрињавања је увек у односу на друге облике обезбеђивања стамбеног простора уживао висок приоритет у свакој од источноевропских земаља. Већина разлика која се јављала у појединим земљама произилазила је из институционалне структуре „државе“, а расподела моћи међу државним органима је такође била предмет промена (проблем секторског и територијалног планирања) (Hegedüs & Tosics, 1992).

У неким земљама, као што је Мађарска, државно становање постепено је изгубило доминацију са растућим буџетским проблемима, док је у другим земљама ова промена била резултат колапса политичког система (између осталих и Југославија). Од 1960-их па надаље, ове земље су значајно смањиле ниво државне доминације над неким секторима стамбеног система, развијајући важне подмоделе источноевропског стамбеног модела. Може се тврдити да су у овим земљама основни елементи модела заједничког становања измењени пре него што се цео политички систем променио крајем 1980-их (Hegedüs & Tosics, 1992). Шта год да је био разлог промене, општа последица оваквог стамбеног модела у источноевропским земљама, је постојање трајне несташице стамбеног простора. Све ово је довело до веома нерационалног коришћења стамбеног фонда (Hegedüs & Tosics, 1992).

Слика 39- Изграђена структура и главне комуникације стамбених насеља (1-Централна зона Новог Београда, 2-Келенфолд, Будимпешта, 3-Петржалка, Братислава, 4-Нова Хута, Краков, 5-Балта Алба, Букурешт, 6-Младост, Софија, 7-Марцан, Берлин, 8-Сасноваја Пољана, С. Петербург), извор: аутор

3.3.2. Вишепородично становање у Југославији

Вишепородично становање у Југославији у периоду друге половине 20. века је било обликовано социјалистичким принципима и идејама о равноправности и једнакости (Antonić, 2016). У различитим областима се Југославија у источноевропском и социјалистичком домену сматрала једном од земаља пионира. Била је јединствен пример државе која се одвојила од генерално заступљене политике социјализма под вођством СССР-а што је даље омогућило формирање специфичног типа самоуправног социјализма (Nord, 1992).

Вишепородично становање, слично као и у осталим Источноевропским социјалистичким земљама, је примарно било у великој мери везано за политичке агенде (Hegedüs & Tosics, 1992). Ипак специфичности у односу на друге земље Источног блока су постојале, између осталог у улози пројектантског процеса, концепата, па и урбанистичког и просторног планирања становања (Antonić, 2016).

На простору Југославије се стамбена изградња у периоду након Другог светског рата фокусира на реконструкцију државе и индустрије, а потом у периоду касних 1950-их у већој мери и грађевинског фонда. Иако је у првој деценији друге половине 20. века становање политички и материјално занемарено, државни облик стамбеног збрињавања је предњачио и становање је ипак било важно за социјалистичку државу као део идеологије државе која се директно спроводила у становању (Antonić & Đukić, 2017). Нова стамбена изградња у пуном обиму се динамично активира током 1960-их година (Baylon, 1979a). Развој становања у тим годинама брзо се одвија, али у периоду од средине 1970-их

почиње блага криза, а потом и крах државне стамбене градње почетком 1990-их (Vujić, 1975; Vujošević et al., 2010). Специфично је да се становање од краја Другог светског рата одвија преласком градње из градске матрице у приградска стамбена насеља и тако функционише све до поновног повратка у градску матрицу током 1980-их и почетком 1990-их (Лојаница, 2019). Иако је у Југославији у периоду након рата постојало више различитих система становања укључујући легалне и нелегалне системе градње (Kos, 1992), ово истраживање се фокусира на друштвено легитимној изградњи коју су изводила јавна грађевинска предузећа (претежно активна у оквиру формалног сектора производње). У оквиру масовне стамбене изградње социјалистичке власти су првенствено подстицале државну изградњу вишепородичних стамбених склопова за радничке и средње класе (Baylon, 1979a).

Периоди развоја у другој половини 20. века се, према Антонићу могу, поделити на два периода и то: доминантно социјалистички период¹⁰⁸ од 1945. до 1990. и постсоцијалистички период који наступа након 1990. године и траје и данас (Antonić, 2016). Социјалистички период карактерише самоуправни социјализам тј. радничко самоуправљање (Vujošević et al., 2010). Постсоцијалистички период донео је промене које су видљиве у стамбеном сектору и вишепородичним објектима посебно са аспекта броја и врсте станара јер је у новом (капиталистичком) становању градња намењена за тржиште и стога је главни елемент финансијска способност станара независно од броја чланова, статуса и сл. (Antonić & Đukić, 2017; Petrović, 2004).

Лојаница, са друге стране, дели периоде стамбеног развоја после рата на мање периоде и то: период непосредно после Другог светског рата, период 1950-их, период 1960-их и 1970-их, период 1980-их и период 1990-их.

У првом периоду непосредно након рата се експроприше већи број станова и стан постаје брига у оквиру заједнице, социјалне једнакости и решења стамбеног питања радничке класе и омогућавања прилагођеног стандарда. 1950-их година с потпуним одвајањем социјализма у односу на Источни блок се такође спроводе бројна истраживања организације у оквиру становања (значајни су Бајлон, Алексић, Миленковић и други) (Лојаница, 2019). Акценат се даје примени архитектуре интернационалног стила и вођеној принципима Атинске повеље. Шездесете и седамдесете године доводе до великог броја архитектонских конкурса (централна зона Новог Београда и др.) и доминантно градње већих стамбених насеља (Лојаница, 2019). У том периоду се издваја значајна и градитељски успешна група архитеката која је учествовала у пројектовању многих стамбених комплекса и вишепородичних стамбених склопова у овом периоду (Чанак, Јанковић, Мартиновић, Лојаница, Цагић, и други). 1980-те године означавају крај градње великих комплекса у том броју и полако приказују повратак урбаној матрици и језгру града. (Лојаница, 2019).

Послератни период и посебно период друге половине 20. века је изразито динамичан период не само по градњи и у новим конкурсним решењима у становању, већ и по законској регулативи која се мења заједно са тенденцијама тог доба у Југославији и посебно на територији Србије.

Аутори Цагић и Крстић у књизи „Закони за архитектуру и урбанизам у Србији од 1945. до 2012“ су представили периодизацију развоја регулаторног оквира у Србији у том периоду, где истичу следеће периоде: период прве генерације послератног законодавства (1954-1962.), период „друге генерације“ послератног законодавства (1964-1973.), период између 1974. и 1989. и период „треће

¹⁰⁸ Србија као део Социјалистичке Федеративне Републике Југославије

генерације“ послератног законодавства (1974-1989.) (Цагић-Милошевић et al., 2014). У првом послератном периоду (до средине 1950-их) је грађевинска регулатива преузела, готово дословно, одредбе дефинисане у доба предратне регулативе (Trbojević, 1989). Период послератне реконструкције од 1945. до 1953. године карактеристичан је по првом петогодишњем плану у Југославији и централизованом систему урбаног планирања (Цагић-Милошевић et al., 2014).

Први период од 1954. године обухвата одступање од до тада централизованог државног система планирања уз децентрализацију и самоуправљање. Други период представља отклон од система савезне државе и законодавство се препушта републикама и локалној самоуправи. Трећи период на савезном нивоу не обухвата законе који се тичу поља архитектуре и урбанизма. Тада је децентрализација била у потпуности остварена (Цагић-Милошевић et al., 2014). Периоди законодавства пре 1954. и након 1989. године, представљају претходницу и залазак једног доба у смислу вишепородичне организоване, планске градње на простору Југославије и Србије. Са друге стране, крајем 20. века између 1989. и 2003. - период „прве генерације“ постјугословенског законодавства представља период у коме се дешава поновна централизација на нивоу републике у односу на локалну самоуправу (Цагић-Милошевић et al., 2014).

Периоди који су дефинисани у законској регулативи и њеној промени у другој половини 20. века у области становања прате и поклапају се у већој мери и са тенденцијама и променама у архитектонској мисли и пројектима у стамбеној конкурсној и пројектантској пракси Југославије, а посебно Београда. У законодавној пракси се издвајају следећи прописи у области становања који помињу заједничке просторе: Закон о стамбеним односима ФНРЈ (1962)¹⁰⁹ и Закон о стамбеним односима СФРЈ (1966-1968)¹¹⁰ (Цагић-Милошевић et al., 2014).

Префабрикована градња у Југославији

Системи префабриковања грађевинских материјала и елемената у изградњи стамбених објеката у Југославији током друге половине 20. века су одражавали технолошки напредак и оријентацију према индустријској производњи, као и бржој изградњи стамбених објеката (Baylon et al., 1979, p. 2; Trbojević, 1989). Овај приступ тежио је да убрзано омогући задовољење велике потражње за становима, посебно након Другог светског рата, с убрзањем процеса изградње и контроле квалитета појединачних елемената у процесу, где пројекат сваког појединачног функционалног елемента личи у малом на пројекат целокупног објекта (Baylon et al., 1979, p. 2; Trbojević, 1989). Префабрикација зидова, на пример, је омогућавала лако варирање димензија станова у конципирању и изради вишепородичних објеката задржавајући ефикасност и економичност (Пантовић, 2016).

Став Самарцића још 1989. је био да сумња да ће концепт рационализације и индустријализације који је масовно примењен у Југославији у изградњи објеката

¹⁰⁹ Члан 70. - „управљајући стамбеном зградом кућни савет врши нарочито ове послове: стара се о текућем одржавању зграде и заједничких просторија...“; Чланови 90, 91 - „Стамбена зграда сноси трошкове текућег одржавања зграде и заједничких просторија и оправке заједничких просторија“; Члан 122 - „Уговор о коришћењу стана треба да садржи одредбе о коришћењу заједничких просторија и уређаја у згради“; Члан 130 - „Отказ уговора о коришћењу стана ако носилац станарског права или други станар користи заједничке просторије за сврху противно уговору...“; Члан 185 - „Станарину за просторије које се користе заједнички са осталим сустанарима сустанар плаћа сразмерно броју станара који заједно користе с њим те просторије према укупном броју лица која користе те заједничке просторије“

¹¹⁰ такође истиче тесктове који се поклапају с претходним законом као што су чланови 122, 130 и 185

успети да задовољи потребе за око 30 до 40 година (функција, намена и др.). Посебно из разлога што је на простору Југославије градитељска пракса изложена тенденцији снижавања грађевинских трошкова, што доводи до неповољног квалитета, кратког века трајања, високих експлоатационих трошкова и сл. (Samardžić, 1989). Важно је нагласити да је употреба система префабрикације у изградњи станова у Југославији била део ширег социјалистичког (политичког) пројекта, где је нагласак био на брзој индустријској изградњи како би се задовољиле потребе за становањем великог броја људи. Ови системи имали су и своје предности и изазове, а наслеђе тог периода у извесној мери видљиво је и данас у стамбеној архитектури у региону.

Трбојевић истиче да се пројектовање за индустријско префабриковано грађење разликује од класичног грађења на два начина: у креативном приступу, али такође и у техничкој обради, врсти и садржају документације. Он истиче да се од 1960-их година и наредних 30 година префабриковано грађење у Југославији брзо развијало, што је било не само питање градње већ и тема бројних симпозијума и стручних скупова који су се бавили истраживањем различитих аспеката оваквог система градње. Развој префабрикације је у Југославији пратила и постепена промена прописа пратећи промене односа учесника у грађењу и увођењу нових технологија (префабрикација и др.) (Trbojević, 1989). Једна од значаја префабрикације за вишепородичне склопове у Југославији је било и то што је омогућавала флексибилности конструктивног система и то у виду затворене¹¹¹ и отворене¹¹² префабрикације (Trbojević, 1989). Заступљени системи градње у Југославији су били између осталих Рад-Баланси¹¹³ систем (блокови 61-64 на Новом Београду), ИМС систем (пример објекти у блоку 21 Новог Београда), Трудбеник систем, Југомонт систем (блок 28 на Новом Београду) и Комграп систем (блок 2 на Новом Београду) (Мецанов, 2016).

Самарџић наводи да је теза да се снижавање трошкова и бољи квалитет могу постићи рационализацијом и индустријализацијом производње и грађења, иако тачнија за друге области и врсте производње, у архитектури само делимично исправна. Он истиче да се код архитектонских објеката мора посветити посебна пажња фактору времена, а да архитектура, као инвестиција не дозвољава и не омогућава краткотрајне циклусе амортизације. Самим тим закључак је да када се у процес пројектовања и производње не угради принцип променљивости, у дугорочном смислу се не може говорити о оптималним решењима, већ само о тренутним задовољењима потреба (Samardžić, 1989).

Конкурсна и истраживачка пракса у области становања у Југославији

У периоду након Другог светског рата се организује велики број научно-истраживачких скупова у Југославији који за своју тему имају расправу о стамбеном простору и унапређење становања. Значајан међународни конгрес ЦИАМ-а је био одржан 1956. године у Дубровнику (*TEAM 10 Meetings: CIAM in Dubrovnik*, n.d.), али су такође били заступљени и домаћи конгреси као што су: Саветовање архитектата и урбаниста Југославије (1950. године у Дубровнику), Југословенско саветовање о стамбеној изградњи и становању (1956. године у Љубљани), Конгрес архитектата Југославије (1958. године), Симпозијум Стан и становање (1971. године у Београду)

¹¹¹ пројектовање елемената за одређена решења стамбеног простора

¹¹² елементи се пројектују и производе за каталог из кога се затим бирају појединачни елементи и „склапа“ стамбени простор

¹¹³ оригинално француски и лиценциран од стране предузећа „Рад“

и други (Bajlon, 1975). Различите институције су се такође бавиле истраживачким и образовним радом у области становања, први Архитектонски факултет у Београду, али такође и научне институције као што је Институт за архитектуру и урбанизам Србије из Београда (ИАУС) (Bajlon, 1975).

У послератном периоду југословенски архитектонски конкурси су постали веома учестала појава и тада су већ виђени као систем демократске архитектонске институције (Шишовић, 2016). У највећој мери су те конкурсе у области изградње стамбених склопова и насеља спроводиле неке од великих грађевинских фирми, које су и изградиле те комплексе. Конкурси у области стамбене изградње комплекса и насеља су у послератном периоду постали својеврсна норма на простору Југославије, а посебно на територији Београда (Шишовић, 2016).

Бајлон је дефинисао три периода стамбених конкурса у Југославији, пре свега се базирајући на конкурсе са подручја града Београда и то као: први период, други период и трећи период. Први период је обухватао првих пет година након рата (изградња прве стамбене зграде на Новом Београду, конкурс за Северни булевар и др.). Други период се одвијао од 1950. до 1960. године (обухватао конкурсе за Булевар револуције, Булевар Октобарске револуције, улицу 27. марта и друге). Трећи период је најплоднији што се тиче конкурса и обухватао је период од 1960. године, који Бајлон у време писања текста (1975. године) сматра текућим периодом. Обележен је многобројним конкурсима, између осталих за централну зону Новог Београда, при чему су се пројекти на конкурсима заснивали на принципима Атинске повеље (Мецанов, 2009). Тај период је обухватао највеће конкурсе за стамбене блокове на Новом Београду, али и конкурсе у Сплиту, Осијеку и сл. (примећено запажено учествовање београдских архитеката). Конкурс за новобеоградски блок 21 је представљао једну од првих реализација после 1960. године. Поред новобеоградских блокова се реализују и конкурси за насеље Коњарник, Браће Јерковић и многи други (Bajlon, 1975). Додатан значај ових конкурса је било и то је што су решења поред интернационалног стила који се користио такође имала и регионални карактер. Један од примера је велика примена двотракта као типа вишепородичних стамбених склопова у конкурсним решењима и реализацијама у периоду 1960-их година. Двотракти су се као тип, како истичу Мецанов и Лојаница, једино масовно примењивали у Југославији у односу на остатак Европе (Лојаница, 2019; Мецанов, 2009). Најпознатији пример употребе двотракта је конкурс и реализација објекта у Блоку 29 на Новом Београду из 1967. године (Bajlon, 1975; Лојаница, 2019).

Заједнички простори

Нова насеља и стамбени склопови су, по правилу, истицали идеју колективног у становању, водећи се узорима некадашњих комуна (Bjelikov, 1975). Некадашња припадност одређеној улици је сада заменила припадност одређеном блоку (Bjelikov, 1975). Заједнички простори су били пројектовани у различитим типологијама које су биле коришћење у врху стамбене изградње 1960-их и 1970-их, где су били заступљени на различите начине и у различитом обиму. Период након 1990-их доноси проблеме у одржавању и управљању тим просторима. Стање простора унутар стамбених склопова је варирало од објекта до објекта. Како је правни статус у објектима био релативно уређенији и ти простори за кориснике потенцијално значајнији, тј. више везани за саме станаре, постојала је могућност да остану у прихватљивом и адекватном стању. Отворени заједнички простори с друге стране, посебно с аспекта власништва (државни, градски простори или нерешени правни статус земљишта) су били далеко више проблематични по

питању одржавања, обнове и коришћења. Истакнути су проблеми отворених простора у стамбеним блоковима (пример Новог Београда) (Antonić & Đukić, 2017).

Начин коришћења вишепородичних објеката и колективног начина живота је од почетка друге половине 20. века и у току 1960-их и 1970-их у Југославији за многе људе био новина. Људи досељени у градове, бивши становници индивидуалних објеката, требали су да се навикну на правила, логику и систем нових стамбених простора у вишепородичном становању. Примери насеља Сплит 3 и интервјуа с архитектором Динком Ковачићем говоре о томе како су аутори пројекта упућивали људе у коришћење стамбених простора, наглашавајући посебно улогу и коришћење заједничких простора (унутрашњи и спољашњи простори) (*Split 3: Dinko Kovacic*, 2017). Такође се на примерима из Југословенске кинематографије могу видети теме које обрађују проблем малог, а сопственог стана и потреба и могућности коришћења заједничких делова стамбених склопова¹¹⁴ (Слика 40) (Berković, 1962). Бранко Алексић је истицао непоходност стамбене средине као медијума која би усклађивала и однос на плану социјабилитета и остваривања социо-културалне мотивације у стамбеној средини (B. Aleksić, 1979).

Слика 40 - Ходник као простор за трку и игру у новоизграђеном вишепородичном објекту у Загребу, инсерт из филма: Мој Стан, извор: (Berković, 1962) (лево) и Фотографија играња деце у отвореном заједничком простору на Новом Београду у време градње, извор: (*Stare Slike Novog Beograda*, n.d.)

Поглавље 3 је сагледало развој вишепородичног становања у току 20. века, различитих типологија, стављајући фокус на колективну сферу становања, заједничке просторе као и промене приватности.

Сазнања из предметног поглавља се примењују у следећем поглављу 4 у којем се спроводи анализа студија случаја одабраних стамбених склопова при чему се одабрани стамбени блокови и вишепородични објекти анализирају с аспекта заједничких простора у контексту њихове привремености. С тим у вези следеће поглавље користи сазнања овог поглавља ради поделе просторних нивоа на основу којих се у пројектима препознају различити заједнички простори. Врсте и подела заједничких простора дефинисана у овом поглављу се укршта с сазнањима о принципима привремености дефинисаним за све стамбене просторе из поглавља 2, који се у поглављима 4 и 5 ближе просторно везују за вишепородичне објекте и фокусирају на могућности примене у оквиру зона заједничких простора.

¹¹⁴ филм „Мој стан“ из 1962. године – упознавање нових корисника са новим вишепородичним становањем у Загребу

4. ЗАЈЕДНИЧКИ ПРОСТОРИ У АРХИТЕКТУРИ ВИШЕПОРОДИЧНИХ СТАМБЕНИХ СКЛОПОВА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА УРБАНИСТИЧКО-АРХИТЕКТОНСКИХ ПРОЈЕКТА СТАМБЕНИХ БЛОКОВА ЦЕНТРАЛНЕ ЗОНЕ НОВОГ БЕОГРАДА

У годинама након завршетка Другог светског рата земље Источног Блока, укључујући и Југославију постале су средине обликоване идеологијом социјалистичког друштва. У периоду од 1950. до 1960. године на овим просторима забележен је највећи интензитет процеса урбанизације и индустријализације (Węslowicz, 2016). Процеси индустријализације и урбанизације међусобно су се прожимали, при чему је пораст у урбаном делу становништва условио потребу за изградњом нових стамбених насеља. Широм социјалистичких градова се 1960-их година одвија изградња великих стамбених насеља ка периферним деловима градова, са зградама монтажног префабрикованог конструктивног система (Dimitrovska-Andrews, 2005). Стамбени блокови изграђени у социјалистичком периоду поред вишепородичних стамбених склопова обухватили су и друге садржаје колективног карактера којима су се задовољавале свакодневне потребе станара (Vasilevska et al., 2014).

Београд је у периоду друге половине 20. века важио за најразвијенији град са аспекта вишепородичне стамбене градње где студије из краја 1980-их година указују да је у Београду више од половине свих станова изграђено управо у послератном периоду (David, 1975). Нови концепти и градња објеката били су део повезаности архитектуре и социјалистичких идеала, истичући колективизам и једнакост (Милашиновић Марић, 2002). На простору Београда потреба за проширењем просторних капацитета за становање и решавање проблема смештаја нових становника довела је до расписивања урбанистичко-архитектонских конкурса за пројекте вишепородичних стамбених комплекса на Новом Београду (Благојевић, 2007). Због изражене конкурсне праксе и високог степена реализације пројекта вишепородичног становања, Београд је одабран као полигон за студије случаја.

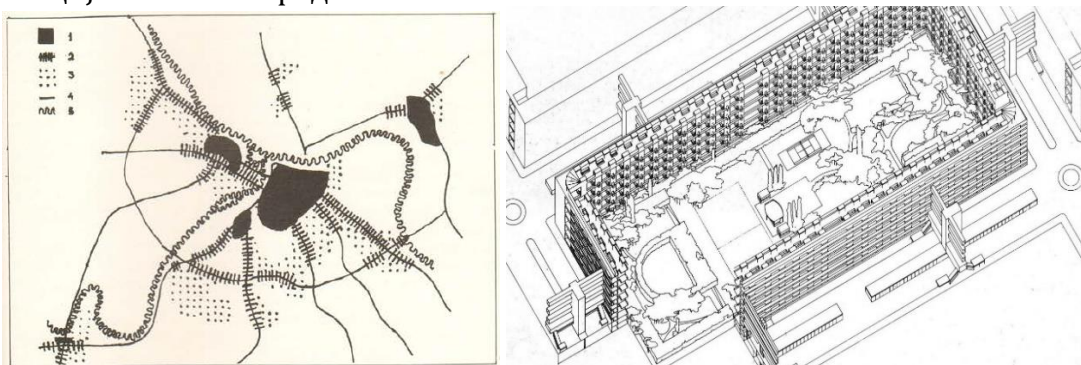
Предметно поглавље бави се анализом заједничких простора вишепородичних стамбених склопова кроз студију случаја одбраних стамбених блокова централне зоне Новог Београда, у Београду (Србија). Први део поглавља бави се анализом развоја Новог Београда и његове централне зоне карактеристичне по изградњи вишепородичних стамбених блокова. У другом делу дефинишу се релевантни аспекти и нивои урбанистичко-архитектонских решења који су предмет анализе студије случаја. Трећи део поглавља обухвата студију случаја шест одабраних стамбених блокова односно девет стамбених склопова и то у оквиру Блока 21, Блока 22, Блока 23, Блока 28, Блока 29 и Блока 30 на Новом Београду.

4.1. Развој Новог Београда

Премда се идеја о развоју Новог Београда јавила још у периоду између два светска рата (Милашиновић Марић, 2002), формирање овог простора било је динамично и трајало је више деценија. Развој овог дела града иницира 1937. године градња Београдског сајмишта, креираног у духу Модерне, док након завршетка Другог светског рата наступа изградња објеката доминантно стамбене намене, у интернационалном стилу (Благојевић, 2007). За време почетка градње подручја Новог Београда данас се сматра 1948. година када су ангажоване омладинске радне бригаде (L. Aleksić, 2015; Благојевић, 2007). Први нацрт урбанистичког решења

урађен је 1946. године од стране архитекте Николе Добровића, а 1962. године је креиран и регулациони план Новог Београда (Благојевић, 2007). Подручје Новог Београда се убрзано развијало, обухватајући изградњу вишепородичних стамбених комплекса, али и административних и инфраструктурних објеката. Нови Београд је постао симбол модернизације и урбанизације друге половине 20. века, не само у локалној средини, већ и у свету (Jaššo et al., 2023).

У планирању и пројектовању стамбених објеката Новог Београда, у социјалистички уређеном друштву, примењене су идеје CIAM-а, које су до тада у пројектима широм света, само парцијално материјализоване (Благојевић, 2007) (Слика 41). Идеје као што су концепти Савременог града за три милиона становника (*Ville contemporaine de trois millions d'habitants*, 1922) и Озареног града (*Ville Radieuse*, 1935) од Корбизјеа, заједно са закључцима конгреса CIAM-а из 1933. године (акценат на Атинској повељи) (L. Aleksić, 2015; Бранков & Манић, 2021; Милашиновић Марић, 2002) су битно утицали на развој пројектантских концепата и реализације Новог Београда.

Слика 41. Могућности будућег становања у Београду у оквиру ГУП-а: 1- постојеће градско ткиво, 2- хотелско-апартманско флексибилно вишеспратно становање и јавни објекти дуж саобраћајница, 3- предграђа развојних породичних станова, 4-градске регионалне саобраћајнице (десно) и Телијски ивични блок, Град за три милиона становника, Ле Корбизје и Жанере, 1922. (лево), извор: (Bjelikov, 1975, p. 15; Frempton, 2004, p. 156)

Милутин Главички издваја три фазе развоја и градње Новог Београда с тиме да у односу на претходно поменуто 1948. годину коју истичу Алексић и Благојевић, он прву фазу развоја сагледава да почиње 1947. године, другу фазу с почетком 1958. године (експериментални блокови) и трећу и главну (градитељску) фазу с почетком 1960. године (Glavički, 1965). Велики број реализација објеката, посебно од 1960-их година, на простору Новог Београда следио је претходно дефинисана и усвојена конкурсна решења (Милашиновић Марић, 2002), сведочећи о доследности и квалитету пројектантског процеса и процеса градње. Аутори вишепородичне стамбене архитектуре на Новом Београду припадали су групи архитеката „београдске школе“ (Алфиревић & Симоновић Алфиревић, 2013).

Централна зона Новог Београда, која је предмет овог истраживања, обухвата девет стамбених блокова (Блок 21, Блок 22, Блок 23, Блок 24, Блок 25, Блок 26, Блок 28, Блок 29, Блок 30), лоцираних између државно значајног објекта - Палате Србије (СИБ) на североистоку и саобраћајног чвора - Железничке станице на југозападу (Јовановић, 2018). Простире се на површини од око 160ha и стамбеним простором око 40 000 становника (Јовановић, n.d.-g). 1958. године почиње велика изградња након усвајања ГУП-а града Београда, након чега се организује и архитектонско-урбанистички конкурс (1958-1959. године) за решење првог стамбеног блока у централном целу Новог Београда, али обухвата и захтев за разраду целог

централног дела. Конкурс је доделио две равноправне друге награде (тим у саставу Л. Ленарчич, М. Митић, И. Петровић и М. Чанак и тим у саставу Ј. Свобода, Д. Миленковић, М. Главички, Г. Дракулић и Ј. Лукић). Они су позвани су да допринесу разради решења у Урбанистичком заводу Београда (Благојевић, 2007). Формирана група пројектаната и урбаниста, коју су чинили чланови награђених тимова осмислила је План централне зоне Новог Београда 1960. године (чланови радне групе су били Ленарчић, Главички, Митић, Миленковић и Мартиновић). Као резултат овога је израђен Регулациони план Новог Београда 1962. године који је наредних двадесет година служио као основ детаљне разраде појединих делова централне зоне (Благојевић, 2007). Предвиђано је да шест ободних блокова буде намењено за стамбену изградњу, а Блокови 24, 25 и 26 буду са различитим не-стамбеним садржајима, при чему је Блок 24 касније ипак постао стамбени блок 1980-их година. (Јовановић, n.d.-g).

4.2. Методолошки оквир за анализу студије случаја

4.2.1. Дефинисање просторних нивоа за анализу студија случаја

Анализа студија случаја одабраних репрезентативних примера реализованих вишепородичних стамбених склопова на простору централне зоне Новог Београда из периода друге половине 20. века спроводи се на основу података прикупљених анализом доступне архивске грађе и пројектне документације, као и теренским истраживањем. Студија случаја узима у обзир релевантна сазнања претходна два поглавља, односно принципе и опште моделе феномена привремености у стамбеној архитектури дефинисане поглављем 2 и врсте и карактеристике заједничких простора дефинисане поглављем 3. Систематизовањем стечених сазнања одређени су одговарајући просторни нивои за спровођење анализе студије случаја вишепородичних стамбених склопова на Новом Београду.

Просторни нивои су у оквиру стамбене средине директно условљени хијерархијским груписањем елемената склопа који повезивањем чине виши ред организације. Просторни нивои се препознају као: ниво урбаног просторног склопа (ниво стамбеног блока), ниво архитектонског стамбеног склопа (ниво стамбеног објекта), ниво стамбене јединице (стана) и ниво просторије (Baylon, 1983; Ilić, 1988; Лојаница, 2019; Петровић, 2021). С обзиром да је истраживање фокусирано на заједничке просторе, студија случаја одабраних примера обухватаће анализу у оквиру заједничких простора нивоа урбаног и архитектонског стамбеног склопа, изузимајући ниво стана и просторије као дела приватног простора.

Нивои простора везују за себе и одређену хијерархију простора, где Хабракен то назива хијерархијом контроле (хијерархија зависности). Увек постоји виши ниво простора који је део физичког контекста, док је нижи ниво уређен и зависи од конкретног пројекта/решења и може се мењати без ремећења вишег нивоа. С друге стране виши нивои (хијерархијски виши, а просторно шири) не зависе од пројектовања решења нижих нивоа (Habraken, 1987). У том погледу Хабракен хијерархију простора везује и за територијалну организацију у смислу одређивања простора који је јаван, полујаван/полуприватан и приватан (Habraken, 1987). Ту се може сагледати, као што назначаваше Илић, да је степен приватности у директној вези са просторним нивоима и њиховом хијерархијом (Habraken, 1987; Ilić, 1988).

Анализа примера студија случаја стамбених склопова дата је кроз текстуални и графички приказ¹¹⁵. Анализа сваке студије случаја обухвата:

- анализу урбаног просторног склопа - заједнички простори на нивоу стамбеног блока;
- анализу архитектонског просторног склопа - заједнички простори у оквиру приземља и у непосредном окружењу;
- анализу архитектонског просторног склопа - заједнички простори у оквиру типских етажа;
- анализу архитектонског просторног склопа - заједнички простори у оквиру поткровља, кровних етажа и подрумске етаже.

Урбани просторни склоп - заједнички простори на нивоу стамбеног блока

У овом делу се за сваку од одабраних студија случаја детаљније анализирају карактеристике заједничких простора на нивоу урбаног склопа стамбеног блока. Ови простори користе се од стране станара свих стамбених објеката унутар блока, и могу бити затвореног или отвореног карактера. Поједине групе зграда унутар блока јасно дефинишу потцелине, чиме се отворени простор дели на простор ка коме гравитира становништво целог блока, и мање међупросторе између објеката којима гравитира најчешће само део становништва који станује непосредно уз њих. Анализа спроведена у оквиру овог сегмента обухвата најпре анализу локације и непосредног окружења стамбеног блока, уз препознавање суседних урбаних функција. Урбана морфологија стамбеног блока, позиција и оријентација објеката, карактер физичких структура, однос изграђених и отворених простора у комплексу, карактер и функција отворених заједничких простора, укључујући анализу стационарног саобраћаја и пешачког кретања су представљени на три начина: текстуалним описом стања (пројектовано и постојеће решење, уз осврт на типологије стамбених склопова), схематским приказом урбанистичког решења блока са аспекта заједничких простора (просторна организација стамбеног блока и груписање стамбених објеката, зоне и врсте заједничких простора, комуникације, промене у простору, „цепови“ у простору) и приказом значајних параметара везаних за заједничке просторе (спратност објекта, намена површина и др).

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру приземља стамбеног објекта и у непосредном окружењу

У овом делу се за сваку од одабраних студија случаја анализирају карактеристике спољашњих и унутрашњих заједничких простора на нивоу непосредног окружења улазне партије и етаже приземља појединачних стамбених склопова. Спроведена анализа обухвата анализу уређења партера објекта и анализу приземља и његовог односа са партером¹¹⁶. Резултати анализе су представљени: текстуалним описом (систем градње, основа, позиција и примарна намена заједничких простора и др.) и схематском анализом основе приземља.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру типских и других етажа стамбеног објекта

Слично претходном сегменту, у овом делу се за сваку од одабраних студија случаја анализирају карактеристике заједничких простора на нивоу типских етажа

¹¹⁵ анализа постојеће документације све кључне прилоге представља тако да се омогућава компарација различитих студија случаја

¹¹⁶ фасаде објекта нису предмет анализе

појединачних стамбених склопова¹¹⁷. Део обухвата анализу функционалне организације (плана) типске етаже и заједничких простора (у погледу њихове позиције у односу на вертикалне комуникације и простора стана). Резултати анализе су представљени: текстуалним описом (систем градње, архитектонски план, позиција и примарна намена заједничких простора и број заједничких простора итд.) и схематском анализом основе типске етаже (где је сагледана функција, повезаност заједничких простора и др.).

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру поткровља, кровних етажа и подрумске етаже стамбеног објекта

У овом делу се детаљније анализирају карактеристике заједничких простора на нивоу поткровља, кровне¹¹⁸ етаже и етаже подрума (и сутерена) појединачних стамбених склопова унутар блокова. Део обухвата анализу функционалне организације (плана) поткровља, кровне етаже и/или подрумске и заједничких простора који се могу јавити и у форми отворених кровних површина (кровна тераса). Резултати анализе су представљени: текстуалним описом (архитектонски план, позиција и примарна намена заједничких простора, број заједничких просторија итд.) и схематском анализом основе етаже (где је истовремено сагледана функција и повезаност заједничких простора).

4.2.2. Дефинисање критеријума за одабир студија случаја

Истраживање поглавља се заснива на студији случаја шест одабраних стамбених блокова намењених вишепородичном становању, изграђених на подручју Централне зоне Новог Београда у социјалистичком периоду бивше Југославије. Блокови који су предмет анализе су: Блок 21, Блок 22, Блок 23, Блок 28, Блок 29 и Блок 30. У оквиру ових стамбених блокова, фокус истраживања привремености заједничких простора је на девет стамбених склопова.

Предметни стамбени блокови (урбани просторни склопови) и архитектонски просторни стамбени склопови одабрани су на основу следећих критеријума:

- Временски и географски аспект (период градње и локација) - Одабрани стамбени блокови и склопови изграђени су за потребе вишепородичног становања, у периоду социјализма, између 1960. и 1980. године, као последица повећане потражње за стамбеним просторним капацитетима услед промена у економском сектору и изражених процеса индустријализације и урбанизације. Стамбени склопови унутар блокова представљају репрезентативне примере вишепородичног становања друге половине 20. века у социјалистичким земљама.
- Аспект типологије вишепородичног становања - Узимајући у обзир карактеристике типова вишепородичног стамбеног склопа у контексту позиције, површине и врсте заједничких простора које обухватају, одабрани објекти унутар стамбених блокова припадају типу двотракта и ламела, с варијацијама у виду двотракта са углом и ламеле као меандра и других варијација (потковице). Стамбене куле због тога што имају површине заједничких простора сведене на простор вертикалних комуникација нису предмет даље анализе. У случају да стамбени блок садржи више објеката истог типа и перформанси (спратност, функционална организација склопа, постојање и позиција пасажа и непосредно партерно уређење) предмет анализе је један репрезентативни објекат.

¹¹⁷ уколико етаже нису типске, дат је приказ карактеристичних

¹¹⁸ основе кровова су коришћене ако садрже део за станаре тј. део заједничких простора

- Аспект заједничких простора - У процесу планирања и пројектовања одабраних стамбених блокова посебна пажња посвећена је пројектовању заједничких, отворених и затворених простора за станаре, који су имали одговарајуће квалитативне и квантитативне перформансе. Просторни садржај у оквиру одабраних стамбених зграда би требало да поседује разнолике услове за остваривање различитих нивоа заједништва станара с коришћењем различитих типологија (Бранков & Манић, 2021).

- Аспект употребне и споменичке вредности - Стамбени блокови обухваћени анализом су и данас активно насељени и представљају значајне представнике градитељског наслеђа стамбене архитектуре на простору бивше Југославије. У том погледу, одабрани објекти су заштићени од стране Завода за заштиту споменика културе града Београда и налазе се на Докомомо (*Docomo*) листи градитељског наслеђа (Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2021; Јовановић, 2018; Одлука о утврђивању централне зоне Новог Београда за просторно културно-историјску целину (блокови 21, 22, 23, 24, 25 26, 28, 29 и 30), 2021).

- Аспект аутентичности и процеса пројектовања - Сви анализирани стамбени блокови резултат су претходно успешно спроведених архитектонских конкурса. Одабрани стамбени склопови представљају оригиналне доприносе развоју стамбене архитектуре у другој половини 20. века на простору бивше Југославије. Одликује их пројектантска разноликост у типолошким варијацијама и аутентичност просторне организације унутар стамбеног блока односно односа изграђених и неизграђених простора.

Одабрани стамбени блокови анализирани су на основу прикупљених података из пројектне документације Историјског архива Града Београда, стручне иностране и домаће литературе из области стамбене архитектуре и вишепородичног становања и кроз непосредан рад на терену (посматрање и приступ објектима, прикупљање информација од станара).

4.3. Анализа одабраних стамбених блокова Централне зоне Новог Београда из периода од 1960. до 1980. године - студија случаја

Студија случаја објеката централне зоне Новог Београда (Табела 3) кроз анализу заједничких простора истиче објекте и блокове чији начин градње, пројектовања и употребе надвишава епоху у којој је објекат настао.

Табела 3 - Подела по типу објекта за анализу студија случаја у оквиру централне зоне Новог Београда, извор аутор

Тип	изабрани објекти за анализу	бр. урб. блока	Укупан бр. стамбених објеката по блоку* (урачунате куле)	укупан бр. (1) истих или (2) сличних објеката у блоку-варијације у дужини и сл.
Ламела	Објекат 8	Блок 21	8	2 (1)
	Објекат 1	Блок 22	15	2 (1); 3 (2)
	Објекат 5	Блок 28	7	2 (1)
Меандар**	Објекат 7	Блок 21	8	-
	Објекат 7	Блок 28	7	-
	Објекат 8	Блок 30	12	5
Двотракт	Објекат 6	Блок 23	8	2 (1)
	Објекат 9	Блок 23	8	2 (1)

	Објекат 6	Блок 29	7	7 (2) – цео блок
* не рачунајући новоизграђене објекте, најчешће по ободу блока ** меандри као варијација и надограђења ламела - карактерише их утилитарност, али и специфичност амбијента заокруживања локације око и „унутар“ њих на спољни-спољни простор и на спољњи-унутрашњи простор, што доприноси квалитету и унутрашњих заједничких простора				

4.3.1. Студија случаја Блока 21

Блок 21 налази се у југоисточном делу централне зоне Новог Београда и дефинисан је ободним улицама - Булеваром Михајла Пупина на североистоку, Булеваром Зорана Ђинђића на југозападу, улицом Антифашистичке борбе на северозападу и улицом Милентија Поповића на југоистоку. Источно од блока налази се велика парковска површина позиционирана уз зграду Палате Србије, док се југоисточно од блока налази зона објеката пословне намене. Југозападно и северозападно блок се граничи са стамбеним Блоком 22 односно Блоком 26. Конкурс за овај стамбени блок расписан је 1959. године. Објекат је пројектовао тим урбаниста и архитеката у саставу: Александар Ђорђевић, Богдан Игњатовић, Иван Петровић, Леон Кабиљо, Леонид Ленарчич и Михаило Чанак (Благојевић, 2007; Јовановић, n.d.-a). Грађен је у периоду од 1962. до 1966. године као први стамбени блок централне зоне Новог Београда. Простире се на 24ha површине, са просечном густином насељености 540ст/ha (пројектован за 10 000 становника у оквиру 2365 станова) (Весковић & Јовановић, 2018; Јовановић, n.d.-a). Објекти су грађени у префабрикованом систему од преднапрегнутог бетона (ИМС) и представљају једне од првих објеката грађене на овај начин на простору бивше Југославије (Мецанов, 2015).

Предмет анализе на нивоу архитектонског просторног склопа су централна ламела - меандар (објекат број 7) и ламела у северозападном делу комплекса (објекат број 8). Објекат број 5 није предмет анализе јер је према својим карактеристикама (тип склопа, функционална организација, распоред станова и заједничких простора итд.) најсличнији објекту 8. Као што је претходно поменуто стамбене куле нису предмет анализе овог истраживања због мањег обима заједничких простора.

Урбани просторни склоп - заједнички простори на нивоу стамбеног блока

Стамбени Блок 21 обухвата девет стамбених објеката - склопова. У централном делу подручја налази се ламела - меандар, састављена од девет тракова који су међусобно управни, спратности П+П4+Пк, која визуелно детерминише урбани блок (Слика 42). Овај објекат протеже се подужно правцем југоисток-северозапад и својим меандрима дефинише отворене заједничке просторе у блоку. Уједно, овај стамбени склоп дугачак око 980m јасно просторно одваја део блока оријентисан ка Булевару Михајла Пупина и део оријентисан ка Булевару Зорана Ђинђића. Северозападни и југоисточни део Блока 21 заузимају две ламеле оријентисане паралелно у односу на два булевара идентичне дужине (око 290m) и спратности П+10+Пк односно П+8+Пк (Simić, 1978). У југоисточном делу изграђено је шест стамбених кула спратности П+16+Пк, који су вертикални репери овог стамбеног блока.

Поред стамбених објеката у блоку се налазе и објекти, постављени уз Булевар Зорана Ђинђића и Булевар Михајла Пупина, док су у међувремену у југозападном делу саграђени нови вишепородични стамбени склопови и објекти пословне намене. У централном делу између меандра такође се налазе павиљонски објекти јавне намене. Према изворном конкурс изграђена су два вртића, две школе и

центар месне заједнице. Урбанистичким решењем уз Булевар Михајла Пупина и улицу Милентија Поповића предвиђене су бициклистичке стазе. Стационарни саобраћај решен је уз све ободне улице сем уз Булевар Михајла Пупина уз који се налази зона високог зеленила. Поред тога, паркирање возила предвиђено је уз интерне саобраћајнице у комплексу, и то највише у зони између ободних ламела и павиљонских услужних објеката, у оквиру простора између шест стамбених кула и у делу између меандра и новопројектованих објеката (Слика 42).

У централном делу налази се већи број заједничких отворених простора намењених рекреацији који се јављају у форми спортских терена и игралишта, као и паркова мањег просторног капацитета (Слика 42). Ка овим заједничким просторима гравитира становништво целог стамбеног блока. Мрежа пешачких стаза протеже се дуж и око свих стамбених објеката повезујући их истовремено са другим садржајима у блоку (просторима за рекреацију, образовним установама, продавницама итд.). Добра повезаност садржаја на отвореном као и објеката стамбене и јавне намене остварена је увођењем пасажа кроз објекте меандра и ободних ламела. Највећи број пасажа је пешачког карактера, док су код објекта меандра изведена два која „пропуштају“ моторни саобраћај у циљу добре повезаности свих делова блока и омогућавања паркирања (ламела А-4 и А-6). Зелене површине комплекса обухватају првенствено ниско зеленило пројектовано у непосредној близини објеката и у оквиру већих парковских простора на отвореном. Високо зеленило позиционирано је по обоу комплекса између паркинг простора и изграђених објеката. У највећој мери је заступљено у централном делу у просторима дефинисаним меандрима објекта бр. 7.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру приземља стамбеног објекта и у непосредном окружењу

Објект 7- меандар састоји се од девет ламела које се наслањају једна на другу управно. Ламеле су на нивоу приземља подељене на више потцелина (које се понављају) путем пасажа за пролаз пешака или моторног саобраћаја (укупно 15) (Слика 43) (Весковић & Јовановић, 2018; Историјски архив Београда, 1963, 1965а, 1965б). Приступ улазним партијама, као заједничким просторима, је комбинован, из простора пасажа или директно са пешачких стаза. У зависности од денивелације терена пешачки пасажи су у нивоу тла или уздигнути. Ламеле Б1 и Б9 (крајње ламеле меандра) не садрже пасаже на нивоу приземља и приступ улазној партији одвија се са фронта објекта. Улазну партију ламела дефинишу вертикалне комуникације и мањи приступни претпростор. Свака улазна партија и претпростор везује се за максимално две стамбене јединице у приземљу. Од заједничких просторија у приземљу ламела Б1 налази се обданиште са просторијама за боравак деце и пратећим сервисним садржајима (санитарије, кухиње, оставе).

Ламеле А2 и А8 подељене су увођењем пешачких пасажа (по четири) из којих се бочно приступа улазним партијама стамбених објеката. Свака улазна партија везује се за три односно две стамбене јединице у зависности од постојања заједничких просторија на етажи приземља. У оквиру сваке од ламела (А2 и А8) предвиђене су по две заједничке просторије намењене кућном савету станара. Просторије за кућни савет налазе се на преломима габарита меандра, односно на прелазу из ламела А2 и А8 у ламеле Б9, Б7, Б3 и Б1.

Код ламела Б3 и Б7 приступ улазним партијама је комбинован (из пасажа и директно са стаза), при чему су пасажи предвиђени у централним деловима трактова. Ови пасажи повезују отворене међупросторе унутар меандра. У оквиру пасажа налазе се по два језгра вертикалних комуникација за приступ осталим

надземним етажама. Највећи број улазних партија којима се код ових ламела приступа од споља директно, са пешачких стаза, везује се за две односно једну стамбену јединицу у зависности од тога да ли етажа приземља обухвата и заједничке просторије (или обданиште, техничке просторе и др.).

Ламеле А4 и А6 обухватају по два пасажа на прелазу ка ламелама Б3 и Б7. Код сваке од ламела један пасаж „пропушта“ интерну саобраћајнице (део улице намењен моторном саобраћају и део тротоара за пешаке) док је други пешачког карактера и представља претпростор за приступ улазним партијама објеката) (Весковић & Јовановић, 2018; Историјски архив Београда, 1963, 1965а, 1965b). Фасадни фронтови приземља у делу између два пасажа су увучени са обе стране ламела у односу на надземне етаже формирајући подужне пешачке коридоре за приступ. Ови простори имају полујавни карактер и представљају једну од форми заједничких простора у непосредној близини улазних партија односно етаже приземља. Из простора пешачких пасажа приступа се двома улазним партијама које се везују за вертикалне комуникације и просторије кућног савета. Просторије кућног савета веће су по површини у односу на оне у ламелама А2 и А8. Из осталих улазних партија оријентисаних директно ка приступним стазама улази се у по три стамбене јединице.

Ламела Б5 је максимално ослобођена изградње на нивоу приземља, пројектована је на исти начин као и делови ламела А4 и А6 са пешачким пасажима и увученим фасадним фронтовима. Од заједничких просторија, затворени делови приземља обухватају само приступне просторе и вертикалне комуникације за приступ осталим надземним етажама.

Сумирано, заједничке просторије се на нивоу приземља објекта 7 јављају у форми пасажа (15 - 13 пешачких и 2 моторна), спољашњих приземних коридора - отворени заједнички простори, док се у затвореним деловима објекта препознају улазне партије - приступни простори са вертикалним комуникацијама, просторије за кућни савет, два обданишта за децу и трафо станице. Просторије кућног савета у оквиру ламела А2 и А8 састоје се од две међусобно повезане просторије позициониране уз вертикалне комуникације. До друге просторије се долази преко прве. Обе просторије су приближно идентичних димензија, квадратне геометријске форме 4*4м и површине 16m². Просторије кућног савета позициониране у ламелама А4 и А6 састоје се такође из две целине које се с обе стране ивично повезују с степенишним вертикалама (формирано као један простор приземља), појединачне ширине су 6m, 4m, 4m и 6m и заједнички простори су такође површина од по 16m².

Објект 8 - линеарни блок-ламела је слично као и Објект 7, на нивоу приземља подељен на функционалне потцелине увођењем пешачких пасажа (укупно 7) који су на нивоу терена (Слика 44) (Историјски архив Београда, 1962). Повлачењем фасадног фронт дуж целог објекта са стране оријентисане ка интерној саобраћајници, формиран је пешачки коридор полујавног карактера за приступ улазним партијама. Пасажи имају транзитни карактер - из њих се не приступа улазним партијама и другим садржајима. Приступ улазним партијама је са пешачке стазе - тротоара интерне саобраћајнице односно преко формираног коридора. Улазне партије су уздигнуте у односу на ниво терена (приступ спољним степеницама).

Пет мањих потцелина у приземљу чини улазни хол са ветробраном из кога се приступа једној стамбеној јединици, вертикалним комуникацијама (степениште и лифтови) и двома симетрично позиционираним оставама. Оставе имају приступ и од споља. Преостале улазне партије пружају приступ до једне, две или три стамбене

јединице, зависно од постојања заједничких просторија. Код улазних партија повезаних на три стамбене јединице заједничке простије се свде само на приступни хол са вертикалним комуникацијама. Код улазних партија на које се надовезују једна до две стамбене јединице из хола се приступа техничким просторијама или заједничкој остави. Улаз у главни трафо станицу је од споља. Оно што објекат издваја у погледу заједничких простора је и постојање бифеа, у који се улази са супротне стране у односу на приступ улазним партијама из интерне саобраћајнице(оријентисана ка унутрашњем дворишту блока).

Сумирано, на нивоу приземља заједничке просторије се јављају у форми пасажа, спољашњих приземних коридора - отворени заједнички простори, док се у затвореним деловима објекта препознају улазне партије - приступни простори са вертикалним комуникацијама, оставе (9 из којих је могуће ући од споља, 6 којима је приступ из улазне партије), простор бифеа са пратећим садржајима и трафо станица. Већина остава састоји се из једне просторије, док су остале преграђене на два дела, при чему се у другу просторију улази преко прве. Најчешће, друга просторија служи као трафо станица објекта. Бифе има два независна улаза и поред главне просторије обухвата оставу за реквизите, и гардеробу са тушевима и санитарним чвором. Позиција је између две улазне партије у објекту.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру типских и других етажа стамбеног објекта

Код објекта 7- меандар заједничке просторије се на типским етажама јављају само у форми простора уз вертикалне комуникације (Слика 43) (Историјски архив Београда, 1963, 1965а, 1965b). Вертикалне комуникације везују се за две до четири стамбене јединице. У том погледу може се уочити да је степен променљивости заједничких простора изузетно низак и не пружа веће могућности за привременост.

Код објекта 8 - ламела на типским етажама постоји разлика у функционалној организацији на парним и непарним спратовима (Слика 44) (Историјски архив Београда, 1962). На непарним етажама свака вертикална комуникација везује се за четири стамбене јединице, а на парним за три стамбене јединице и заједничку већу просторију. Свака етажа обухвата и по једну мању оставу.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру поткровља, кровних етажа и подрумске етаже стамбеног објекта

Објекат 7 – меандар у подрумској етажи обухвата заједничке просторије које се јављају у форми сушионица, перионица, просторија за одлагање смећа и склоништа за станаре (Слика 43) (Историјски архив Београда, 1963, 1965а, 1965b)... Преостали део подрумске етаже чине техничке просторије и оставе за станаре. Када је у питању основа поткровља, њен габарит је увучен у односу на габарит типских етажа објекта у циљу формирања заједничке кровне терасе и приватних отворених простора стамбених јединица које се налазе на овој етажи. Вертикалне комуникације везују се за претпростор одакле се најчешће приступа двома стамбеним јединицама и кровној тераси. Кровне терасе ламела протежу се континуално по ободу меандра. Свака ламела има једну заједничку кровну терасу. Заједничке кровне терасе и приватне кровне терасе налазе се са супротних страна трактова.

Сумирано, на етажи подрума и поткровља у оквиру једног тракта се заједнички простори јављају у форми заједничких кровних тераса, односно сушионица, перионица, склоништа и просторија за одлагање смећа. Заједничка

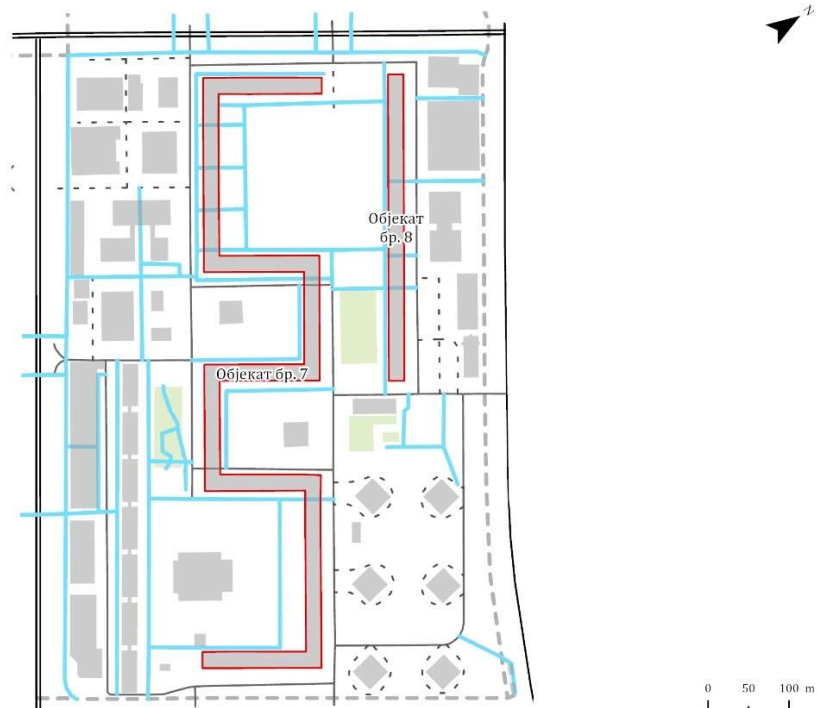
тераса у оквиру поткровља је ширине од 2,10m и у деловима где је излаз с вертикала је ширине 3,30m.

Објекат 8 - ламела у подрумској етажи обухвата станарске оставе, просторије за одлагање смећа, склоништа, оставе и техничке просторије (подстанице грејања и трафо) (Слика 44) (Историјски архив Београда, 1962). На приступни простор уз језгро вертикалних комуникација везују се две просторије за одлагање смећа, једна до две техничких просторија, и шест просторија намењених склоништу односно заједничким оставама. Са друге стране, у поткровљу се сваком вертикалном комуникацијом приступа до две сушионице, лифт кућица, једне перионице, једне оставе, једног санитарног чвора и заједничке просторије којој се приступа са заједничке кровне терасе. Поткровље за разлику од објекта 7 не обухвата стамбене јединице, и намењено је заједничким станарским просторијама. Кровне терасе позициониране су по ободу ламеле, тако да је габарит ламеле увучен у односу на типске етаже са свих страна.

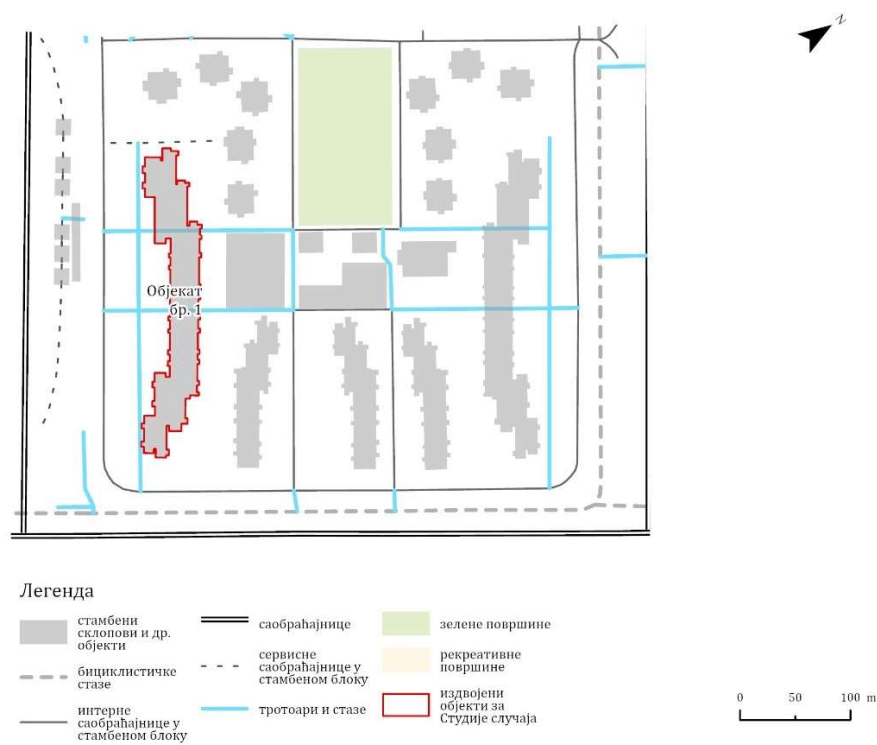
Сумирано, на нивоу подрума и приземља објекат 8 - ламела у оквиру Блока 21 садржи више заједничких просторија које се јављају у форми техничких просторија, склоништа и остава, просторија за одлагање смећа, перионица, сушионица, кровних тераса, санитарног чвора и заједничких просторија уз терасе. Свака заједничка кровна тераса има површину од око 230m². Што се тиче простора за одлагање смећа оне се састоје из два повезане просторије.

Могућности примене принципа поливалентности се сагледава преко простора у приземној и подрумској етажи оба објекта. Код објекта 7 се сагледава у приземљу (просторија кућног савета, где се мањи простори састоје од две просторије скоро квадратних основа, док се већи састоји од три дела повезаних у континуалну независну целину у приземљу), у подруму (простори оптималних димензија дуж целог објекта који имају основну функцију у служби склоништа, али су истовремено и у функцији остава). Објекат 8 такође поседује просторе истих димензија и међусобно повезаних и то у приземљу (наспрамне оставе), подруму (склоништа-оставе), и у поткровљу (више сушионица, перионица и остава). Принцип флексибилности се у објекту 7 се може сагледати у могућности поделе у приземљу (већи простор кућног савета, растерски отворени простор и пролази који се могу преградити и сл.), у подруму (подела простора склоништа за друге функције) и у поткровљу (различити суседни простори). Принцип ширења се сагледава у објекту 7 и 8 у приземљу (кроз могућност манипулације отвореним деловима склопа) и у поткровљу (кроз додавање додатих садржаја у односу на кровну терасу). Принцип сажимања у оба примера објеката нема могућност за интервенције уз простор стана (не постоји претпростор) и једна од опција су простори у подруму оба објекта. Принцип мобилност се сагледава преко континуалног отвореног простора приземне етаже оба објекта, као и континуалности простора кровних тераса у оба примера.

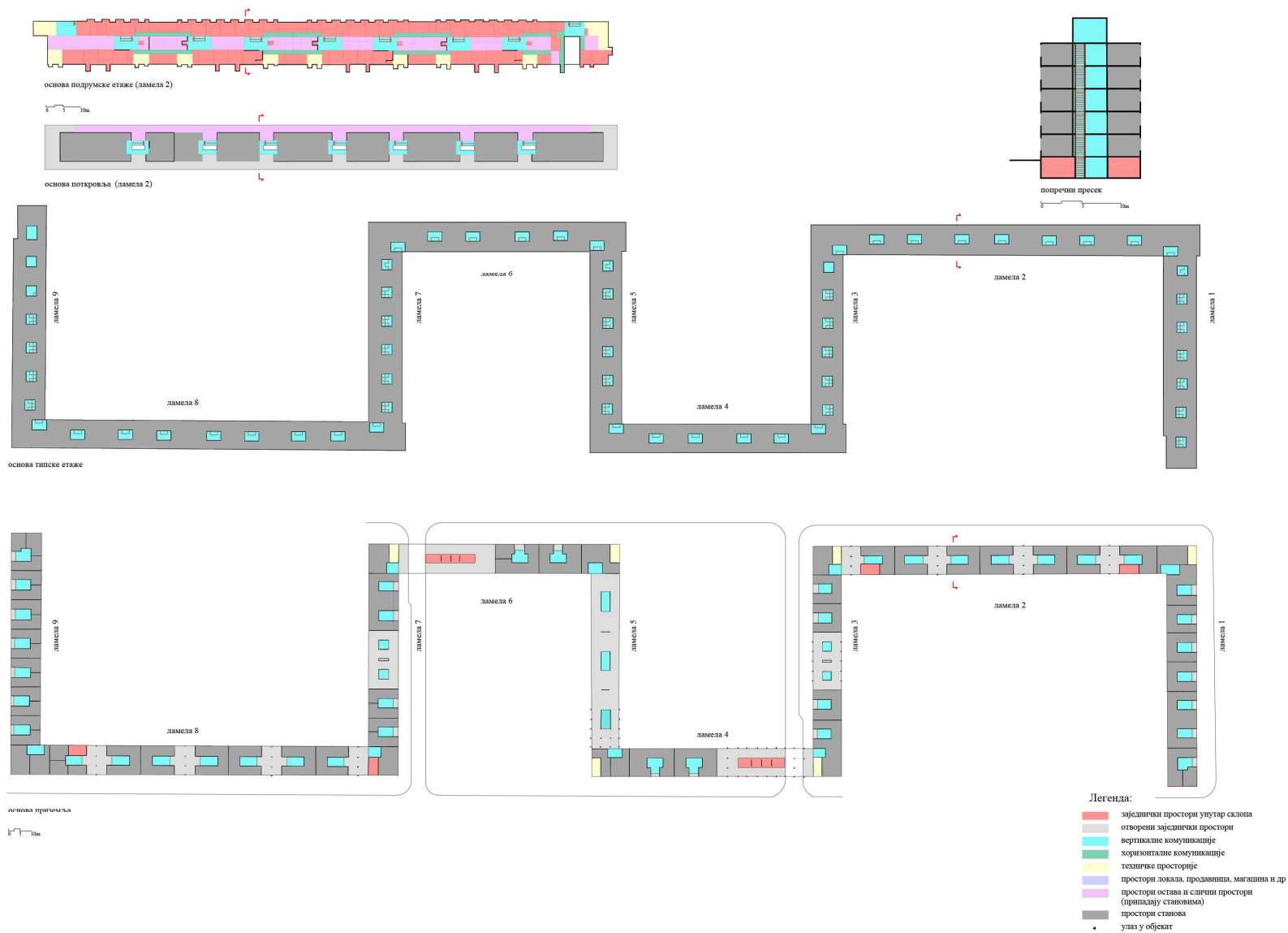
Блок 21

Блок 22

Слика 42 – Урбанистичко решење Блока 21 и 22, извор: аутор

Слика 43 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 7, Блок 21, извор: аутор

Слика 44 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 8, Блок 21, извор: аутор

4.3.2. Студија случаја Блока 22

Блок 22 налази се у источном делу централне зоне Новог Београда и дефинисан је ободним улицама - Булеваром Зорана Ђинђића на североистоку, улицом Антифашистичких бригада на северозападу, улицом Милентија Поповића на југоистоку и Булеваром Арсенија Чарнојевића на југозападу. Источно од предметног подручја налази се зона пословних објеката, укључујући објекат Сава центра позиционираног наспрам Блока 22. Северозападно од блока налази се спортска дворана Арена, док се са североисточне, јужне и југозападне стране налазе стамбени блокови Блок 21, Блок 19А и Блок 23. С тим у вези са аспекта урбаних функција у непосредној близини блока, поред стамбених објеката, налазе се објекти намењени пословању, комерцијални и угоститељски објекти.

Блок је грађен у периоду од 1969. до 1976. године, према конкурсном решењу из 1968. године, тима архитеката и урбаниста у саставу: Александар Стјепановић, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић (Ћавдаревић, 1978; Јовановић, n.d.-b). Конкурсним решењем обухваћен је југоисточни део блока, док је северозападни део блока изграђен касније током 1990-их, а рејонски центар првобитно планиран за ту зону никад није реализован. Новоизграђени објекти у погледу урбанистичке композиције не прате правце пружања објеката из социјалистичког периода. Предметни део блока (стамбене намене), реализован на основу конкурсног решења, заузима површину од око 10ha, са просечном насељености 395ст/ha (пројектован за 3800 становника у оквиру 1168 станова) ("Blok 22," 1975; Весковић & Јовановић, 2018). За разлику од Блока 21, Блок 22 грађен је од армиранобетонских носећих зидова ливених на лицу места и монтажне армиранобетонске међуспратне конструкције. Префабрикација се препознаје и код фасадних панелних елемената (Мецанов, 2015).

Предмет анализе на нивоу архитектонског просторног склопа је објекат број 1, који представља репрезентативан пример блока. Краће ламеле пројектоване су по истом принципу као и дуге, те нису предмет даље анализе у истраживању.

Урбани просторни склоп - заједнички простори на нивоу стамбеног блока

Стамбени објекти Блока 22 јављају се у форми пет подужних стамбених склопова - ламела и десет слободностојећих стамбених кула. Десет стамбених кула заузима северозападни део предметног подручја блока и распоређено је у две потцелине од по пет објеката између којих је формиран заједнички отворен простор намењен одмору и релаксацији станара. Спратност стамбених кула је П+4+Пк (куле 10 и 15), П+5+Пк (куле 6,9,11, и 14) и П+6+Пк (куле 7, 8, 12 и 13) (Ћавдаревић, 1978). Стамбене куле имају приближно квадратну геометрију основе. Ламеле се пружају правцем северозапад-југоисток, од којих су две позициониране ободно паралелно Булеварима (дужине око 200m), док се преостале три налазе између, имају мању дужину структура (око 100m) и учествују у формирању одговарајућег унутрашњег дворишта блока. Спратност ламела је до П+6+Пк. Геометрија урбанистичке композиције је готово симетрична у односу на централну осу блока која се пружа у правцу северозапад-југоисток. Симетрију нарушава непаран број краћих трактова у средини источног дела. Сваки објекат састављен је од ламела које се на одговарајући начин смичу и тако формирају геометрију плана. Спратност објеката и збијеност представља корак у правцу повратка димензијама традиционалног града ("Blok 22," 1975).

У централном делу предметног подручја се налазе објекти јавног карактера –комерцијални објекти, вртић са јаслицама. Ови објекти представљају изграђене

заједничке просторе унутар блока (Слика 42), али изван стамбених објеката. Највећи део моторног саобраћаја решен је по ободу предметног подручја, где се препознаје и доминантна позиција стационарног саобраћаја. Унутар блока интерне саобраћајнице су ограничене на сервисни и противпожарни пут, чиме је урбанистичким планирањем предност дата пешачком кретању. Проблем паркирања решен је једним делом и пројектовањем и изградњом полу укопаних гаража, које учествују у креирању уздигнутих пешачких платоа. Пешачки платои уздигнути на 1.5m од преосталог терена у блоку налазе се између две групације кула као и између дужих и краћих ламела (Čavdarević, 1978). Поред гаража у подрумској етажи испод платоа налазе се и склоништа за станаре. Денивелацијом терена формиран је издвојен заједнички простор за игру деце и одмор. Ови простори су статичног карактера и оријентисани су потребама станарима, за разлику од преосталог отвореног простора блока који има транзитни карактер. На тај начин остварена је разноликост отвореног заједничког простора у комплексу, од потпуно јавних заједничких површина, до оних полујавног карактера са повећаним степеном приватности.

Мрежа пешачких комуникација унутар блока повезује стамбене објекте са јавним објектима-павиљонима, али и спортским тереном, игралиштем за децу и парковским површинама са зеленилом. Ка садржајима позиционирам у централном делу блока гравитира становништво из целог блока и окружења, док ка уздигнутим платоима гравитира становништво из најближих ивичних објеката. Зоне високог зеленила позициониране су по ободу предметног подручја, највећим делом уз Булеваре, затим у простору између стамбених кула и простору између краћих трактова ламела. У преосталом делу блока доминира ниско зеленило, креативан урбани дизајн простора за окупљање и рекреацију и висока заступљеност урбаног мобилијара. Отворени простор блока одликује разноликост амбијената и сегмената који се могу различито и мултифункционално користити (Бранков & Станојевић, 2020). Повезаност одређених сегмената отворених простора у блоку остварена је и увођењем пасажа кроз објекте ламела.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру приземља стамбеног објекта и у непосредном окружењу

Анализирани архитектонски склоп (објекат број 1) састављен је од три ламеле које се међусобно надовезују једна на другу подужно, смицањем габарита (Слика 45) (Историјски архив Београда, 1971а). С обзиром да су ламеле формиране унутрашњим коридом у односу на који се нижу стамбене јединице, смицање габарита остварено је продужавањем једног низа стамбених јединица и увођењем новог коридора и новог низа јединица.

Ламеле су на нивоу приземља подељене на више потцелина пешачким пасажима (укупно 6). Приступ улазним партијама је из простора пасажа, који представља полујавни заједнички простор у непосредној близини етаже приземља, и који је уздигнут изнад коте терена блока. Улазне партије су дефинисане ветробраном. У функционалној организацији простора приземља постоје разлике код централне ламеле број 2, и ламела 1 и 3 које представљају крајње, смакнуте делове склопа.

Код ламеле 2, улазна партија повезана је са приступним холем у оквиру кога се налазе вертикалне комуникације и који је везан за две до три стамбене јединице у зависности од тога да ли постоје заједнички простори. Заједнички простор се на нивоу приземља јавља у форми радионице, састављене из две просторије, при чему се у другу просторију улази преко прве. Уз радионицу смештена је и мања остава.

Од заједничких просторија у приземљу се уз поједине улазне партије јављају и техничке просторије, али је њихов приступ из дела пасажа. Пасажи деле ову ламелу на четири сегмента. У деловима код којих се ламела 2 повезује са ламелама 1 и 3 на нивоу приземља организација је преко унутрашњег централног коридора.

Код ламеле 3 (сличан је принцип конципирања и код ламеле 1) приступни улазни холови са вертикалним комуникацијама позиционирани су тако да се са једне стране везује за просторе локала у приземљу, а са друге за коридор са стамбеним јединицама и заједничким просторијама станара (Историјски архив Београда, 1971а). Локалима се приступа и од споља, а сваки локал обухвата претпростор, санитарни чвор и главну просторију највеће површине. Највећу површину заједничких просторија на нивоу приземља заузима простор намењен кућном савету станара, који се састоји из три међусобно надовезане просторије, при чему се из ходника (коридора) приступа централној, а из ње бочним просторијама. Уз ове три просторије налази се претпростор са две канцеларије и санитарним чвором. Део ламеле 3 (исти принцип важи и за ламелу 1) који се повезује са ламелом 2, организован је са приступним ходником преко кога се улази у две стамбене јединице и продавнице (текстил). Простор продавнице, као и остали локали, има обезбеђен улаз од споља, и састоји се од три међусобно повезане просторије (само преграђене делимично, без постојања врата између њих), од којих се у оквиру једне налази и мања остава и санитарни чвор.

Сумирано, на нивоу приземне етаже заједнички стамбени простори јављају се у форми: пешачких пасажа – заједнички простори отвореног карактера, радионица са оставом, техничке просторије, локали са пратећим оставама и санитарним чвором и простор кућног савета са две канцеларије и санитарним чвором.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру типских и других етажа стамбеног објекта

Код објекта 1 на типским етажама не постоје специфични заједнички простори за станаре. У ламели 2 заједнички простори јављају се у форми приступних простора уз вертикалне комуникације (Слика 45) (Историјски архив Београда, 1971а). У ламели 3 (исти принцип је и код ламеле 1) заједнички простори обухватају проширења на крајевима коридора (формирање џепова уз прозоре) и економске лође. Економске лође (заједнички простори) су физички одвојене и налазе се наспрам језгара вертикалних комуникација. Из простора са вертикалним комуникацијама могуће је приступити економској лођи и коридорима који воде до стамбених јединица. Оно што је у пројектантском решењу аутентично јесте смицање трактова, чиме се континуитет коридора остварује преко простора вертикалних комуникација. На тај начин се омогућавају приступи заједничким просторијама за све кориснике спрата. Проширења на крајевима коридора се завршавају фасадним отворима чиме се остварује визуална веза са спољашњим простором. Оваквим конципирањем ходнички простори добијају на континуалности и потенцијално мултифункционалности.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру поткровља, кровних етажа и подрумске етаже стамбеног објекта

Сви објекти у комплексу имају подрумску етажу. У оквиру подрумске етаже ламеле 2, објекта 1 који је предмет анализе, налазе се станарске оставе, просторије за одлагање смећа, разделник, техничке просторије, сушионице и заједничке оставе (Слика 45) (Историјски архив Београда, 1971а). Подрум је у ламели 2 позициониран испод габарита приземља - испод пасажа у подрумској етажи нису

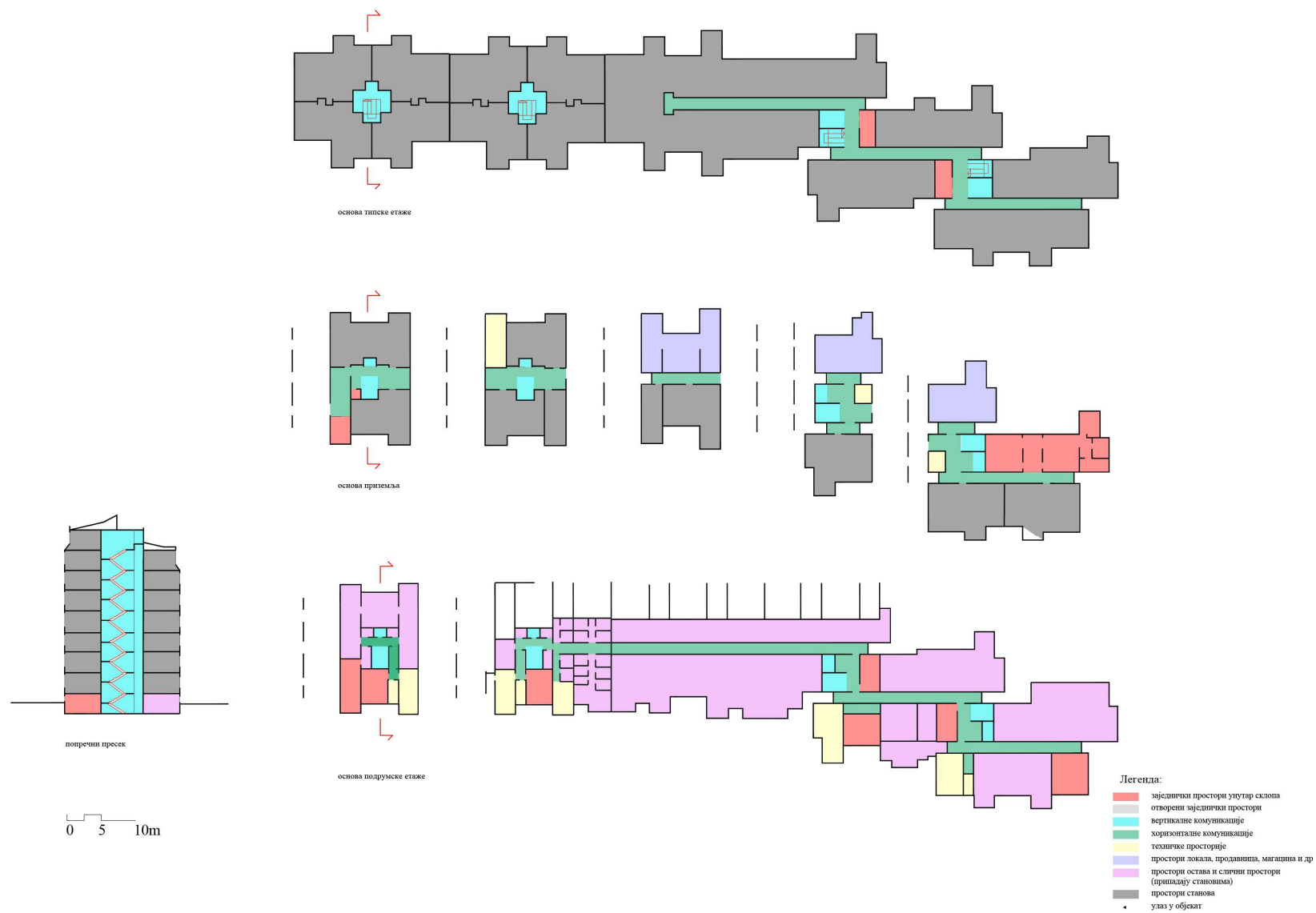
предвиђени садржаји. На тај начин је подрум као и приземље подељено. Због тога се поменути заједнички простори и станарске оставе везују за сваку од вертикалних комуникација засебно. Приступ просторијама за одлагање смећа је од споља, бочним степеништем. Мање оставе налазе се непосредно уз главно степениште и лифт. Део подрума чине и гаражна места која су део подземног паркирања решеног унутар блока, у делу између изграђених објеката у блоку. Техничке просторије јављају се у форми подстаница за грејање. Заједничке просторије су функционалном организацијом груписане у потцелине и приступа им се из заједничког ходничког простора.

Највећи део подрумске етаже ламеле 3 чине станарске оставе до којих се долази преко коридора или од споља са терена степеништем. Поред остава за станаре подрумска етажа обухвата заједничке просторе у форми просторија за одлагање смећа, сушионица и заједничких остава. Техничким просторијама се приступа преко главних коридора, док су остали садржаји (просторије за одлагање смећа, сушионице, заједничке оставе, разделник) често груписани секундарним ходницима и чине засебне функционалне потцелине. Приступ просторијама за одлагање смећа је од споља, док део подрума, као и код ламеле 2 обухвата гаражна паркинг места. Паркинг места немају физичку везу са преосталим деловима подрума. Принцип пројектовања подруме етаже код ламеле 1 је исти као и код ламеле 3.

На етажи поткровља налазе се стамбене јединице. Етажа поткровља организована је готово идентично типским етажама (са економском лођом преко пута степеништа и проширењима коридора). Стамбене јединице су изостављене у деловима поткровља где је то захтевало решавање одводних равни и кровне конструкције.

Сумирано, у подруму и поткровљу објекта 1 заједничке просторије јављају се у форми затворених заједничких просторија: остава, техничких просторија, сушионица и просторија за одлагање смећа.

Могућност употребе принципа поливалентности се сагледава преко простора у подрумској етажи (различити простори истих димензија) и у приземљу (заједнички простори локала и други простори). Принцип флексибилности се у објекту може сагледати кроз могућност поделе у подрумској етажи, као и у преграђивању простора приземља. Принцип ширења се сагледава у објекту у подруму (простори уз техничке просторије и сл.), типској етажи (постојање претпростора) Принцип сажимања у објекту се може везати за претпросторе на нивоу приземља, посебно у комбинацији отвореног простора и ентеријера. Принцип мобилност се може сагледати у флуидности типске етаже ламеле 1 и 3 који омогућава континуални хоризонтални план кретања.

Слика 45 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 1, Блок 22, извор: аутор

4.3.3. Студија случаја Блока 23

Блок 23 налази се у јужном делу централне зоне Новог Београда и дефинисан је ободним улицама - Булеваром Арсенија Чарнојевића на североистоку, улицом Милентија Поповића на југоистоку, Булеваром Милутина Миланковића на југозападу и улицом Антифашистичке борбе на северозападу. Блок представља јединствену целину између Блока 22 на североистоку, Блока 19а на југоистоку, и Блока 24 на северозападу, са доминантним погледом на железничку станицу Нови Београд.

Блок је грађен у периоду од 1969. до 1976. године, у периоду када је грађен и Блок 22, према првонаграђеном конкурсном решењу из 1967. године тима архитеката и урбаниста Александра Стјепановића, Божицара Јанковића и Бранислава Караџића ("Blok 23," 1975; Јовановић, n.d.-с). С обзиром да је исти тим аутора пројектовао оба блока, Блок 23 у погледу примењеног архитектонског израза, материјализације, урбанистичког уређења у партеру и организације архитектонског склопа односно стамбених јединица поседује сличне карактеристике као и Блок 22. Предметно подручје заузима површину од 19ha, са просечном густином насељености од 395ст/ha (пројектован за 7560 становника у оквиру 2100 станова) (Bodlović, 1973). У градњи објеката примењена је рамовска конструкција (стубови, платна, греде) са шупљим армирано бетонским плочама висине 20cm, скелетни систем од армираног бетона и ИМС систем (Ćulafić, 1978; Весковић & Јовановић, 2018).

Предмет анализе на нивоу архитектонског склопа су објекат број 6 и објекат број 9, који припадају типу двотракта. Објекти број 5 и 6- хоризонтални линеарни склопови надограђени су са још етажне крајем 20. века. С обзиром да се истраживање фокусира на период до 1990. године, ова интервенција није предмет анализе.

Урбанистичко решење блока – заједнички простори на нивоу стамбеног блока

У јужном делу блока налазе се четири стамбене куле спратности П+21, правоугаоне геометрије у основи, постављене наизменично у два реда. У североисточном и југозападном делу блока, паралелно Булеварима, налазе се два дужа двотракта спратности П+10+Пк и дужине око 280m (Слика 46). По ободу блока, у северозападном и југоисточном делу постављена су два објекта двотракта – Г формације спратности П+4+Пк. Поред стамбених објеката блок обухвата и два вртића, објекат основне школе и објекат месне заједнице. Објекти вртића позиционирани су у простору између дужег двотракта објеката и угаоног двотракта, док је објекат основне школе позициониран у самом центру блока. Центар месне заједнице надовезује се на хоризонтални линеаран стамбени објекат уз Булевар Милутина Миланковића. У северном делу блока, паралелно једном краку меандра након 2000-их је започета градња пословног објекта.

Моторни саобраћај решен је по ободу увођењем интерних саобраћајница, на које се везују паркинг простори на отвореном. Надземно паркирање предвиђено је и у делу простора између стамбених кула и једног крака меандра у југоисточном делу. Подземно паркирање реализовано је у полуукопаним гаражама испод објекта и у простору између стамбених кула. Пешачким стазама стамбени објекти су повезани са јавним садржајима у блоку, и различитим садржајима на отвореном. Заједнички простори на отвореном јављају се у форми спортских терена, игралишта за децу и парковских површина - мањег и већег капацитета. Високи стамбени објекти формирају урбанистичку композицију која је затворена по ободу и креира централно пространо двориште. Тампон зоне високог зеленила

препознају се у делу уз Булеваре, као одговор на проблем високе фреквенције моторног саобраћаја. Високо зеленило налази се и унутар блока, посебно у просторима унутар и око објеката угаоних двотракта.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру приземља стамбеног објекта и у непосредном окружењу

Објекат 9 – угаони двотракт који је предмет анализе заједничких простора у архитектонском стамбеном склопу пројектован је са централно позиционираним вертикалним комуникацијама које повезују два паралелна тракта (Историјски архив Београда, 1971b, 1971c). Склоп чини 18 ламела од којих свака има по једно језгро вертикалних комуникација. На нивоу приземља у простору између трактова креирани су озелењени атријуми и полуатријумски отворени простори. Функционална организација приземне етаже је оригинална и пројектована је комбиновањем стамбених јединица везаних за улазне партије са вертикалним комуникацијама и заједничких просторија станара различите намене. Приступ улазним партијама је из интерних саобраћајница, док су ка унутрашњем дворишту оријентисане терасе-баште станара. На тај начин тракт према дворишту чине стамбене јединице, а тракт према саобраћајницама заједнички простори. Улазне партије и холови уздигнути су у односу на коту терена.

У оквиру ветробрана уз степениште позициониране су оставе за одлагање ствари (нпр. бицикли), док се у простору приступног хола уз лифт налази још једна остава. Улазни хол користи се као приступ за две стамбене јединице. Део приземља између две улазне партије садржи заједничке станарске просторије: перионице, техничке просторије-подстанице и трафо станице, просторије за одлагање смећа и продавнице са магацином и санитарним чвором. У оквиру једне од ламела налази се просторија за кућни савет. Кућни савет и подстанница налазе се у тракту окупираном од стране стамбених јединица и приступа им се из унутрашњег дворишта блока. Заједнички стамбени простори су од улазних партија одвојени пешачким пролазима-пасажима преко којих се приступа унутрашњим полуатријумским и атријумским двориштима. Приступ заједничким просторијама је бочно из пасажа. Фасадни фронтови на нивоу приземља су увучени у односу на габарит типских етажа креирајући пешачки коридор. Код појединих улазних партија, вертикалне комуникације се везују за стамбене јединице само на типским етажама и поткровљу односно на нивоу приземља приступни хол поред степеништа и лифта обухвата само коридоре за кретање и оставе.

Сумирано, заједнички простори се у објекту 9 на нивоу приземља и у његовој непосредној близини јављају у форми отворених и затворених заједничких простора. Отворени заједнички простори имају полујавни карактер јер ка њима гравитирају станари самог објекта и чине их атријумска и полуатријумска дворишта, пешачки пасажи и пешачки коридори. Затворени заједнички простори јављају се у форми продавница, перионица, просторија за одлагање смећа, простора кућног савета, подстанница, трафо станица и остава. Простори перионица састоје се из три дела - главне просторије из које се приступа остави и санитарном чвору. Простори продавница се такође састоје из три дела при чему се уз улазну партију бочно налазе магацин и санитарни чвор. Главни продајни простор завршава се стакленим излогом. Простор кућног савета чини улазна партија из које се приступа главној просторији за окупљање станара, коридору који води до канцеларије и санитарном чвору. Главна просторија кућног савета је отворена једним делом ка коридору.

Приземна етажа објекта 6 - хоризонтални блок, пројектованог такође у форми двотракта, не садржи стамбене јединице (Историјски архив Београда, 1971d, 1971e). Функционална организација је формирана по сличном принципу као и код објекта број 9. Фасадни фронтови на нивоу приземља су увучени у односу на габарит типских етажа креирајући континуални пешачки коридор дуж оба тракта. Приступ улазним партијама је из интерне саобраћајнице. Склоп чини 14 језгара вертикалних комуникација. Заједнички стамбени простори су од улазних партија одвојени пешачким пролазима-пасажима. Преко пасажа се приступа озелењеним атријумским и полуатријумским двориштима, креираним између трактова. Пасажи се јављају у два облика: 1) ужих пасажа између улазних партија и заједничких просторија и 2) ширих пасажа између две суседне улазне партије (када се изостављају блокови са заједничким просторијама). Ови простори имају полујавни карактер, при чему шире пасаже користе станари из целог блока.

Улазну партију дефинише ветробрански простор. Приступни простор улазне зоне поред вертикалних комуникација чине ходнички простор и оставе. У оквиру истих волуменски независних централних потцелина где се налазе улазне партије и вертикалне комуникације, јављају се просторије за одлагање смећа и проширења приступних холова уз ветробрански простор, која се могу користити за одлагање. Приступ просторијама за одлагање смећа је од споља из пасажа. Крајње потцелине улазних партија са вертикалним комуникацијама су комплексније структуре јер садрже и сале за окупљање станара оријентисане бочно са припадајућим лођама. Уз крајње улазне партије формирани су и локали са санитарним чвором, у које се приступа од споља. Заједнички простори јављају се и у форми подстаница и трафостаница (техничких просторија), телефонских говорница, продавница, магацина, кућног савета и простора за игру деце. Просторима се приступа са континуалних пешачких коридора и из пасажа. Многи од ових заједничких простора данас су локали. Телефонске говорнице и продавнице (и локали) имају јавни карактер.

Сумирано, приземна етажа објекта 6 у значајној мери је подређена заједничким просторима. Отворени заједнички простори јављају се у форми пасажа (ужи шири), полуатријумских и атријумских озелењених дворишта између трактова и континуалних пешачких коридора. Затворене заједничке просторе чине приступни холови улазних партија, подстанице, трафостаница, телефонске говорнице, локали, продавнице, магацини, оставе, сале за окупљање станара са лођом, санитарни чворови за станаре, канцеларије, простор кућног савета/за игру деце и просторије за одлагање смећа.

Простору сале за окупљање приступа се из улазног хола преко новоформираног краћег коридора на који се истовремено ослања санитарни чвор и канцеларије (из друге се улази преко прве). Из овог ходничког дела једнокраким степеништем се приступа следећој надземној етажи - техничком спрату. Простори продавница поред главних продајних простора обухватају и приручне магацине и санитарни чвор. Продавнице су речене на два начина: као мањи продајни простори код којих су пратећи садржаји (магацин, санитарни чвор) оријентисани ка међупростору трактова и као већи продајни простори где волумен санитарног чвора одваја продајни простор од магацина. Простори кућног савета се по потреби користе и као простори за игру деце. Њима се приступа преко улазне партије коју чини ходнички простор са санитарним чвором.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру типских и других етажа стамбеног објекта

Типски спрат објекта 9 организован је тако да се из приступног простора уз вертикалне комуникације (степениште и лифт) улази у четири стамбене јединице, по две на сваком тракту (Историјски архив Београда, 1971b, 1971c). У оквиру приступног простора уз лифт налазе се станарске оставе. У том погледу заједнички простори се јављају само у форми приступних простора који немају висок степен флексибилности и транзитног су карактера. Разлог томе лежи у бочној позицији улаза у станове, чиме се губи могућност креирања „статичног“ простора који би служио за одлагање.

Објект 6 је на типским етажама организован тако да се свака вертикална комуникација преко приступног простора везује за по две стамбене јединице на сваком тракту (Историјски архив Београда, 1971d, 1971e). Код типских унутрашњих вертикалних комуникација, слично приземној етажи, преко пута степеништа се у оквиру приступног простора налазе станарске оставе и санитарни чвор. Пре приступа стамбеним јединицама формиран је један заједнички претпростор одвојен вратима од централног приступа уз вертикалне комуникације. Овај простор има полуприватни карактер. Код везивних волумена из приступног простора са вертикалним комуникацијама који обухвата санитарни чвор, на крајевима са обе стране приступа се коридорима. Из коридора се приступа стамбеним јединицама и двема оставама. Код крајњих потцелина, приступни простор поред вертикалних комуникација обухвата станарске оставе и приступ до пет стамбених јединица, од којих су по две позициониране наспрамно обједињене имплементирањем заједничког претпростора. Уз све вертикалне комуникације налази се просторија за одлагање смећа. Каснијом интервенцијом, дограђене су још две етаже, код којих су стамбене јединице формиране у виду дуплекса.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру поткровља, кровних етажа и подрумске етаже стамбеног објекта

Објект 9 - не садржи подрумску етажу. Етажа поткровља је организована идентично као и типски спратови, са приступним претпростором и станарским оставама поред лифта (Историјски архив Београда, 1971b, 1971c). С тим у вези, претпростори су једини вид заједничких простора код објекта 9.

Објект 6 специфичан је јер садржи технички спрат позициониран изнад етаже приземља (Историјски архив Београда, 1971d, 1971e). Из приступног простора са вертикалним комуникацијама на супротним крајевима налази се по једна сушионица, и приступ техничком блоку просторија. Преко пута степеништа у оквиру приступног простора налазе се станарске оставе и санитарни чвор. Код везивних волумена на крајевима приступних простора са вертикалним комуникацијама налази се по једна сушионица и санитарни чвор са сваке стране. Једнокраким степеништем из приземља код сала за окупљање долази се до галеријског простора изнад сала.

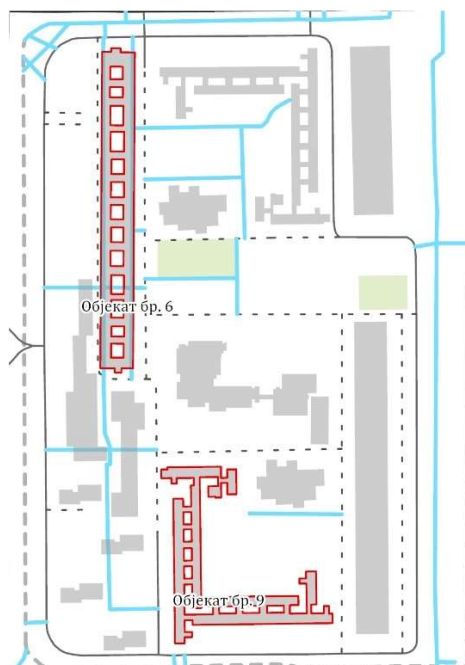
У подрумској етажи објекта 6 налазе се магацини, станарске оставе, паркинг места за станаре и просторија за вратара са пратећим садржајима (санитарни чвор и туш). Улаз у гаражу је са крајњих, бочних страна склопа. Уз простор вертикала на спратовима изнад се налазе помоћне просторије. У бочним (крајњим) деловима налазе се магацини и простори за вратара. Дуж основе у простору између места предвиђених за паркирање возила јављају се местимично груписане по две заједничке оставе.

На етажи поткровља, код типских унутрашњих позиција вертикалних комуникација на вишим спратовима, преко пута степеништа се у оквиру приступног простора налазе станарске оставе и санитарни чвор. На крајевима приступног простора налазе се два физички одвојена претпростора из којих се приступа једној стамбеној јединици, а бочно ка заједничким кровним терасама. Код везивних волумена из приступног простора са вертикалним комуникацијама који обухвата санитарни чвор, на крајевима са обе стране приступа се такође претпросторима везаним за излазе на заједничку кровну терасу и простору сушионице.

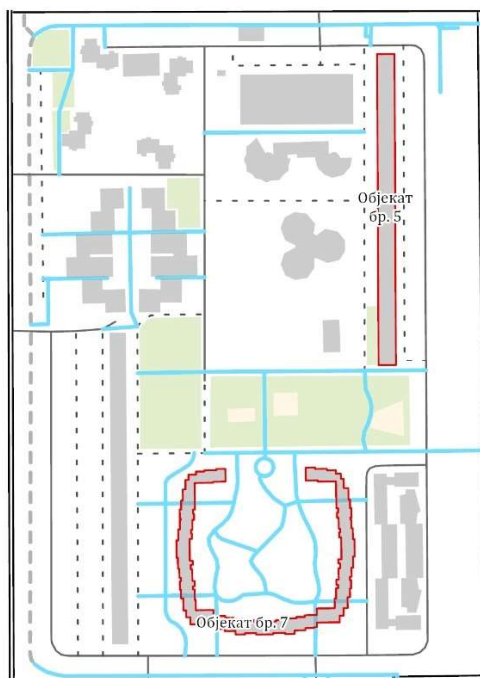
Сумирано, у подрумској, техничкој и етажи поткровља објекта 6 заједничке просторије се јављају у форми: техничких просторија, сушионица, санитарних чворова, сала за окупљање станара, магацина, заједничких остава, гаража, просторија за вратара са санитарним чвором, заједничких кровних тераса и предпростора испред стамбених јединица.

Могућа употреба принципа поливалентности се сагледава преко простора у приземној етажи оба објекта и подрумској етажи објекта 6. Принцип флексибилности се у објекту 6 се може сагледати у могућности поделе у приземљу (већи простор кућног савета, растерски отворени простор и пролази који се могу преградити и сл.), у подруму (подела простора за друге функције), али и на типској етажи у виду претпростора. У објекту 9 се може сагледати у приземљу (манипулација отвореним простором приземља). Принцип ширења се сагледава у објекту 6 и 9 у приземљу (кроз могућност манипулације отвореним деловима склопа) и у поткровљу објекта 6 (кроз додавање додатих садржаја у односу на кровну терасу). Принцип сажимања код објекта 6 поседује могућност за интервенције уз простор стана (постоји претпростор). Принцип мобилност се сагледава преко континуалног отвореног простора приземне етаже оба објекта, као и континуалности простора кровних тераса у објекта 6.

Блок 23

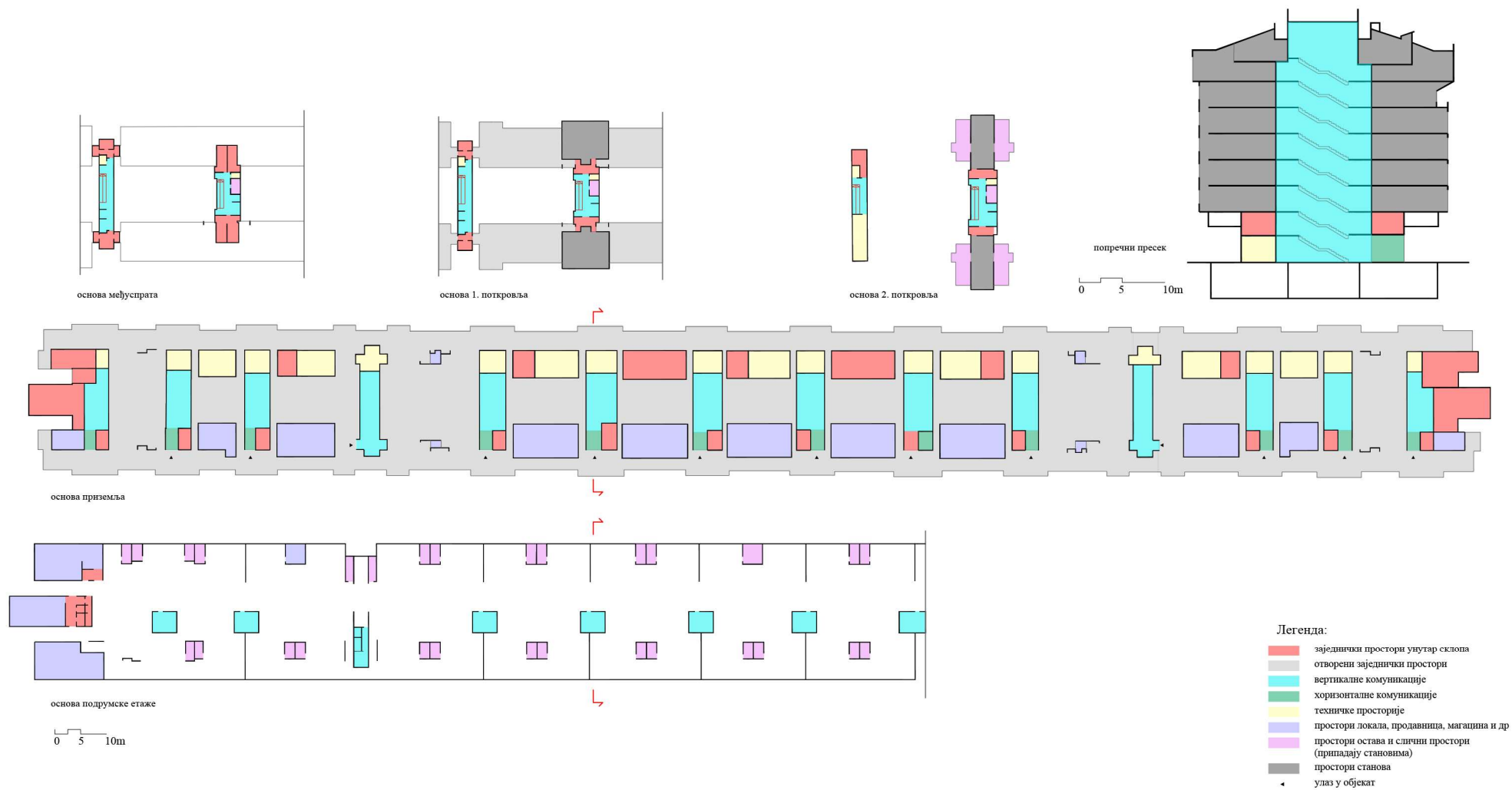
Блок 28

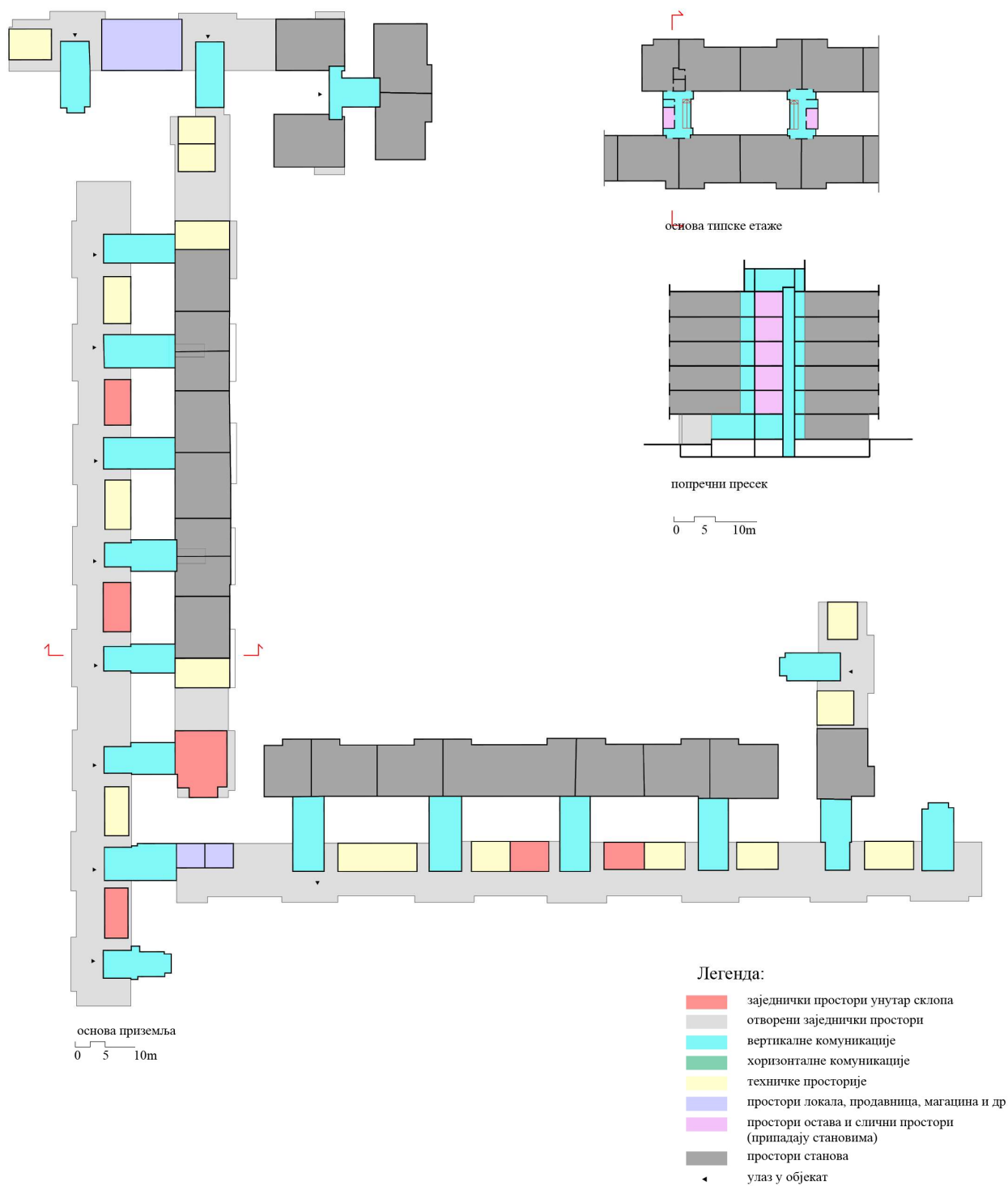
Легенда

	стамбени склопови и др. објекти		саобраћајнице		зелене површине
	бициклистичке стазе		сервисне саобраћајнице у стамбеном блоку		рекреативне површине
	интерне саобраћајнице у стамбеном блоку		тротоари и стазе		издвојени објекти за Студије случаја

Слика 46 – Урбанистичко решење Блока 23 и 28, извор: аутор

Слика 47 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 6, Блок 23, извор: аутор

Слика 48 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 9, Блок 23, извор: аутор

4.3.4. Студија случаја Блока 28

Блок 28 налази се у северозападном делу централне зоне Новог Београда и дефинисан је ободним улицама - Булеваром Арсенија Чарнојевића на североистоку, Булеваром уметности на северозападу, улицом Шпанских бораца на југоистоку и Булеваром Милутина Миланковића на југозападу. Поред становања од урбаних функција у непосредном окружењу се препознају и објекти намењени пословању, као и комерцијални и угоститељски садржаји. Блок је позициониран у оквиру централне зоне дијагонално од Блока 21, а уз блок 29.

Блок је грађен у периоду од 1969. до 1979. године, према конкурсном решењу тима архитеката и урбаниста у саставу: Љубица Чабаркапа, Илија Аранутовић, Милутин Главички, Олга Милићевић, Томислав Дрезгић, Цвета Давичо (Мецанов, 2019). Предметни блок заузима површину од око 19,5ha, пројектован је за 7000 становника у оквиру 1709 станова (Glavički, 1971; *Stambeni blok 28 Novi Beograd*, 1968; Јовановић, n.d.-d). Значај Блока 28 огледа се у стамбеној архитектури и кроз укључивање стручњака и инжењера из бившег СССР-а. Префабрикација се препознаје и код фасадних панелних елемената. У изградњи објекта примењен је крупнопанелни префабриковани систем изградње. Линеарни стамбени блокови грађени су у ИМС скелетном систему (Koprivica, 1971; Мецанов, 2015).

Предмет анализе на нивоу архитектонског просторног склопа су објекти број 5 и објекат број 7. Објекат број 7 представља тзв. „потковицу“ која даје идентитет овом подручју, а објекат 5 је ламела.

Урбани просторни склоп - заједнички простори на нивоу стамбеног блока

Блок 28 обухвата више стамбених објеката и склопова. У северозападном делу блока налазе се четири стамбене куле спратности П+16+Пк које својом позицијом формирају квадратни парковски отворени простор (Слика 46). У северном и јужном делу блока налазе се два хоризонтална линеарна склопа спратности П+10+Пк, постављено паралелно Булеваром Милутина Миланковића и Арсенија Чарнојевића. Између стамбених кула и једног хоризонталног стамбеног склопа у јужном делу налази се 12 ламела, спратности П+4+Пк, изграђених као две групације од по шест, накнадно у односу на остатак комплекса и то на месту планираног али нереализованог центра месне заједнице. У источном делу блока налази се меандар у облику потковице спратности П+4+Пк. Поред стамбених објеката у комплексу је изграђен објекат вртића и основне школе (у централном делу блока, слободније геометрије основе, формиране из кружних форма), пункт снабдевања и пратећи објекти гаража и трафо станица (Glavički, 1971; Мецанов, 2019). Новоградња - савремена градња препознаје се у северном и југоисточном делу блока.

Интерне саобраћајнице решене су по ободу блока, али и унутра њега посебно уз дугачке хоризонталне склопове. Уз саобраћајнице је решено надземно паркирање на парцели. Паркирање је планирано и у гаражама, поређаним у низовима непосредно поред хоризонталних склопа, на коти сутерена, нижој у односу на коту надземних паркинг простора. Паркинг простори су повезани са склоповима пешачким пасарелама. Мрежа пешачких комуникација повезује разноврсне изграђене и отворене садржаје у блоку јасно дефинишући припадајуће просторе уз стамбене објекте и групације објеката. Од отворених простора препознају се спортски терени, игралишта за децу и парковске површине са мобилијаром. Високо зеленило је заступљено у значајној мери у оквиру простора овог блока, по ободу комплекса ка високофреквентним саобраћајницама, али и

унутар простора између објеката. Посебан парковски амбијент креиран је у делу отвореног простора који дефинише објекат потковице. Поигравањем са денивелацијом терена креирани су „брежуљци“ који су постали важан део за активност деце на отвореном. Слично поигравање са тереном примењено је и у другим деловима блока.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру приземља стамбеног објекта и у непосредном окружењу

Објекат 5 –линеарни стамбени склоп (ламела) обухвата 13 вертикалних комуникација. Етажа приземља представља махом потпуно слободан отворен пролазни простор (Слика 49) (Историјски архив Београда, 1969а). На овај начин приземље има јавни карактер и омогућава добру повезаност са осталим сегментима блока. Затворени делови приземља сведени су махом само на улазне партије дефинисане ветробранским простором и вертикалним комуникацијама. Ови простори су искључиво транзитног карактера. Уз две вертикалне комуникације формиран је шири затворен блок заједничких просторија и то простора кућног савета са пратећим санитарним чвором. Просторима кућног савета приступа се из улазног хола са вертикалним комуникацијама. Етажа приземља је пасарелама повезана са надземним паркинг просторима. Накнадним затварањем продора формиран су локали, чији је габарит истурен ка унутрашњости блока.

Сумирано, заједнички простори на нивоу приземља јављају се у форми пешачких пролаза - полујавни карактер, улазних партија са ветробраном, и просторија кућног савета.

Објекат 7 се по типологији припада типу ламела, састоји се од 24 сегмената, са исто толико језгара вертикалних комуникација (Слика 50) (Историјски архив Београда, 1969b). Оно што је специфично за разлику од претходно анализираних склопова јесте да је приступ ламелама на нивоу сутерена. Етажа приземља обухвата стамбене јединице ослоњене на централне приступне просторе са вертикалним комуникацијама. Свака вертикална комуникација везује се за две стамбене јединице. У том погледу заједнички простори се на овој етажи јављају само у форми приступних простора који обухватају вертикалне комуникације. У једном од углова тзв. потковице налази се продавница - простор трговине уз коју је независно језгро вертикалних комуникација.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру типских и других етажа стамбеног објекта

Објекат 5 на типским етажама нема специфичних заједничких простора за станаре (Слика 49) (Историјски архив Београда, 1969а). Приступни простор уз вертикалне комуникације везује се за две до четири стамбене јединице различите структуре.

Објекат 7, као и објекат 5, на типским етажама не садржи специфичне заједничке просторије (Слика 50) (Историјски архив Београда, 1969b). Приступни простор уз вертикалне комуникације везује се за две стамбене јединице.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру поткровља, кровних етажа и подрумске етаже стамбеног објекта

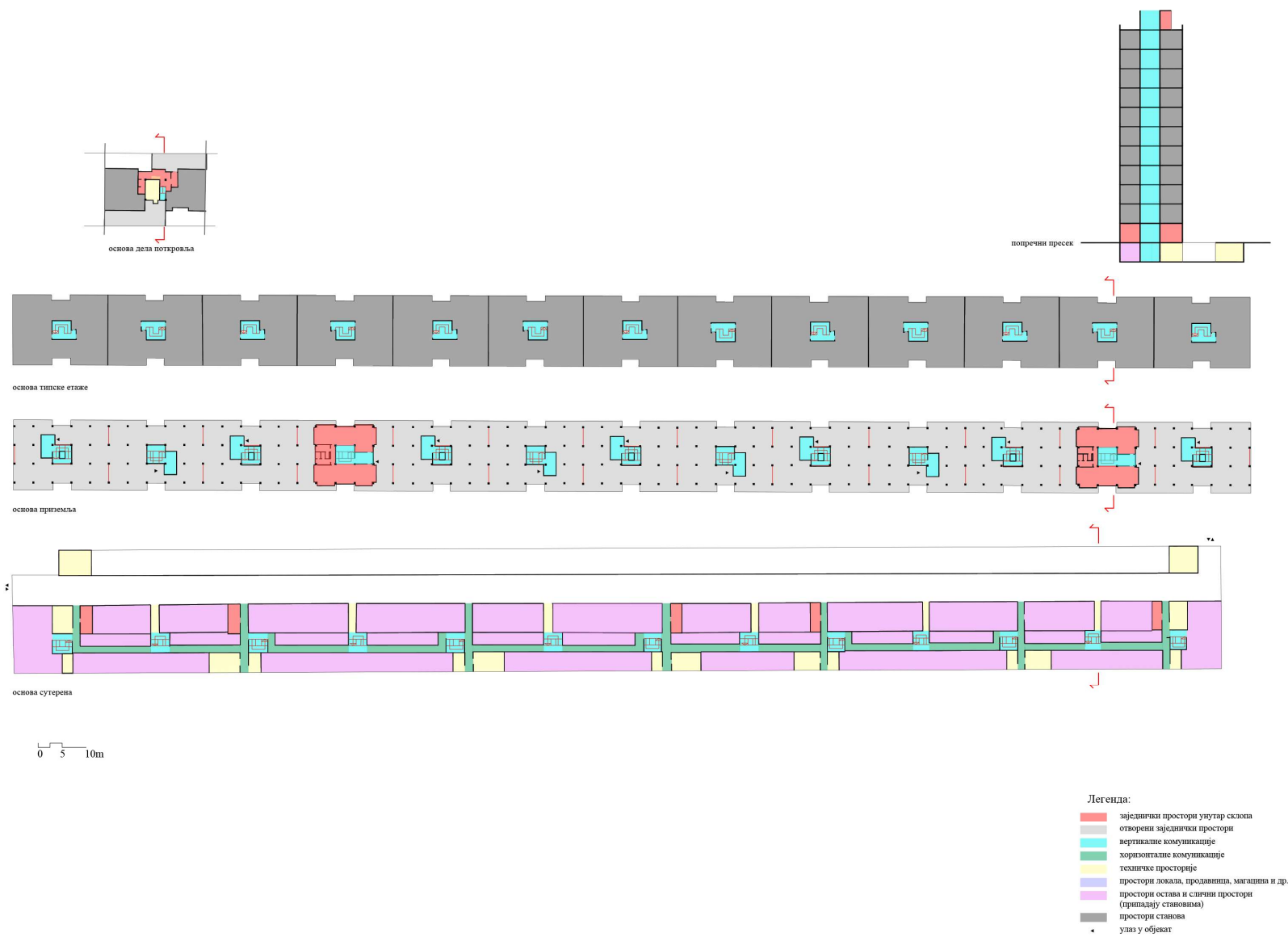
Највећи део етаже сутерена објекта 5 чине гаражна места и моторна комуникација за кретање возила од и до њих (Слика 49) (Историјски архив Београда, 1969а). Гараже су постављене у два паралелна низа при чему је простор

између њих потпуно отворен. Свака вертикална комуникација је преко система коридора везана за одговарајући број станарских остава, једну до две заједничких просторија и излаз до гаража. Заједничке просторије се јављају у форми сушионица, остава за бицикле, просторије за одлагање смећа, хидрофора, подстанице и комора.

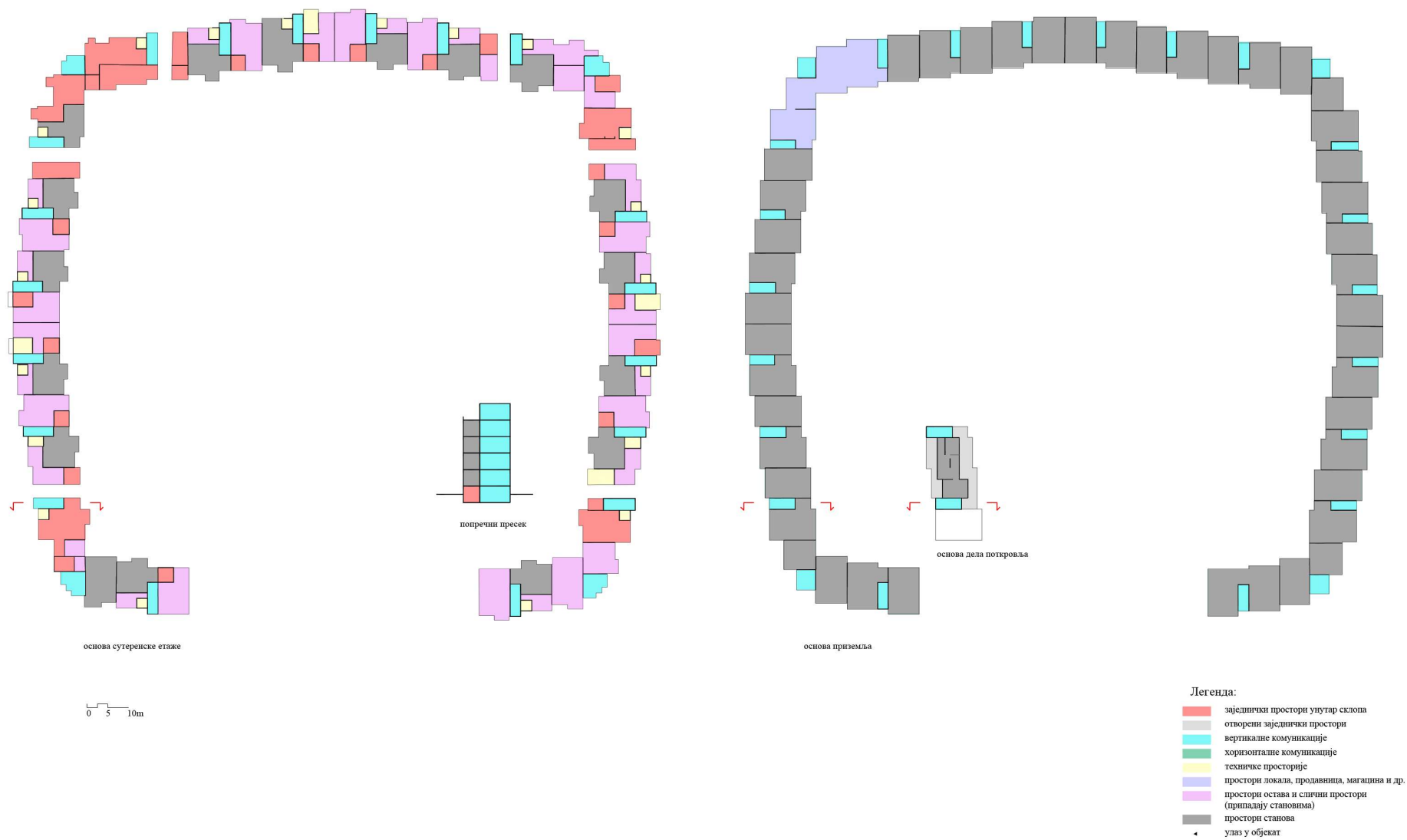
Габарит поткровља објекта 5 увучен је у односу на габарит типских етажа. Свака вертикална комуникација је преко приступног простора везана за две стамбене јединице и два излаза на заједничке кровне терасе. Сваки од улаза у стамбене јединице обухвата припадајуће претпросторе.

Приступ улазним партијама на етажи сутерена објекта 7 је из интерних саобраћајница (Слика 50) (Историјски архив Београда, 1969b). Улазну партију дефинише ветробрански простор који се надовезује на приступни хол са вертикалним комуникацијама. Уз сваку вертикалну комуникацију системом коридора долази се до заједничких просторија за станаре - станарске остава, сушионице, подстанице и просторије за одлагање смећа. Све просторије за одлагање смећа имају могућност приступа и од споља. Уз неке од вертикалних комуникација ослањају се локали (са приступом од споља). Поред тога на нивоу сутерена налази се три просторије намењене кућном савету станара (око 70m²). У поткровљу се налази стамбена јединица и тераса.

Принцип поливалентности се мање може сагледати у простору објекта 5 у делу приземља, подрума (димензионо исти простори подрумске и приземне етаже). Код објекта 7 је присутан у димензионо истим просторима сутеренске етаже (подрума). Принцип флексибилности се у објекту 5 може сагледати у могућности поделе у приземљу (већи простор кућног савета, растерски отворени простор и пролази који се могу преградити и сл.) и поткровљу (континуалан заједнички простор који одговара подели). У објекту 7 се принцип може сагледати у сутерену (простори кућних савета и трговине). Принцип ширења се сагледава у објекту 5 у оквиру приземља и кровне етаже, а у објекту 8 код поткровља (кроз могућност манипулације отвореним деловима склопа). Принцип сажимања у оба примера објеката нема могућност за интервенције. Принцип мобилности се сагледава преко континуалног отвореног простора приземне етаже објекта 5.

Слика 49 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 5, Блок 28, извор: аутор

Слика 50 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 7, Блок 28, извор: аутор

4.3.5. Студија случаја Блока 29

Блок 29 је дефинисан је ободним улицама - Булеваром Зорана Ђинђића на североистоку, улицом Шпанских бораца на југоистоку, Булеваром Арсенија Чарнојевића на југозападу и Булеваром уметности на северозападу. Предметно подручје је окружено стамбеним блоковима 28, 30, 32 и 39, док се југоисточно од блока налази дворана Арене. У непосредном окружењу блока су и објекти пословне намене, комерцијални садржаји и услужне делатности.

Блок 29 је грађен у периоду од 1969. до 1974. године, према конкурсном решењу из 1967. године аутора Милосава Митића и Михаила Чанка ("Blok 29," 1975; "Prikaz prvonagrađenog i drugonagrađenog rada na konkursu za idejno rešenje stambenih objekata u Bloku 29 u Novom Beogradu," 1968). Пројектант урбанистичког решења блока је Милутин Главички. Конкурсним решењем обухваћен је северозападни део блока, док се југоисточни део саградио почетком 21. века у савременом стилу, али делимично поштујући наслеђену ортогоналну мрежу урбанистичке композиције у решавању партера. Као и код Блока 22, у југоисточном делу према конкурс ју је планирана градња рејонског центра који није реализован (Bodlović, 1973; Јовановић, n.d.-e) . Предметни обухват блока стамбене намене (северозападни део урбаног блока) заузима површину од 9,86ha, са просечном густином насељености од 405ст/ha (пројектован за 4358 становника у оквиру 1129 станова) (Bodlović, 1973). У градњи објеката примењен је ИМС префабриковани систем преднапрегнутог бетона скелетне конструкције са међуспратним плочама растера 4,20*3,60m (Bodlović, 1973; "Prikaz prvonagrađenog i drugonagrađenog rada na konkursu za idejno rešenje stambenih objekata u Bloku 29 u Novom Beogradu," 1968).

Предмет анализе на нивоу архитектонског склопа је објекат број 6. С обзиром да су сви објекти исте типологије стамбеног склопа - двотракт конципирани на идентичан начин, овај објекат узет је као репрезентативни пример.

Урбани просторни склоп - заједнички простори на нивоу стамбеног блока

Стамбени објекти Блока 29 јављају се у форми седам двотракта спратности П+6+Пк. Објекти су позиционирани паралелно Булевару уметности у правцу североисток-југозапад тако да формирају унутрашње централно двориште (Слика 51). Сви реализовани стамбени објекти су састављени од истих вертикалних сегмената, али различитих дужина и укупних просторних капацитета. Објекат број 6 садржи три вертикалне комуникације, објекти 2, 3, и 7 четири вертикалне комуникације, објекат број 5 пет вертикалних комуникација, објекат број 4 садржи девет, а објекат број 1 десет вертикалних комуникација (Bodlović, 1973). Угаоно постављени склопови се састоје од два смакнута двотракта, док су преостали објекти класични двотрактни склопови. Осим стамбених зграда према конкурсном решењу изграђен је и приземан објекат вртића (обданишта) и центар месне заједнице. Објекат месне заједнице данас има комерцијалну намену (продавница). Планиран објекат основне школе није реализован.

Интерне саобраћајнице пројектоване су по ободу комплекса где је истовремено решено и надземно паркирање у блоку. На тај начин унутрашњост стамбеног блока је у већој мери растеређена моторног саобраћаја. Мрежа пешачких стаза повезује стамбене објекте и различите садржаје на отвореном. Отворени простори обухватају спортске терене, игралишта за децу и парковске површине. Пешачки коридор који се пружа правцем североисток-југозапад „дели“ стамбени блок на два дела, при чему се у југозападном делу налазе три краће ламеле, док су у североисточном преостале четири ламеле (две угаоне дуже и две централне

краће) позициониране симетрично. Ова пешачка осовина задржана је и у фази концепирања новог југоисточног дела блока. Оптимално растојање између ламела омогућава формирање парковских површина ка којима су оријентисани станари оближњих зграда, док ка централном делу блока гравитира становништво целог подручја. Високо зеленило позиционирано је по ободу комплекса и између ламела. Централни део подручја окупира ниско зеленило. Највећа тампон зона високог зеленила јавља се уз Булевар Арсенија Чарнојевића, због високе фреквенције моторног саобраћаја.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру приземља стамбеног објекта и у непосредном окружењу

У оквиру приземне етаже објекта број 6 простор између два тракта је ослобођен за кретање пешака формирањем отвореног простора између језгара вертикалних комуникација (Слика 52) (Историјски архив Београда, 1969с). Ови заједнички простори имају полујавни карактер. Приземна етажа намењена је становању и не обухвата затворене заједничке просторе за станаре (Јовановић, n.d.-e). У станове се приступа директно из отвореног простора, при чему пројектом нису предвиђене заједничке улазне партије. На овај начин простор између вертикалних комуникација је у односу на Блокове 21 и 22 више активиран, али има транзитни карактер. Улази у стамбене јединице наглашени су благим увлачењем фасадног фронта.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру типских и других етажа стамбеног објекта

Вертикалним комуникацијама из приземља приступа се надземним типским етажама објекта (Слика 52) (Историјски архив Београда, 1969с). Типска етажа представља класичан пример типологије двотракта. Два тракта повезана су међупросторима формираним уз вертикалне комуникације. Објекат обухвата три вертикалне комуникације на које се надовезују по два претпростора за приступ стамбеним јединицама. Из сваког претпростора приступа се двома стамбеним јединицама. Примена двотракта омогућила је двострану оријентацију стамбених јединица. Претпростори су од степеништа физички одвојени зидовима и вратима. Претпростори заједнички за два суседна стана станари најчешће користе за одлагање бициклова, дечјих колица и сл. Овако концепирани заједнички простори имају висок степен приватности. Димензије претпростора (2.8*4m, површина 11.2m²) омогућавају да се он не користи само за кретање до стамбених јединица (транзитно) већ и да има функцију одлагања и складиштења.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру поткровља, кровних етажа и подрумске етаже стамбеног објекта

У оквиру подрумске етаже позиционирана су паркинг места гараже, перионице, сушионице, санитарни чворови, техничке просторије - подстаница и оставе станара (Историјски архив Београда, 1969с). Подрум је организован тако да су паркинг места распоређена око вертикалних комуникација омогућавајући станарима директан приступ становима из подрумске етаже (Слика 52). Уз једну од вертикалних комуникација позиционирана је просторија за одлагање смећа. У ивичним подужним деловима габарита смештене су станарске оставе и разноврсни заједнички простори. Перионица, сушионица и санитарни чвор чине једну функционалну потцелину, тако да се сваком од садржаја приступа из заједничког ходничког претпростора. Ова потцелина се понавља, тако да просторе

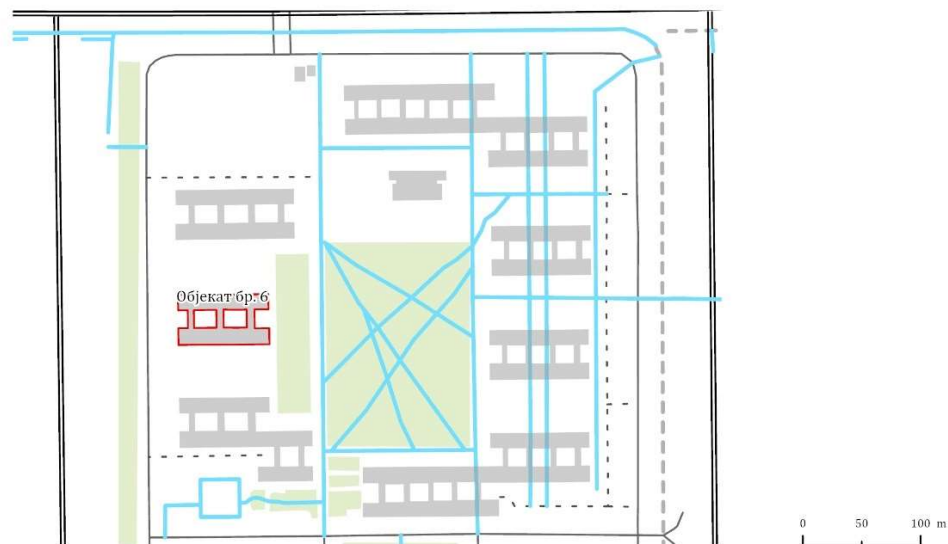
користе станари стамбених јединица везаних за свако језгро вертикалних комуникација.

Поткровље се у функционалној организацији разликује од типских етажа. Габарит поткровља је увучен на рачун формирања кровне терасе уз стамбене јединице. Претпростори који се везују за вертикалну комуникацију користе се и као приступ до једне или две стамбене јединице. Када се везује за једну стамбену јединицу (прва вертикала у низу), претпростор иако полујавног карактера добија на већем степену приватности јер се налази непосредно уз улазну партију само једног стана. Поред претпростора заједнички простори јављају се и у форми заједничких кровних тераса, позиционираних подужно уз трактове са становима, и оријентисаних ка унутрашњости двотракта. Поткровље обухвата и просторију кућног савета којој се приступа преко једног од претпростора везаног за последњу вертикалну комуникацију у плану двотракта. Просторија кућног савета има два излаза на кровну терасу. Оваква симетрична позиција врата даје могућног преграђивања унутрашњости овог простора на два дела.

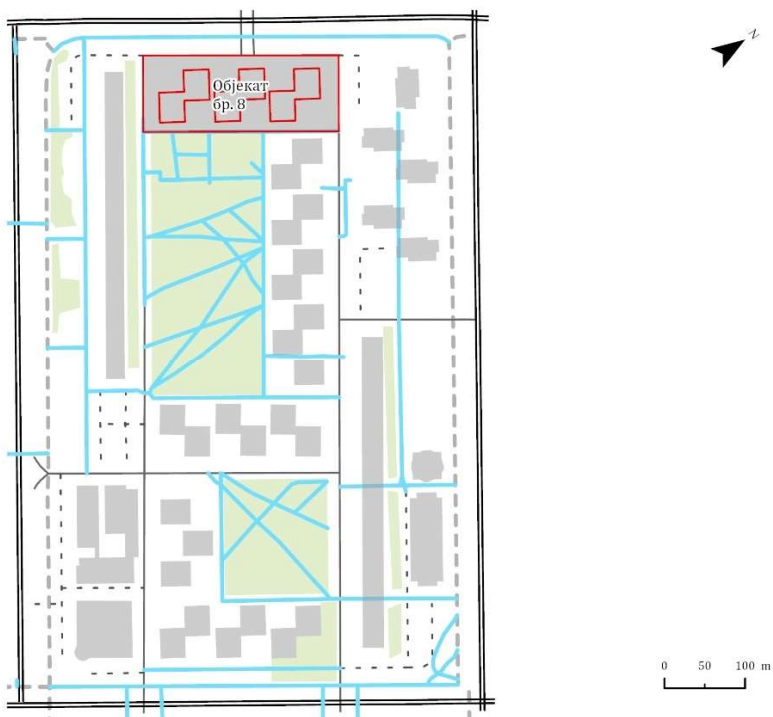
Сумирано, заједнички простори се на нивоу подрума и поткровља јављају у форми отворених заједничких простора – заједничке кровне терасе, и затворених заједничких простора – претпростора испред станова (6 по етажи, укупно 42), просторија кућног савета, перионица, сушионица, техничких просторија, санитарних чворова и просторија за одлагање смећа.

Могућности за примену принципа поливалентности се сагледава у оквиру простора у подрумској етажи (различити простори истих димензија) и у поткровљу (заједнички простори савета). Принцип флексибилности се у објекту може сагледати кроз могућност поделе у подрумској етажи, у поткровљу објекта (заједнички простор кућног савета и тераса), као и у оквиру претпростора на типској етажи. Принцип ширења се сагледава у подруму (празни простори између функција), типској етажи (постојање претпростора између вертикалних комуникација и стана) и у поткровљу (кроз додавање додатних садржаја у односу на кровну терасу). Принцип сажимања у објекту се може везати за претпросторе на типским етажама. Принцип мобилност се може највише применити у оквиру континуитета отворених простора партера и поткровља.

Блок 29

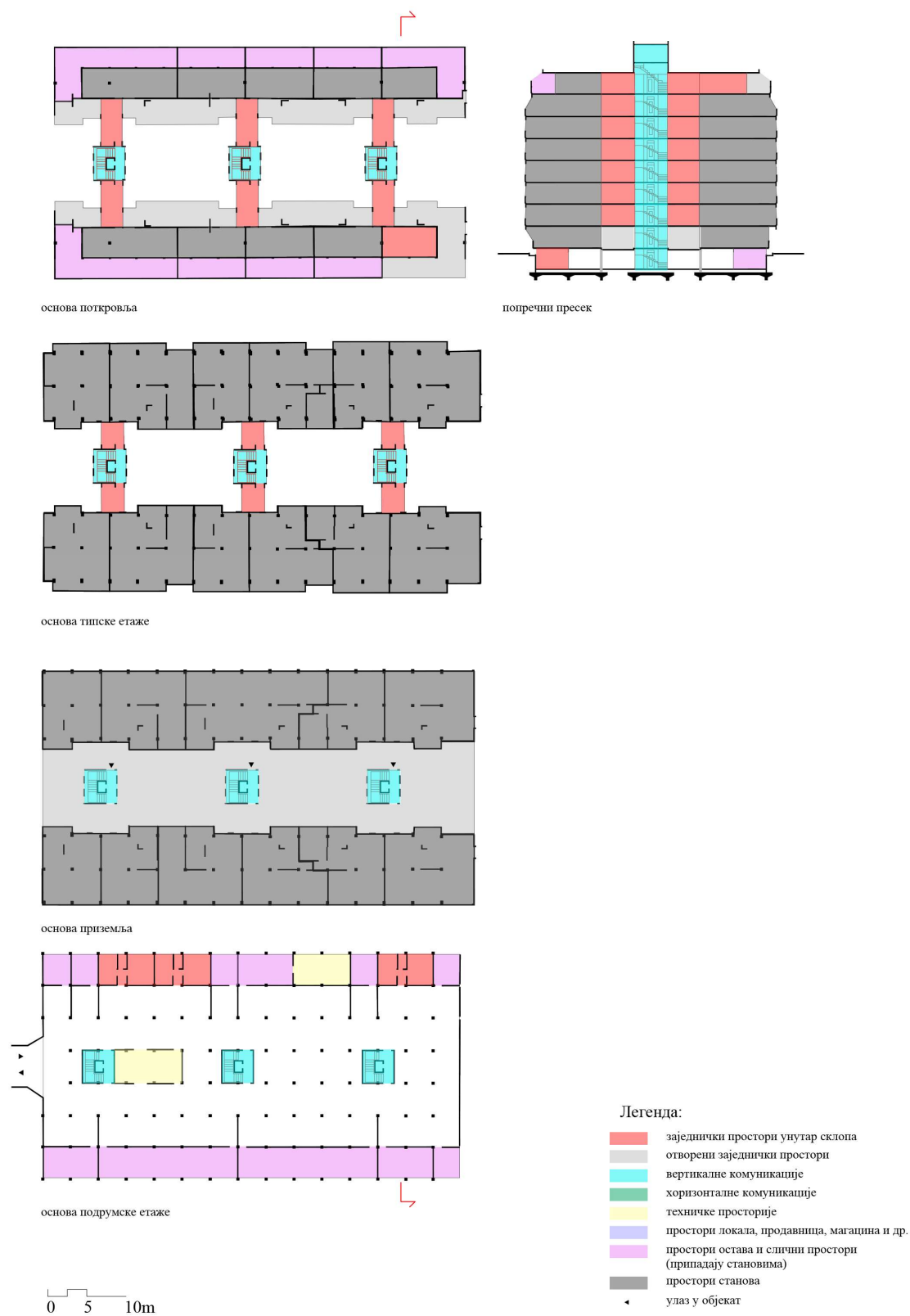
Блок 30

Легенда

стамбени склопови и др. објекти	саобраћајнице	зелене површине
бициклистичке стазе	сервисне саобраћајнице у стамбеном блоку	рекреативне површине
интерне саобраћајнице у стамбеном блоку	тротоари и стазе	издвојени објекти за Студије случаја

Слика 51 – Урбанистичко решење Блока 29 и 30, извор: аутор

Слика 52 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 6, Блок 29, извор: аутор

4.3.6. Студија случаја Блока 30

Блок 30 налази се у северозападном угаоном делу централне зоне Новог Београда и дефинисан је ободним улицама - Булеваром Михајла Пупина на североистоку, Булеваром Зорана Ђинђића на југозападу, улицом Шпанских бораца на југоистоку и Булеваром уметности на северозападу. Југозападно од предметног блока налази се стамбени Блок 29, док се у непосредној близини блока налази и дворана Арена, као и већи број пословних, комерцијалних и објеката услужне делатности. Источно од блока се налази објекат СИБ-а. У централној зони Новог Београда Блок је позициониран дијагонално у односу на Блок 23, а уз Блок 29.

Блок је грађен у периоду од 1975. до 1979. године, према прерађеном идејном решењу из 1968. године завршеном 1973. године од стране тима архитеката и урбаниста у саставу: Борислав Стојков, Дарко Марушић, Миленија Марушић, Надежда Мартиновић, Петар Гајчанин, Урош Мартиновић ("Stambeno naselje blok 30 u Novom Beogradu," 1975; Јовановић, n.d.-f). За подручје блока урађен је Детаљан урбанистички план. Предметно подручје заузима површину од око 20ha, са просечном густином насељености 414ст/ha (пројектован за 7700 становника у оквиру 2470станава) (Јовановић, n.d.-f, p. 30). Крајем 20. и почетком 21. века по ободу блока саграђени су савремени стамбено-пословни објекти. У оквиру подручја препознају се стамбене куле, меандри (од више ламела) и ламеле. Стамбене куле и меандри грађени су у полуфабрикованом скелетном систему са монолитном међуспратном конструкцијом. Са друге стране, линеарне ламеле грађене су у монтажном систему ГП Дом (укључујући и фасадне елементе) (Јовановић, n.d.-f, p. 30; Мецанов, 2015).

Предмет анализе на нивоу архитектонског просторног склопа је објекат број 8, који представља репрезентативан пример блока. Стамбене куле нису предмет даље анализе, као ни линеарне ламеле (недостатак документације).

Урбани просторни склоп - заједнички простори на нивоу стамбеног блока

У погледу урбанистичке композиције Блок 30 користи сличан приступ поставке објеката као Блок 21. У северном делу блока налази се пет стамбених кула спратности П+16+Пк, правоугаоне геометрије у основи, постављене наизменично у два реда (Слика 51). Јужни угао блока заузимају објекти из каснијих периода, изграђени на месту планираног али нереализованог самачког хотела (Јовановић, n.d.-f). Источном делу и дијагоналном западном делу блока, паралелно Булеварима позиционирана су два линеарна склопа спратности П+10+Пк (Мишковић, 1973). Структура меандра заузима централни део блока, спратности је П+4+Пк и састоји се из два сегмента (5 објеката): формације П у западном делу подручја и формације Г (мањег просторног капацитета) у југоисточном делу. Из птичје перспективе стиче се утисак да је реч о континуалном непрекинутом потезу меандрирања налик на меандар у Блоку 21. Меандри се састоје из одговарајућег броја ламела (налик стамбеним кулама) које се нижу наизменично смицањем, ослањајући се једна на другу пратећи геометрију меандра. Већи део меандар обухвата 21 потцелину, а мањи 9.

Позиција интерних саобраћајница и пешачких стаза у блоку прати јасну ортогоналну схему урбанистичке композиције. Интерне саобраћајнице јављају се по ободу блока, али и у унутрашњости. Њихова позиција у унутрашњости блока јасно одваја простор стамбених кула и хоризонталног склопа у североисточном делу односно простор хоризонталног склопа у југозападном делу и новоизграђених објеката од објеката меандра. Унутрашња саобраћајница одваја и

два склопа меандра у централном делу. Оно што блок чини аутентичним јесу полу укопане етаже подрума које креирајући одговарајуће платое обједињују групације објеката. Уз интерне саобраћајнице решено је надземно паркирање у комплексу. Подземно паркирање решено је у оквиру подрумске етаже. Платои су у делу између меандра и стамбених кула односно меандра и хоризонталног склопа у североисточном делу блока повезани пешачком пасарелом изнад једне од интерних саобраћајница. На тај начин упркос увођењу интерних саобраћајница пешачко кретање је узето у обзир и извршена је диференцијација моторног и пешачког саобраћаја. Истовремено издизањем платоа изнад коте тла ствара се могућност одвајања заједничких простора на отвореном и креирања микро амбијената различитог карактера.

Пешачке стазе на нивоу терена блока повезују стамбене објекте са осталим садржајима: спортским теренима (уз Булеваре), парковским површинама (централно и између објеката) и игралиштима за децу. Сви ови простори су заједнички простори јавног карактера у блоку. Високо зеленило позиционирано је у највећој мери уз паркинг просторе и интерне саобраћајнице, док у унутрашњости блока доминира зеленило ниског раста. Простори платоа (издигнути изнад тла) користе се за окупљање станара и игру деце и ка њима гравитирају станари суседних зграда-ламела.

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру приземља стамбеног објекта и у непосредном окружењу

Анализирани архитектонски склоп (објекат број 8) представља један крак меандра формације П који се састоји из 6 ламела повезаних на нивоу подрумске етаже у јединствену композицију (

Слика 53) (Историјски архив Београда, 1974). Од ових шест ламела по две су међусобно ослоњене једна на другу, док се ка наредном пару ламела креира слободан простор. Приступ улазним партијама је из интерних саобраћајница. Улазне партије су на нивоу платоа, издигнуте изнад коте терена. Платоима се приступа преко спољашњих степеништа немају опрему (мобиљар) што им даје додатан утисак неодређености тј. потенцијалне мултифункционалности. Ка платоима гравитирају станари суседних ламела те оне имају полујавни карактер са повећаним степеном приватности у односу на остале отворене просторе. Улазним партијама се приступа са платоа - издигнутог сутерена. Овакав улаз у објекте је јединствен пример у односу на остале стамбене склопове на простору Новог Београда. Једина сличност може се препознати са денивелацијом простора код Блока 22. Платои нису потпуно континуално повезани тј. раздвајају их објекти и састоје се из три потцелине.

Свака ламела је на нивоу приземља организована на исти начин, односно оне се понављају. Улазну партију детерминише ветробрански простор на који се надовезује приступни хол. Приступни хол везан је за пар техничких просторија, коридор који води до вертикалних комуникација и за заједничку станарску просторију чија намена оригиналним пројектом није дефинисана (претпоставка је да ће станари сами препознати како да је користе односно на мултифункционалан карактер). Приступни хол организован је тако да се из њега не пружа визуелна веза ка вертикалним комуникацијама. Преко пута степеништа које је организовано као једнокрако налазе се лифт и просторија за одлагање смећа. Коридор развијен уз и око вертикалне комуникације води до пет стамбених јединица. Три од пет улаза у стамбене јединице је благо увучено формирајући мали вид претпростора.

Сумирано, заједнички простори се на нивоу приземља јављају у форми отворених пешачких платоа, а они затворени су просторије за одлагање смећа (6), приступног простора са вертикалним комуникацијама (6), заједничких просторија чија намена није дефинисана (6), и техничких просторија (12).

Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру типских и других етажа стамбеног објекта

Код објекта 8 на типским етажама заједнички простори јављају се у форми приступних простора са вертикалним комуникацијама при чему се као на нивоу приземља уз лифт налази по једна просторија за одлагање смећа

Слика 53) (Историјски архив Београда, 1974). Из заједничког ходничког простора, који је транзитног карактера приступа се до шест стамбених јединица.

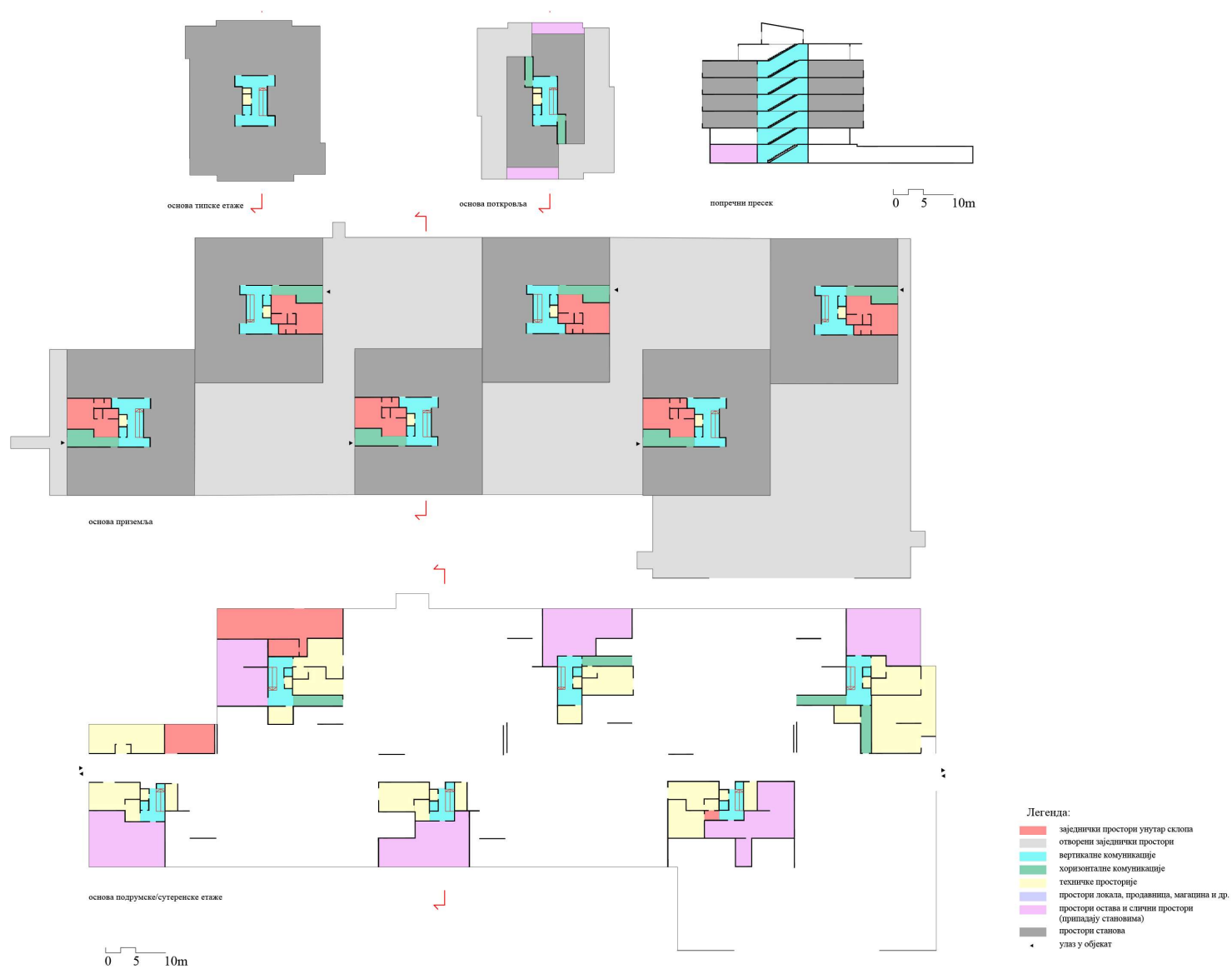
Архитектонски просторни склоп - заједнички простори у оквиру поткровља, кровних етажа и подрумске етаже стамбеног објекта

Највећи део етаже сутерена објекта 8 чине паркинг места полу укопане гараже (Слика 53). За разлику од надземних етажа подрумска етажа је јединствена за објект (Историјски архив Београда, 1974). Приступ гаражи у сутерену је из интерних саобраћајница. Поред паркинг места и простора за кретање возила до и од њих, ова етажа обухвата станарске оставе, просторије за одлагање смећа, техничке просторије-подстанице, трафостанице и просторије за вентилисање гараже. Свака вертикална комуникација је везана за коридором путем ког се приступа до ових садржаја и паркинг места. Вертикалним комуникацијама станари имају приступ из гараже до стамбених јединица и обрнуто. Код ивичних ламела у подрумској етажи налазе се централне депоније и магацини. Истовремено у делу сутерена оријентисаном ка интерној саобраћајници налази се и слободан простор, изворно намењен продавници колонијалне робе. Приступ овом простору је од споља. Приступ од споља је обезбеђен и за трафостаницу.

Уместо поткровља, код објекта 8 јавља се последња етажа намењена становању чији је габарит повучен у односу на ниже етаже. На рачун повлачења габарита формиране су две заједничке терасе за станаре. Из приступних простора са вертикалним комуникацијама улази се у две стамбене јединице. Поред лифта се и на овој етажи налази простор за одлагање смећа. Из приступног (холског) простора до заједничких тераса се долази преко затворених коридора (на различитим крајевима основе) који уједно служе и за приступ до сушионица.

Сумирано, заједнички станарски простори јављају се у објекту 8 у форми кровних тераса, сушионица, просторија за одлагање смећа и депонија, простора продавнице, магацина, трафостаница, подстаница, и просторија за вентилисање гараже.

Могућности примене принципа поливалентности се сагледавају преко простора у приземној (отворени простори објекта, заједнички простор приземља и др.) и подрумској етажи (слободан простор за различите намене). Принцип флексибилности се у објекту може посматрати кроз могућност поделе простора у приземљу (заједнички простор). Принцип ширења се може применити у објекту у приземљу (кроз могућност манипулације отвореним деловима склопа и деловима заједничких простора) и у поткровљу (кроз сагледавање додатих садржаја у односу на кровну терасу). Принцип мобилност се сагледава преко континуалног отвореног простора приземне етаже између вертикалних делова објекта, као и у омогућавању континуалног простора у приземној етажи (заједнички простор спојен с вертикалном комуникацијом).

Слика 53 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 8, Блок 30, извор: аутор

Поглавље 4 истиче да анализирани примери указују на различите могућности позиционирања и организације заједничких простора како на нивоу урбаног склопа тако и на нивоу архитектонског склопа. Различите типологије вишепородичног становања утичу на диспозицију, организацију и карактер заједничких просторија, као и на фаворизовање одређених просторних решења. Исто тако на њих утиче и организација стамбених склопова унутар блокова, односно у зависности од приступа пешачких и моторних, денивелација терена и слично.

Резултати из поглавља 4 се у наредном поглављу 5 користе за спровођење компаративне анализе студија случаја, на основу које ће се дефинисати модели привремености, као начина примене принципа привремености у заједничким просторима вишепородичног стамбеног склопа.

5. ДЕФИНИСАЊЕ САВРЕМЕНИХ МОДЕЛА ПРИВРЕМЕНОСТИ У ВИШЕПОРОДИЧНОМ СТАМБЕНОМ СКЛОПУ

Предметно поглавље надовезује се на поглавље 4, студије случаја анализираних одабраних стамбених блокова са простора централне зоне Новог Београда, и користећи се стечени теоријским сазнањима из поглавља 2 и 3 дефинише савремене моделе привремености заједничких простора у вишепородичном стамбеном склопу. На основу спроведене студије случаја у првом делу поглавља биће приказани резултати компаративне анализе одабраних стамбених блокова односно стамбених склопова у контексту општих карактеристика урбанистичког решења, намене и позиције отворених и затворених заједничких станарских просторија и заступљености одговарајућих карактеристика принципа привремености у заједничким просторима. Други део поглавља окренут је ка кључном доприносу истраживања и сагледавању модела привремености у оквиру заједничких простора стамбеног склопа. На основу резултата компаративне анализе биће дефинисани финални савремени модели привремености у вишепородичном стамбеном склопу. Добијени финални резултати омогућиће конципирање закључних разматрања истраживања.

Од научних метода сазнања у првом делу поглавља је коришћен метод компаративне анализе, док је у другом делу примењен метод синтезе, класификације и генерализације.

5.1. Компаративна анализа студије случаја

Резултати спроведеног истраживања приказани су између осталог и табеларно у оквиру овог потпоглавља и анализирани су кроз текст.

5.1.1. Анализа урбаног склопа предметних стамбених блокова

У Табели 4 дата је упоредни приказ основних података анализираних стамбених блокова и карактеристика препознатих на нивоу урбаног склопа (Табела 4). Анализирајући опште податке пројектованих стамбених блокова, може се уочити да је Блок 21 пројектован за највећи број становника (10 000), док је у Блоку 30 највише изведених стамбених јединица (2470). Анализирани објекти вишепородичне стамбене архитектуре су грађени у периоду од 1962. до 1976. године, представљају стамбену архитектуру вишепородичних објеката различитих просторних организација као и комбинација типова склопова, који у себи садрже различите експерименталне аспекте присутне у виду београдске

школе становања. Изведени објекти резултат су идејних решења архитектонских конкурса спроведених у периоду од 1959. до 1968. године. Највећи број конкурса спроведен је 1967. и 1968. године.

У анализираним стамбеним блоковима стамбени склопови се састоје од различитих типова склопова и то: тип стамбене куле, ламеле и двотракта. Стамбене куле, које су заступљене у сваком од анализираних блокова нису били део детаљне анализе с аспекта заједничких простора. Типови стамбених склопова у виду двотракта и ламеле се налазе одвојено заступљени у различитим стамбеним блоковима, те у том погледу двотракти доминирају блоковима 23 и 29, а ламеле у блоковима 21, 22, 28 и 30. Код оба типа се у оквиру предметних блокова јављају одређене варијације. Код двотракта се у блоку 23 јавља класичан двотракт, с линеарним простирањем, али се код објекта 9 јавља примена двотракта који формира угаони објекат. Код блока 29 предметни двотракт који је примењен за сваки објекат у блоку се у зависности од појединачних склопова јавља у различитим бројевима вертикалних језгара објекта, при чему постоји и варијанта смакнутог двотракта, где се један тракт наставља од почетка до краја објекта, а други прекида и јавља с друге стране објекта.

Тип ламеле код анализираних блокова се јавља у форми типичног склопа ламеле (настављање појединачних ламела с вертикалном комуникацијом у оквиру једног склопа), затим комбинације склопа ламеле који поседује вертикалне комуникације, али и комуникације коридорског типа. Такође се као комплекснија варијација овог типа склопа јављају типови ламеле у облику меандра и потковице. Обе варијације карактерише одступање од стриктно линеарног настављања ламела унутар једног стамбеног склопа, при чему ламела у комплекснијем просторном повезивању креира форме меандра, потковице и др. креирајући специфичне просторне амбијенте. Овакве форме се налазе у Блоку 21 (објекат 7), Блоку 28 (објекат 7) и Блоку 30 (објекти 8, 9, 10, 11 и 12).

Стамбене куле у свим анализираним блоковима представљају вертикалне репере подручја, на шта указује и њихова спратност која се креће од П+4+Пк, али је најчешће П+16+Пк, док је највећа висина ове типологије П+21 у Блоку 23. Спратност ламела и двотракта варира: ламеле типа меандра су спратности П+4+Пк, док је класичан тип ламела (најчешће у форми издужених хоризонталних стамбених склопова) спратности П+8+Пк односно П+10+Пк.

Стационарни саобраћај решен је кроз комбиновање подземног и надземног паркирања. Сви стамбени блокови, сем Блока 21, имају решен паркинг и у оквиру подземних гаража (у оквиру појединачних објеката или дела стамбеног блока). Ови простори су код појединих склопова решени у оквиру подрумске етаже, док су код појединих смештени у оквиру етаже сутерена.

Табела 4 - Упоредни приказ општих података и карактеристика стамбених блокова на нивоу урбаног склопа, извор: аутор

	Блок 21	Блок 22	Блок 23	Блок 28	Блок 29	Блок 30
Година конкурса	1959.	1968.	1967.	1967.	1967.	1968.
Период изградње	1962-1966.	1969-1976.	1969-1976.	1969-1979.	1969-1974.	1975-1979.
Површина блока	24ha	10ha	19ha	19.42ha	9.86ha	19.88ha
Број становника	10000	3800	7560	7000	4358	7700
Густина насељености	540	395 ст/ha	395	360	405	414

	ст/ha		ст/ha	ст/ha	ст/ha	ст/ha
Бр. стамбених објеката	9	15	8	7	7	9
Бр. станова	2365	1168	1929	1709	1129	2470
<u>Типологија склопа:</u>						
-стамбена кула	+ (6)	+ (10)	+ (4)	+ (4)	-	+ (5)
-ламела	+ (3)	-	-	+ (3)	-	+ (2)
-ламела + коридор	-	+ (5)	-	-	-	-
-ламела (меандар и сл.)				+(1)		+(5)
-двотракт	-	-	+ (4)	-	+ (7)	-
<u>Спратност склопа:</u>						
-стамбена кула	П+16+Пк	П+4+Пк П+5+Пк П+6+Пк	П+21	П+16+Пк	-	П+16+Пк
-ламела	П+8+Пк П+10+Пк		-	П+10+Пк	-	П+10+Пк
-ламела + коридор		П+6+Пк				
-ламела (меандар и сл.)	П+4+Пк			П+4+Пк		П+4+Пк
-двотракт	-	-	П+4+Пк; П+10+Пк	-	П+6+Пк	
<u>Јавни објекти:</u>						
-вртић	+ (2)	+ (1)	+ (2)	+ (1)	+ (1)	-
-основна школа	+ (2)	-	+ (1)	+ (1)	-	-
-центар заједнице	+ (1)	+ (1)	+ (1)	-	+ (1)	-
-медицински центар	-	+ (1)	-	-	-	-
-пункт снабдевања	-	-	-	+ (1)	-	-
-сервисни садржаји	+ (1)	-	-	+	-	-
Паркирање у гаражи	-	+	+	+	+	+
Отворени простори:						
-игралишта за децу	+	+	+	+	+	+
-спортски терени	+	+	+	+	+	+
-паркови	+	+	+	+	+	+

Поред стамбених објеката, већина блокова обухвата и објекте јавнијег приступа и намене. Блок 30 не садржи објекте јавне намене (планирана школа није изведена). Сва остала анализирана подручја према конкурсним решењима имала су испланиране објекте вртића (поједини и са јаслицама), који су реализовани у истом периоду када и стамбени склопови. Центри месних заједница плановима су предвиђени у свим анализираним блоковима, али су у међувремену изведени у Блоковима 21, 22, 23 и 29. Објекти основних школа реализовани су у Блоковима 21, 23 и 28. Оно што је специфично као садржај јесте пункт за снабдевање изграђен само у Блоку 28.

Сви анализирани стамбени блокови обухватају спортске терене, парковске површине и игралишта за децу, чиме креирају широк дијапазон заједничких јавних простора на отвореном. Карактер ових простора зависи између осталог и од удаљености од стамбених објеката. Отворени простори који су више удаљени од самих стамбених објеката су јавног карактера и представљају просторе ка којима гравитира становништво ширег подручја (целог блока и шире). У случају да су отворени простори у непосредној близини објеката, тада ка тим просторима гравитира становништво које живи у тим објектима. Код појединачних блокова се такође у оквиру отворених заједничких површина јавља и денivelација терена, која није везана за одређени блок или тип склопа и јавља се као пример решења терена (Блок 23, 28) или као последица појаве сутеренских делова гаража или платоа, који постају део терена стамбеног блока (Блок 22, 30)

5.1.2. Анализа заједничких простора у стамбеним склоповима студија случаја

Аспект заступљености и карактера различитих намена заједничких простора у стамбеним склоповима

Анализирани стамбени блокови обухватају различите типове вишепородичних стамбених склопова који садрже разноврсне заједничке просторе у погледу намене, позиције унутар објекта, димензионалних карактеристика, просторног односа који остварују са стамбеним јединицама, улазном партијом и другим заједничким садржајима. У Табели 5 дат је упоредни приказ намена заједничких простора и њихове позиције по етажама за анализиране стамбене склопове у оквиру предметних стамбених блокова. Заједнички простори груписани су као отворени и затворени (

Табела 5).

Заједнички отворени простори који су везани за појединачан стамбени склоп се јављају на етажи приземља (или сутерена) у непосредној близини улазне партије и/или на осталим етажама (када су у питању терасе). Отворени заједнички простори који се налазе у непосредној близини објекта могу према карактеру и намени бити пешачки коридори, ужи и шири пасажи, атријумска или полуатријумска дворишта и уздигнути (издвојени) платои. Пешачки коридори формиран су код анализираних примера увлачењем габарита приземља у односу на габарит осталих надземних етажа, чиме се ствара слободни линеарни простор за кретање пешака у отвореном делу приземља објекта. Овакав вид полујавног отвореног простора препознаје се код објеката број 8 и број 7 у Блоку 21, објеката број 6 и 9 у Блоку 23, и објекта број 5 у Блоку 28. Оно што се може закључити је да примена пешачких коридора није везана стриктно за тип ламеле или двотракта, те да је као део квалитета заједничких простора препознат у генералном смислу и с тиме употребљаван. Додатни аспект квалитета тих простора је издвајање одређених јавнијих или комерцијалних делова склопова (продавница, кућни савети и др.) који се налазе уз тај правац кретања (пример објеката у Блоку 23).

Пасажи на нивоима приземља (и сутерена) предвиђени су у циљу бољег пешачког повезивања различитих сегмената простора и јавних садржаја блока (отворених и затворених). Осим што скраћују кретање кроз комплексе, пасажи неретко пружају и одговарајућу визуелну везу и перцепцију спољашњег простора блока из различитих тачака. У случајевима када се из простора пасажа приступа улазним партијама зграда, као и код пешачких коридора долази до формирања неке врсте претпростора. У тим ситуацијама пасаж је потенцијално место сусрета и интеракције међу станарима појединачног склопа.

Пасажи се разликују по својој ширини, те код анализираних блокова препознајемо уже пасаже (максимално један конструктивни растер) и шире пасаже (већи од једног конструктивног растера). Ужи пасажи су транзитног карактера, у њима има задржавања, али су мање могућности за формирање просторно захтевнијих активности које би окупиле станаре. Шири пасажи поседују мултифункционални карактер, и иако често недефинисани, станари их могу користити на различите начине – за одмор, окупљање, састанке станара на отвореном, игру деце и слично. Пасажи се као форма заједничког простора у непосредној близини приземља на отвореном јављају код свих анализираних стамбених блокова и предметних склопова.

Сличан карактер имају и уздигнути платои, који се формирају денивелисањем терена или као последица увођења етажа сутерена ван границе самог стамбеног склопа. Ови отворени заједнички простори су физички одвојени

од осталих садржаја на отвореном и имају повећан степен приватности, те и оријентације ка једном или два ивична стамбена склопа. Променом висинске коте у односу на околни терен и друге садржаје на отвореном у блоковима, платои постају микроамбијенталне заједничке површине које окупљају децу и одрасле из најближих стамбених зграда. Платои су уочени код објекта број 1 Блока 22 и објекта број 8 у Блоку 30. На платоима нема превише мобилијара који би указао на намену, те остављају могућност станарима за преуређење и коришћење у сврху одмора, игре деце, спортских активности и другог. У том погледу поседују висок степен примене различитих могућих намена.

У Блоку 23, код објекта 6 и 9, карактеристична је примена атријума и полуатријума у конципирању двотрактног решења на нивоу приземља, чиме се повећава квалитативна, естетска и еколошка вредност стамбених простора у непосредној близини улазних партија.

Заједничке терасе један су од честих типова заједничких станарских простора. У анализираним блоковима готово по правилу позиција ових тераса је на последњој етажи (поткровљу) и оне се формирају увлачењем примарног габарита објекта.

Затворени заједнички простори су далеко комплекснији у погледу карактера у односу на отворене типове простора. Могу се груписати на просторе које имају функцију приступа и кретања, техничке просторије, просторије за одржавање, просторије за складиштење (не рачунајући приватне станарске оставе), локале, просторије за окупљање станара (за састанке, дружења) и просторе за боравак деце.

Код свих стамбених склопова, сем објекта 6 у Блоку 29, улазну партију детерминише ветробрански простор. Са друге стране, проширени улазни хол се јавља код објекта 7 у Блоку 21, код објекта 1 у Блоку 22, и код објекта 8 у Блоку 30. Проширени улазни хол даје могућност трансформисања овог заједничког простора и његове мултифункционалности. Треба напоменути да се проширени улазни хол не јавља код свих улазних партија поменутих објекта. С обзиром да се објекти састоје из више потцелина везаних за језгро вертикалних комуникација, код појединих улазних хол остаје на нивоу коридора уз степениште и лифт и има искључиво транзитни карактер. Исти је случај и за остале анализиране склопове.

За разлику од језгара вертикалних комуникација које се налазе на свакој етажи, хоризонталне комуникације постоје у одређеном мањем или већем обиму код већине анализираних склопова сем код објекта 6 у Блоку 29, где је приступ стамбеним јединицама и другим садржајима на етажи дат кроз везу језгра вертикалне комуникације и претпростора станова. Са друге стране у појединим склоповима унутрашњи коридори се јављају само на појединим етажама. Тако је на пример коридор као приступ код објекта 5 и 7 у Блоку 28 само на етажама сутерена и/или поткровља. Хоризонталне комуникације код већине примера имају транзитни карактер. Ипак, значајније повезивање ламела и различитих вертикала простора је остварено у Блоку 22 у објекту 1, где хоризонталне комуникације разуђују претходну круту форму ламеле.

Предпростори, су у односу на друге заједничке просторе, пример решења које је карактеристично за употребу у типу двотракта. Тај простор представља заједнички међупростор између вертикалних комуникација објекта (на типској етажи) и улаза у станове објекта. Такви простори су најчешће од комуникација одвојени вратима. Употреба оваквог простора има више значајних карактеристика

за станаре и за приступ становима. С једне стране овај простор изољује и додаје на приватности простора уз сам стан одвајајући га од вертикални прометних комуникација. Креира се вид „тампон зоне“ чиме се степен приватности степенује од потпуно приватног простора стана, преко полуприватног претпростора који деле две стамбене јединице до језгра вертикалних комуникација са коридором коме приступају станари четири и више стамбених јединица (у зависности од функционалне организације). С друге стране оптимална димензионисаност омогућава простору да поред транзитне функције поседује и функцију оставе за станове, где се могу остављати чешће коришћене ствари станара (бициклови, дечја колица и др.) Претпростор има већи ниво приватности од простора ходника на етажи и јавља се код објекта 6 у Блоку 23 и објекта 6 у Блоку 29.

Табела 5 - Врсте и положај заједничких простора у анализираним склоповима, извор: аутор

	НАМЕНА заједничких простора	Назив стамбеног блока и анализираног стамбеног склопа																	
		Блок 21 – објекат 8		Блок 21 – објекат 7		Блок 22 – објекат 1		Блок 23 – објекат 6		Блок 23 – објекат 9		Блок 28 – објекат 5		Блок 28 – објекат 7		Блок 29 – објекат 6		Блок 30 – објекат 8	
Отворени простори	уздигнути плато	-	-	-	-	+	П	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	П
	спољни пешачки коридори	+	П	+	П	-	-	+	П	+	П	+	П	-	-	-	-	-	-
	ужи пасаж	-	-	+	П	+	П	+	П	+	П	-	-	+	Су	-	-**	+	П
	шири пасаж	+	П	+	П	+	П	+	П	+	П	+	П	-	-	+	П	-	-
	двориште (атријум и сл.)	-	-	-	-	-	-	+	П	+	П	-	-	-	-	-	-	-	-
	тераса	+	Т, Пт	+	Пт	-	-	+	Пт	-	-	+	Пт	-	-	+	Пт	+	Пт
Затворени заједнички простори	улазна партија са ветробраном	+	П	+	П	+	П	+	П	+	П	+	П	+	Су	-	-	+	П
	проширени улазни хол	-	-	+	П	+	П	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	П
	језгро - верт. комуникације	+	СЕ	+	СЕ	+	СЕ	+	СЕ	+	СЕ	+	СЕ	+	СЕ	+	СЕ	+	СЕ
	хоризонталне комуникације	-	-	-	-	+	СЕ	+	По	-	-	+	Су, Пт	-	-	-	-	+	СЕ
	претпростори уз станове (уобичајено један простор на два стана)	-	-	-	-	-	-	+	Т, Пт	-	-	-	-	-	-	+	Т, Пт	-	-
	различите техничке просторије (трафо, подстаница и др.)	+	П, По	+	П, По	+	П, По	+	П, По	+	П	+	Су	+	Су	+	По	+	П, Су
	простор за одлагање смећа (укључује уз главни	+	По	+	По	+	По	+	П, Т	+	П	+	Су	+	Су	+	По	+	СЕ

простор просторију разделника)																		
радионица	-	-	-	-	+	П	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
просторија за вратара	-	-	-	-	-	-	+	По	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
перионица	+	Пт	+	По	-	-	-	-	+	П	-	-	-	-	+	По	-	-
сушионица	+	Пт	+	По	+	По	+	Пт Те	-	-	+	Су	+	Су	+	По	+	Пт
санитарни чвор (уобичајено уз друге заједничке просторе)	+	Пт	-	-	+	П	+	СЕ	-	-	+	П	-	-	+	По	-	-
заједничке оставе/магацини	+	СЕ	-	-	+	П, По	+	СЕ	+	П	+	Су	+	Су	-	-	+	Су
канцеларије	-	-	-	-	+	П	+	П	+	П	-	-	-	-	-	-	-	-
просторије за кућни савет / сала за састанке и сл.	-	-	+	П	+	П	-	П	+	П	+	П	+	Су	+	Пт	-	-
просторија за боравак деце	-	-	+	П	-	-	-	П	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
бифе	+	П	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
мултифункц. (недефинисан и) заједнички простори	-	-	-	-	+	Т	+	П	-	-	+	Т	-	-	-	-	+	П
локал / продавница	-	-	-	-	+	П	+	П	+	П	-	-	+	П, Су	-	-	+	Су
склоништа*	+	По	+	По	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
По - подрум, П - приземље, Т - типска етажа (на свакој типској етажи), Пт - поткровље, Су - сутерен, Те – технички спрат, СЕ - све етажне објекта *склоништа су често у оквиру пројектне документације назначена као главна намена, али су истовремено приказана да садрже интерне поделе у виду простора остава (специфичан пример заједничког простора који привремено је коришћен за индивидуалне оставе станара) ** поједини други објекти у блоку поседују пасаже (исти тип двотракта)																		

Техничке просторије које се јављају у форми трафо станица, комора, подстаница позициониране су код свих анализираних стамбених склопова на етажи подрума, сутерена и/или приземља. Слично је и са просторијама за одлагање смећа. Ове просторе најчешће карактерише и могућност независног или додатног приступа директно из спољног простора. Просторије за одлагање смећа се код објекта број 6 у Блоку 23 и објекта број 8 у Блоку 30 налазе и на типским етажама у виду одвојене вертикале за смеће, повезане с централним сегментом у приземљу или подруму.

Перионице и сушионице су један од доминанто заступљених заједничких простора у свим објектима. Значајне су као једни од простора за колективне активности, које надомешћују активности из простора стамбене јединице. Сушионице су пројектоване код свих стамбених склопова сем у објекту 9 Блока 23. Њихова позиција, а ни облик, нити површина није у потпуности унифицирана као код техничких просторија и просторија за одлагање смећа. Најчешће су део подрума или сутерена, али се код објекта број 8 Блока 21, објекта 6 Блока 23 и објекта 8 Блока 30 налазе на међуспрату или етажи поткровља. Перионице нису

заступљене свуда, али када постоје су најчешће у близини, или наспрам сушионица. У односу на анализиране блокове оне се налазе у Блоку 21, Блоку 23 и Блоку 29. Код објекта 8 Блока 21 перионице су у поткровљу, уз сушионице, док су код објекта 7 истог блока и објекта 6 Блока 29 у подрумској етажи. Код објекта 9 Блока 23 перионице су у приземној етажи. Поред перионица и сушионица код појединих објеката пројектовани су и санитарни чворови. Они се налазе у склопу пратећих садржаја локала, продавница, простора кућног савета и бифеа, али и независно, тј. појединачно. Санитарни чворови пројектовани су у оквиру објекта 8, Блока 21, објекта 2 Блока 22, објекта 6 Блока 23, објекта 5 Блока 28 и објекта 6 Блока 29

Просторије за одлагање и складиштење – магацини и оставе присутни су у свим склоповима сем у оквиру објекта 6 Блока 29. Најчешће се позиционирају у подруму, сутерену или приземљу. Битно је назначити да се одвајају приватне оставе станара и веће површине остава које су за друге употребе и налазе се често у подруму или у приземљу (Блок 21 објекат 8). Приватне оставе станара су најчешће у подрумским етажама, али се у Блоковима 21 (објекат 8) и 23 (објекат 6) налазе на типским етажама, опслужујући стамбене јединице те етаже.

Простори намењени одржавању кућног савета и сале за окупљање пројектовани су у свим склоповима сем у објекту 8 Блока 21, и објекту 8 Блока 30. Оба објекта ипак поседују различите просторе који могу извршавати ту функцију али су пројектом мање дефинисани што се тиче намене. У Блоку 21 објекту 8 се на свакој парној етажи налази заједничка просторија од преко 33m², која иако се у пројекту оловљава као тераса, заправо представља просторију уз вертикално језгро, а између стамбених јединица. У Блоку 30, објекту 8 се у приземљу објекта налази заједнички простор, који садржи претпростор и санитарни чвор, те може да прими различите активности станара. Како су ова два примера простора недефинисани у пројекту може се сматрати да ова два објекта поседују мултифункционалне сале, које се између осталог могу користити и у сврху одржавања кућног савета станара. Код свих склопова, сем објекта 6 Блока 29 где је кућни савет у поткровљу, ови простори се налазе на нивоу приземља односно сутерена – ниво приступа са улице. Уз поједине просторе кућног савета неретко се јављају санитарије и канцеларијски простор, што доприноси њиховом квалитету и независности као целине у односу на конкретни стамбени склоп. Простор за дневни боравак деце није толико чест и јавља се у објекту 7 Блока 21 и објекту 6 Блока 23. Претходно поменути мултифункционални простори могу се користити у исте сврхе. Као и кућни савет, простор за боравак деце често обухвата и пратеће садржаје – гардеробу, оставу и санитарни чвор.

Поједини заједнички простори јављају се појединачно код стамбених склопова. Тако се простор радионице јавља у приземљу објекта 2 Блока 22, а простор за вратара са санитарним чвором у објекту 6 Блока 23. Код објекта 8 Блока 21 пројектован је бифе, са кухињом и санитаријама, који поседује независан приступ простору из приземља.

Такође постоје изузеци и у погледу груписања заједничких простора на једној етажи. Тако се код објекта 6 Блока 23 јавља технички спрат изнад приземља који обједињује техничке просторије, просторије за одлагање смећа и већи број сушионица. Поред ових простора су присутни и простори локала који се различито организују у зависности од појединачних склопова, као део отвореног приземља, шеталишта (Блок 23, објекти 6 и 9), независан део приземља уз објекат (Блок 22, објекат 2) и др. У објектима у Блоку 21 (објекти 7 и 8) се у подрумским етажама

налазе простори обележени за заједничка склоништа (коришћен масивни конструктивни систем). Иако је ова намена заједничка за станаре, већ у самом пројекту је простор подељен унутар њега на мање преграде које су у служби приватних остава станара.

Аспект корелације између намене, положаја и типологије становања

Како су двотракти и ламеле два релативно различита концепта организовања простора очекиване су биле типске разлике и истицања употреба одређених врста заједничких простора (позиционирање, димензије, намене) код сваког од ових склопова. Ипак након сагледавања одабраних студија случаја и њихових заједничких простора се закључује да се заједнички простори користе у оба типа склопа на разноврсне начине без претензије ка једном стамбеном типу. Упркос томе постоји пар издвајања, тј. простори који због организације приступа становима и сл. одговарају одређеном склопу. Ту припадају претходно поменути претпростори између вертикала и станова на типским етажама. Они су заступљени у типу двотракта, али нису увек присутни нити неопходни, те се у сврху минимализовања и штедње у оквиру површине заједничког простора на типској етажи често и не појављују. Типологија двотракта омогућава да се два стана вежу за један део вертикале те претпростор у том погледу опслужује две, а не више стамбених јединица. Код ламела се у одређеним случајевима у оквиру вертикале, а уз станове улаз за стан увлачи или зид у одређеној мери издваја мали претпростор. То не представља у визуалном смислу, нити димензионом смислу одвојени простор као код двотракта, али може у одређеној мери сакрити улаз стана од погледа људи с заједничке вертикале (Блок 30, објекат 8). То се може видети и станова на типској етажи у Блоку 22, објекат 1, с тим што отклон од заједничке вертикале додатно прави и хоризонтална комуникација пре самог улаза у станове. Код двотракта је такође специфична организација приземног дела које у више примера формира сведена дворишта (атријуме) између вертикала, која су по свом приступу и делимичној ограђености приватнија од осталог отвореног заједничког простора у приземљу и око објекта (Блок 23, објекти 6 и 9).

5.1.3. Анализа принципа привремености у заједничким просторима предметних склопова

У Табели 3 дат је упоредни приказ својстава принципа привремености дефинисаних у поглављу 2 и нивоа приватности дефинисаних у поглављу 3, с поређењем заједничких простора у оквиру анализираних стамбених склопова из студија случаја (Табела 6). Препознати заједнички простори, позиционирани и разврстани у оквиру претходне табеле су се анализирали према карактеристикама принципа привремености и постављеним индикаторима. Према томе је истраживање дошло до следећих запажања у врсти и могућности употребе принципа привремености у заједничким просторима.

Отворени заједнички простори који укључују платое, пешачке коридоре, као и обе врсте пасажа карактерише добра повезаност, као и пропустљивост простора. Они садрже оптималне и довољно велике просторе за различите намене (повољни за поливалентне просторе). Коридори и пасажи код отворених заједничких простора су и близу вертикалних комуникација у објекту, те су тако функционално повезани са свим станарима и могу надоместити потребе за различите активности станара у овим отвореним просторима. Такође омогућавају континуално кретање (флуидно) у једном и између простора (повезују два дела стамбеног склопа, затим

две врсте отворених заједничких простора и сл.). Ови простори, посебно делови пасажа, се могу по потреби делити и омогућити ширење приземног затвореног дела стамбеног склопа, где растер стубова даје могућности за модуларне поделе (посебно истакнуто код отворених приземља у Блоку 21, код објеката 7 и 8, у Блоку 23 код објеката 6 и 9 и у Блоку 29. код објекта 5). Терасе објеката су такође повезане у поткровљима с више вертикала те омогућавају боље кретање кроз простор. Димензије тераса су у већини објеката довољне за различите активности. Пример кровне терасе у Блоку 28, објекту 5 је једини пример да је тераса одвојена и повезана с само једном вертикалом, с димензијама које су сличне димензији суседне терасе која припада једној стамбеној јединици.

Већина објеката, сем у Блоку 29, поседује неку врту ветробрана и улазног дела који омогућава да се вертикалне комуникације одвоје од приземних отворених простора. Ипак ови простори су првенствен транзитни, димензионо су малих квадратура, те не омогућавају различите активности нити намене.

Проширени улазни холови у пар примера омогућавају оптималније димензионисан улазни део простора, који има добру пропустљивост простора, и могућности за привремене активности које су погодне у тим зонама. Вертикалне комуникације су у свим објектима димензионисане с сведеним димензијама, не остављајући превише простора за манипулацију и могућностима за додатним активностима путем заузимања делова комуникација. Близу њих, а као део исте функционалне целине се у појединим примерима као што је типска етажа Блока 22, објекта 1, јавља тзв. економска лођа. Она представља заједничку просторију без претходне намене која служи корисницима типске етаже, а директно је везана за вертикалне комуникације. Хоризонталне комуникације с друге стране иако су релативно сведених ширина, омогућавају бољу повезаност простора, увезујући две и више вертикала у јединствену целину што чини овај простор отвореним (могуће је зоне уз станове сагледати као делове који могу бити функционално и физички одвојени од остатка етаже - Блок 22, објекат 1).

Специфични простори на типским етажама двотракта, претпростори, су, као што је назначено међу зона између степенишних вертикала и улаза у станове. Они су пропустљиви и транзитни простори, чија величина не задовољава димензије када се говори о поливалентности да би могла да прими различите функције, јер су димензије испод 10m^2 . Ипак и поред малих димензија постоје увек два наспрамна идентична простора, која се могу тиме и допуњавати, иако ипак због везаности за приватне просторе два стана, њихова функција не може примити садржаје као други полујавнији простори склопа. Сходно везаности за просторе стана, они могу бити подељени тако да делом буду „проширење“ стана (принцип сажимања).

Техничке просторије у стамбеним склоповима су димензионисане у зависности од функције. Димензије тих простора увек премашује минималну димензију за поливалентне просторе и често су квадратног облика или приближних димензија. Функција ових простора, иако оптималнијих димензија с могућношћу за дељење простора, не дозвољава слободне промене намене, сем у случају да примарна функција није више у употреби (измештање функција гасног постројења, трафоа и сл.). Простори за одлагање смећа се у већини склопова налазе у подруму или приземљу везани за једну вертикалну комуникацију (један простор једна вертикална комуникација). Сви простори у склоповима су већих димензија од 16m^2 и сходно томе ако би се начин дистрибуције отпадног материјала мењао и изместио, могуће је сагледати пренамену тих простора, при чему се могу се делити

на мање поливалентне просторе. Такође су добро повезани с вертикалним и хоризонталним комуникацијама (пример Блока 23 и објекта 6). Сви технички простори су рађени без конструктивних елемената (стубова) у њиховом ентеријеру што побољшава могућности за промену просторне организације.

Простор радионице и простор за вратара су специфични простори који се изоловано налазе само у два примера склопа. Радионица је састављена из два простора, добро повезана с улазом партијом у Блоку 22, објекту 1 те омогућава коришћење простора из две целине, спајање или даљу ситнију поделу простора. Између постоји зид који је прекинут на сегментима, тиме чинећи делимично пропустљиве делове радионичког простора. Простор за вратара у подрумској етажи у Блоку 23, објекту 6, одликује добра повезаност и пермеабилност простора, али је димензионо сведен и изразито правоугаоног облика те су промене у простору могуће, али за активности које не захтевају велике димензије и положај уз вертикалне комуникације.

Перионице и вешернице као једне од највише присутних простора у анализираним студијама случаја се налазе на свим могућим етажама. Њихове површине су често оптималне и однос страница основе је у већини случајева квадрат ($4 \times 4\text{m}$). То им омогућава да поред тих активности по потреби могу примити и друге садржаје. Посебно је значајно што се често налазе у групацији или наспрамно бар два идентична простора (сушионице) у оквиру исте вертикале (Блок 23, објекат 6). Постоји и пример груписања који обухвата три до четири просторије у етажи поткровља (Блок 21, објекат 8) што даје могућност за смену активности и садржаја између различитих суседних простора.

Санитарни чворови се налазе уз различите заједничке просторе, али су димензионо сведени и ограничени у спољним димензијама те нису погодни за различите намене и привремено коришћење. Заједничке оставе као и магацини су присутни на различитим етажама. Магацини су релативно затворени простори, с различитим димензијама, оптималне површине, али везани функцијом или за припадајући суседни простор (продавница и сл.) или као независна целина. Функција магацина при томе делимично зависи од промене и начина како се ко-функција може или не може мењати. Оставе за заједничко коришћење нису у тој мери заступљене у свакој анализираној студији случаја, али се истичу у примеру у Блоку 21, објекту 8, где уз улазну зону налазе наспрамно постављене две оставе које имају више улаза и правоугаону основу. То омогућава различите садржаје и потенцијалну деобу простора на два дела (претпростор и простор оставе). То је већ приказано као варијанта у ивичној остави код тринаесте вертикале објекта.

Канцеларије као врста заједничких простора су присутне у мањем броју примера. С једне стране су простори који допуњују кућне савета, а с друге као независни простори (два простора један уз други). Пример у Блоку 23, објекту 9 потенцијално омогућава да се канцеларија уједини с претпростором и већим простором кућног савета. Пример у Блоку 23, објекат 6, омогућава да се садржаји и активности између два идентична суседна простора канцеларије могу смењивати.

Простори за кућне савете поседују често више приступних улаза. Приметно је да их дефинише понекад стаклена фасада и отворен улаз, што омогућава пермеабилност простора. Поседују оптималне димензије - 16m^2 за мале кућне савете и више од 30m^2 за веће просторије. Карактерише их изразита поливалентност, често имајући квадратне основе. Када су састављени од две исте просторије могућ је спој та два суседна комплементарна простора, а у случају Блока

22, објекта 2 и три простора који се могу ширити или делити по потреби. Пример Блока 21 објекта 7 је типски пример поливалентних простора с две просторије међусобно повезане с површина од по 16m^2 (квадратне основе $4*4\text{m}$), које допуштају исту врсту активности у оба простора. На примеру Блока 29, објекта 6 се у поткровљу може опазити правоугаони простор за кућни савет који поседује један улаз, али два излаза/улаза наспрамно на заједничку терасу, који су симетрично постављени. Поделом тог простора се добијају скоро правилни квадратни простори задовољавајућих квадратура чиме се могу добити два једнако квалитетна мања простора.

Мултифункционални и простори с недефинисаном наменом у пројекту су оптималног облика (квадрата или евентуално правоугаоника), близу комуникација, површине око или више од 16m^2 и омогућавају одржавање различитих садржаја станара. Ови простори су по вертикали јединични што онемогућава смену активности између два простора, али допушта различите активности (Блок 21, објекат 8, Блок 22, објекат 1). Могуће је и евентуално ширење простора на његов предпростор који је лабавије (отвореније) дефинисан (Блок 30, објекат 8). Овакви простори одговарају наменама као што је сала за састанке или за кућне савете.

Просторије за боравак деце су димензионо дефинисане тако да могу примити веће садржаје тј. с бар око 20m^2 . У Блоку 23, објекат 6 се они налазе у простору који може имати ту намену као и намену за активности кућног савета. У Блоку 21, објекту 7 се они налазе уместо дела стамбене јединице, али у односу на Блок 23 садрже више међусобно повезаних просторија. То омогућава да се по потреби спајају и шире појединачни простори (стубови су носећа скелетна конструкција).

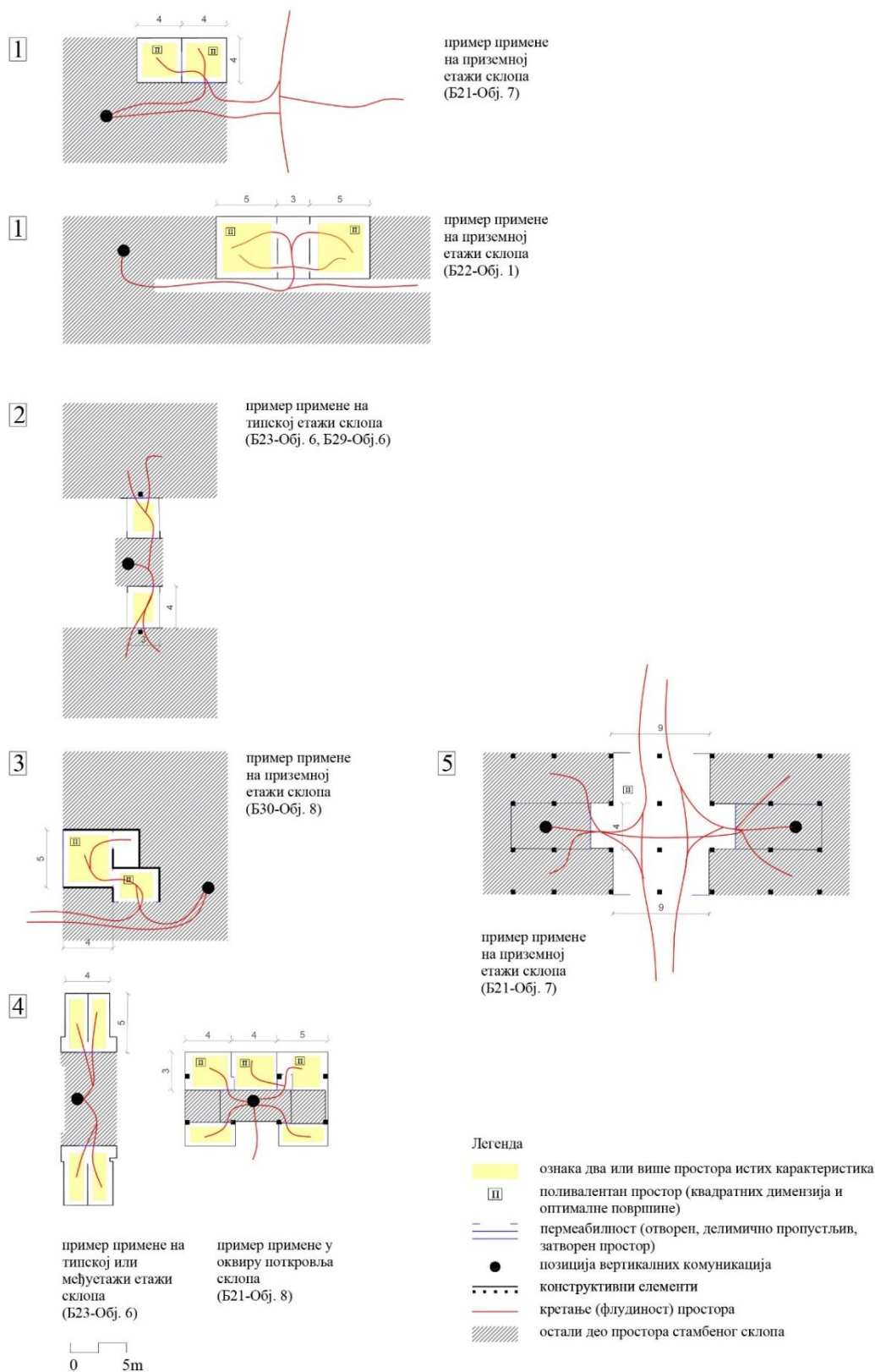
Бифе као јединствен простор у Блоку 21, објекту 8 поседује два независна улаза и могуће га је користити за друге намене. Унутар бифеа се у средини налази остава која садржи два независна улаза симетрично постављена што омогућава потенцијалну поделу бифеа на два мања простора, која с обе стране задржава приступ централној остави. Локали и продавнице су најчешће независни објекти што им даје добру могућности приступа, независних садржаја и активности, често димензија које задовољавају оптималне просторне захтеве. Ипак у већини случајева су изразито правоугаоног облика, али је могућа накнадна подела простора као и евентуална проширења, посебно у деловима где постоје као независни објекти (Блок 23, објекти 6 и 9).

Склоништа су, како је већ назначено, погодна за привремене намене док не постоји потреба за њиховом основном функцијом. Исказано је да ти простори служе и као делови за оставе. Границе тих простора карактерише масиван конструктивни склоп те спајање простора није могуће. С друге стране модуларност простора (квадрат ивице око 4m) омогућава комбиновање активности између више суседних поливалентних простора.

Истраживање на основу анализираних заједничких простора с аспекта примене принципа привремености издваја карактеристичне генерализоване схеме простора који се својим положајем, организацијом и композицијом издвајају по питању повољних могућности за примену принципа привремености. Издвојени су простори засновани на специфичним наменама и положају заједничких простора и то: (1) простори кућног савета (два суседна простора, троделни делимично дефинисан простор), (2) претпростор стана (два наспрамна међупростора на типској етажи), (3) мултифункционални недефинисан простор с

претпростором, (4) скуп утилитарних (перионице, сушионице) заједничких простора на нивоу етаже (наспрамни простори на типској етажи, групација простора у оквиру поткровља објекта), као и (5) отворени простор пасаж (квадратни недефинисан простор уз вертикале стамбеног склопа) (Слика 54).

Сходно принципима привремености истраживање је кроз анализу заједничких простора истакло да се у оквиру отворених простора могућност за примену принципа привремености издваја кроз принципе поливалентности и мобилности, као и сажимања. С друге стране у оквиру унутрашњих заједничких простора склопа истиче се могућност примене поливалентности и флексибилности, као и ширења и сажимања. Простори подрумске/сутеренске етаже и поткровља које карактеришу утилитарнији груписани простори одликује примена поливалентности, флексибилности, ширења и сажимања. У оквиру приземља је могућа примена принципа флексибилности, поливалентности (али је мањи број истих простора, један простор с пратећим садржајима), сажимања и ширења (посебно код простора за кућне савете или мултифункционалних простора склопа).

Слика 54 - Схеме појединачних заједничких простора с могућом применом принципа привремености, извор: аутор

Табела 6 - Анализа принципа привремености у заједничким просторима предметних склопова, извор: аутор

		принципи (поливалентност (1), флексибилност (2), ширење и раст (3), сажимање (4), мобилност (5)) (карактеристике принципа привремености из поглавља 2)											ниво заједништва (приватности) (подела из поглавља 3 и (Plić, 1988))
НАМЕНА заједничких простора	стамбени блок и број објекта	повезаност простора ● ако је више од једне везе ка простору, (1)	пропустљивост простора ● ако је потпуно отворен и делимично пропустљив (1, 5)	величина простора ● оптимална површина (преко 16m²) (1, 2, 3)	величина простора ● приближно квадратни облик основе просторије (мин. 4*4m) (1)	удаљеност од вертикалних комуникација ● ако излази директно на комуникацију (2)	удаљеност од хоризонталних комуникација ● ако излази директно на комуникацију (2)	број истих простора у блиском окружењу (на истој вертикали или етажи) ● ако су бар два простора (1)	континуалан простор ● континуално или разгранато (1, 5)	конструктивни склоп ● скелетни или систем који не ремети континуитет ентеријера, а даје могућност за поделу и сл. (2, 3, 4, 5)	могуће додавање/проширење простора ● ван простора или спајањем простора и др. (3)	простор се може смањити ● подела простора и сл. (4)	нивои заједништва ● једна етажа (полуприватни или полујавни простор) ◎ стамбени склоп и отворени простор уз објекат (полујавни простор) □ спољни шири простор (јавни простор)
уздигнути плато	Блок 22 – објекат 1	●	●	●					●				□
	Блок 30 – објекат 8	●	●	●					●				□
спољни пешачки коридори	Блок 21 – објекат 8	●	●	●		●			●				◎
	Блок 21 – објекат 7	●	●	●		●			●				◎
	Блок 23 – објекат 6	●	●	●		●			●				◎
	Блок 23 – објекат 9	●	●	●		●			●				◎
	Блок 28 – објекат 5	●	●	●		●			●				◎
	Блок 21 – објекат 7	●	●	●		●			●			●	◎
ужи пасаж	Блок 22 – објекат 1	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 23 – објекат 6	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 23 – објекат 9	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 28 – објекат 7	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 30 – објекат 8	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 21 – објекат 8	●	●	●		●			●			●	◎
шири пасаж	Блок 21 – објекат 7	●	●	●					●			●	◎
	Блок 22 – објекат 1	●	●	●					●			●	◎
	Блок 23 – објекат 6	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 23 – објекат 9	●	●	●		●			●			●	◎
	блок 28 – објекат 5	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 29 – објекат 6	●	●	●		●			●			●	◎
двориште (атријум и сл.)	Блок 23 – објекат 6	●	●	●								●	◎
	Блок 23 – објекат 9	●	●	●								●	◎
тераса	Блок 21 – објекат 8	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 21 – објекат 7	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 23 – објекат 6	●	●	●		●			●			●	◎
	Блок 28 – објекат 5		●	●		●			●			●	◎
улазна партија са ветробраном	Блок 21 – објекат 8		●			●				●			◎
	Блок 21 – објекат 7		●			●				●			◎
	Блок 22 – објекат 1		●			●							◎
	Блок 23 – објекат 6		●			●				●			◎
	Блок 23 – објекат 9		●			●				●			◎
	блок 28 – објекат 5		●			●				●			◎
	Блок 28 – објекат 7		●			●				●			◎
	Блок 30 – објекат 8		●			●				●			◎
проширени улазни хол	Блок 21 – објекат 7		●			●				●		●	◎
	Блок 22 – објекат 1		●			●	●					●	◎
	Блок 30 – објекат 8		●			●				●		●	◎
језгро – вертикалне комуникације	Блок 21 – објекат 8		●				●			●			◎
	Блок 21 – објекат 7		●				●			●			◎
	Блок 22 – објекат 1		●				●		●	●			◎
	Блок 23 – објекат 6		●				●			●			◎
	Блок 23 – објекат 9		●				●			●			◎
	блок 28 – објекат 5		●				●			●			◎
	Блок 28 – објекат 7		●				●			●			◎
	Блок 29 – објекат 6		●				●			●			◎
хоризонталне комуникације	Блок 22 – објекат 1	●	●			●			●	●		●	●
	Блок 23 – објекат 6	●	●			●			●	●		●	◎
	Блок 28 – објекат 5	●				●			●	●		●	◎
	Блок 30 – објекат 8					●				●			◎ ●
претпростори уз станове	Блок 23 – објекат 6	●	●			●		●		●		●	●
	Блок 29 – објекат 6	●	●			●		●		●		●	●
различите техничке просторије (трафо, подстаница и др.)	Блок 21 – објекат 8			●	●		●	●					◎
	Блок 21 – објекат 7			●	●		●	●					◎
	Блок 22 – објекат 1			●	●		●	●					◎
	Блок 23 – објекат 6			●	●			●		●			◎

	Блок 23 – објекат 9			●	●			●		●			◎
	блок 28 – објекат 5			●	●		●			●			◎
	Блок 28 – објекат 7			●	●								◎
	Блок 29 – објекат 6			●	●					●			◎
	Блок 30 – објекат 8			●	●		●			●			◎
простор за одлагање смећа	Блок 21 – објекат 8												◎
	Блок 21 – објекат 7			●									◎
	Блок 22 – објекат 1			●									◎
	Блок 23 – објекат 6							●		●			◎
	Блок 23 – објекат 9			●						●			◎
	блок 28 – објекат 5			●						●			◎
	Блок 28 – објекат 7			●						●			◎
	Блок 29 – објекат 6			●						●			◎
	Блок 30 – објекат 8			●						●			◎
радионица	Блок 22 – објекат 1		●	●	●		●					●	◎
просторија за вратара	Блок 23 – објекат 6	●	●				●			●	●	●	◎●
перионица	Блок 21 – објекат 8					●				●		●	◎
	Блок 21 – објекат 7						●					●	◎
	Блок 23 – објекат 9				●							●	◎
	Блок 29 – објекат 6			●	●			●		●	●	●	◎
сушионица	Блок 21 – објекат 8					●		●		●		●	◎
	Блок 21 – објекат 7									●		●	◎
	Блок 22 – објекат 1			●	●							●	◎
	Блок 23 – објекат 6									●		●	◎
	Блок 28 – објекат 5									●		●	◎
	Блок 28 – објекат 7									●		●	◎
	Блок 29 – објекат 6							●		●	●	●	◎
	Блок 30 – објекат 8			●				●		●		●	◎
	Блок 21 – објекат 8									●		●	◎
санитарни чвор (уобичајено уз друге заједничке просторе)	Блок 21 – објекат 7									●		●	◎
	Блок 22 – објекат 1									●		●	◎
	Блок 23 – објекат 6									●		●	◎
	Блок 28 – објекат 5									●		●	◎
заједничке оставе/магацини	Блок 21 – објекат 8	●	●			●		●		●		●	◎
	Блок 22 – објекат 1			●	●	●	●					●	◎
	Блок 23 – објекат 6	●		●	●			●		●		●	◎
	Блок 23 – објекат 9	●						●		●		●	◎
	Блок 28 – објекат 5						●	●		●	●	●	◎
	Блок 28 – објекат 7			●	●			●		●	●	●	◎
	Блок 30 – објекат 8			●						●	●	●	◎
канцеларије	Блок 22 – објекат 1									●	●	●	◎●
	Блок 23 – објекат 6							●		●	●	●	◎●
	Блок 23 – објекат 9						●	●		●	●	●	◎●
просторије за кућни савет / сала за састанке и сл.	Блок 21 – објекат 7	●	●	●	●	●		●	●	●	●	●	◎
	Блок 22 – објекат 1	●	●	●	●		●	●	●	●	●	●	◎
	Блок 23 – објекат 6	●	●	●				●		●	●	●	◎
	Блок 23 – објекат 9	●	●	●		●		●		●	●	●	◎
	Блок 28 – објекат 5	●	●	●		●		●	●	●	●	●	◎
	Блок 28 – објекат 7		●	●	●	●				●		●	◎
	Блок 29 – објекат 6	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	◎
просторија за боравак деце	Блок 21 – објекат 7	●		●	●	●		●		●		●	◎
	Блок 23 – објекат 6			●	●					●		●	◎
бифе	Блок 21 – објекат 8		●	●						●		●	◎
мултифункц. (недефинисани) заједнички простори	Блок 21 – објекат 8		●	●		●				●		●	●
	Блок 22 – објекат 1		●	●		●	●					●	●
	Блок 23 – објекат 6	●	●	●		●		●		●	●	●	◎
	Блок 30 – објекат 8		●	●	●		●			●	●	●	◎
локал / продавница	Блок 22 – објекат 1		●	●	●				●	●	●	●	◎
	Блок 23 – објекат 6		●	●				●		●	●	●	◎
	Блок 23 – објекат 9							●		●	●	●	◎
	Блок 28 – објекат 7	●	●	●		●			●	●	●	●	◎
	Блок 30 – објекат 8			●					●	●		●	◎
склоништа*	Блок 21 – објекат 8			●	●			●	●			●	◎
	Блок 21 – објекат 7			●	●			●	●			●	◎

* приказана да садрже поделе на просторе индивидуалних остава

5.2. Модели привремености у оквиру заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа

Савремени модели привремености у склопу заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа су дефинисани у односу на претходну анализу принципа привремености, заједничких простора, затим анализу заједничких простора референтних стамбених простора у оквиру студија случаја, где су предметни простори сагледани кроз начине и могућности примене конкретних дефинисаних принципа привремености.

У односу на специфичне карактеристике, положај, намену и друге квалитете заједничких простора су сагледане различите могућности на који начин принципи привремености могу комплементарно бити укључени у промену једног простора у оквиру наведених студија случаја.

Дефинисање модела у следећем делу истраживања нема за циљ да представи у потпуности одређен и затворен приступ, већ да креира базу за сагледавање примене привремености у заједничким просторима и подстакне будуће истраживање у оквиру ових динамичних простора у становању. Одређивање модела и њихова специфичност се везује за конкретне примере вишепородичног становања на Новом Београду, али у целости може да представља довољно еластичан оквир за примену у локалним условима стамбене архитектуре на територији Србије. Моделе треба допуњавати и мењати у току времена у односу на конкретне вишепородичне стамбене склопове у локалној пракси. Тежња сваког модела је да служи решавању или подстицању промене и могућности на прилагођавање различитим потребама у заједничким просторима.

Према претходном истраживању у поглављима 2, 3, 4 и компаративне анализе стамбених склопова из потпоглавља 5.1 су дефинисани следећи модели за примену у заједничким просторима вишепородичног стамбеног склопа:

- (1) поливалентно-континуални модел;
- (2) флексибилно-сажимајући модел;
- (3) флексибилно-експанзивни модел; и
- (4) поливалентно-експанзивни модел.

Поливалентно-континуални модел

Овај модел обухвата интеграцију доминантно два принципа и то принципа поливалентности и принципа мобилности. Предметни модел се јавља у виду омогућавања неодређеног простора заједно с повећаном флуидности тј. континуалности простора. Отворени простори стамбеног склопа и пасажи или отворени делови приземља објеката (полујавни простори склопа) су препознати као оптималан простор за примену овог модела.

Модел не потенцира одређени тип стамбеног склопа и може се уочити да је његова употреба једнако могућа у типу ламеле и двотракта. Оба типа би требала да омогуће слободнију приземну етажу имајући у виду да се потенцира да приземни део објеката буде делимично или потпуно отворен. Примену модела поспешује употреба скелетне конструкције, пасажа оптималне ширине (ближе квадрату), близина вертикалних комуникација објекта и непрекинутост континуитета простора.

Он представља модел заснован на поливалентно-флексибилно-континуалном општем моделу који у овом случају потенцира отворени, недефинисани и непрекинути простор стамбеног склопа. Употреба у стамбеним

склоповима је могућа у свим анализираним блоковима (Блокови 21-30) и стамбеним склоповима у оквиру њих.

Флексибилно-сажимајући модел

Овај модел обухвата интеграцију доминантно два принципа и то принципа флексибилности и принципа сажимања. Предметни модел се јавља као вид надомешћивања просторних капацитета другог, приватног или полуприватног, простора. Претпростори (полуприватни простори) на типској етажи између вертикалне комуникације и простора и улаза у станове представљају оптималан простор за примену овог модела.

Иако модел не потенцира одређену врсту типа стамбеног склопа, може се уочити да је његова употреба ефикаснија код типа двотракта. Двотракт потенцира везу вертикалне комуникације и мањег броја станова у оквиру етаже (код двотракта најчешће 4, по два код сваког тракта). Модел омогућава проширење домена стана на простор међузоне. Примена модела поспешује дефинисање претпростора оптималне ширине и симетрично дефинисања приступа ради лакше манипулације простором, као и могућност поделе.

Он представља модел заснован на истоименом флексибилно-сажимајућем општем моделу који просторима омогућава додатну употребљивост. Употреба у стамбеним склоповима је могућа посебно у Блоку 23, објекту 6 и Блоку 29, објекту 8.

Флексибилно-експанзивни модел

Овај модел обухвата интеграцију доминантно два принципа и то принципа флексибилности и принципа ширења и раста. Предметни модел се јавља у виду омогућавања вишенаменских простора, размене садржаја између суседних простора и потенцијалног интегрисања два или више суседних простора. Група просторија које су најчешће позиционирани у оквиру подрума/сутерена или поткровља је препозната као фокус за примену овог модела. Под групом се подразумева више од два простора сличне намене, површине и димензија, који су груписани око једне вертикалне комуникације (кружно, са стране и сл.). Употреба скелетног конструктивног система и дефинисање, међусобно сличне, димензије суседних простора поспешују примену овог модела.

Модел не потенцира одређену врсту типа стамбеног склопа, али се његова употреба може везати за тип склопа који има изражену вертикалну комуникацију, те се тип ламеле издваја као адекватан за примену.

Он представља модел заснован на истоименом флексибилно-експанзивном општем моделу, који потенцира ширење стамбеног простора као и смену садржаја у оквиру једног простора ка другом. Употреба у стамбеним склоповима је могућа у Блоку 21 објектима 7 и 8.

Поливалентно-експанзивни модел

Овај модел обухвата интеграцију доминантно два принципа и то принципа поливалентности и принципа ширења и раста, али опционо и принципа мобилности. Предметни модел се јавља у виду омогућавања вишенаменског простора заједно с повећањем димензије. Простори кућних савета, вишенаменских сала, мултифункционални заједнички простори, претежно у оквиру приземља стамбеног склопа, су препознати као оптималан простор за примену овог модела. Примена модела се базира на просторима који се састоје од једног главног (већег) простора и једног или више суседних простора који заједно чине функционалну

целину. Ти други простори су најчешће сведенијих димензија у односу на главни простор и могу имати посебно дефинисану намену. Када се говори о поливалентним просторима површина од 16m² је минимално препоручљива за те просторе, с тиме да главни простор обично поседује већу димензију простора од минималне.

Модел не потенцира одређену врсту типа стамбеног склопа и може се уочити да је његова употреба једнако могућа код ламела и код двотракта. Модел није нужно завистан од близине хоризонталне и вертикалне комуникације и његов положај варира у зависности од појединачног примера стамбеног склопа.

Он представља модел заснован на флексибилно-експанзивном и поливалентно-флексибилно-континуалном општем моделу где је истакнута примена отвореног плана с креирањем већих просторија. Употреба у стамбеним склоповима је могућа у свим анализираним блоковима, при чему се издвајају Блок 22, објекат 1, Блок 23, објекат 6 и 9, Блок 28, објекат 5 и 7.

Поглавље 5 је кроз компаративну анализу студија случаја показало значајне сличности и разлике у организацији заједничких простора у различитим стамбеним блоковима одабраних примера, као и одредила кроз вишеструку анализу могућу примену принципа привремености у појединачно препознатим заједничким просторима у сваком објекту студије случаја. То је у наредном делу омогућило дефинисање модела привремености за употребу у заједничким просторима стамбеног склопа и препознавање дела објекта, етажне или зоне у којој се ови модели могу најадекватније применити.

Резултати из поглавља 5 представљају финални продукт докторске тезе и сумаирање истраживања кроз укрштање сазнања из поглавља 2, 3 и 4.

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Завршно поглавље докторске дисертације најпре даје кратак преглед материје обрађене у претходним поглављима, односно кључних резултата и закључака у оквиру сваког од њих који се односе на развој модела привремености везане за заједничке просторе вишепородичног стамбеног склопа. Затим су у оквиру овог поглавља синтетизовани кључни доприноси спроведеног истраживања, верификоване су иницијално постављене хипотезе и истраживачки циљеви. Последњи део поглавља даје осврт на потенцијална будућа истраживања у домену заједничких простора вишепородичног становања и примене принципа привремености уз стављање фокуса на импликације спроведеног истраживања у архитектонској пракси на простору Србије.

6.1. Преглед кључних сазнања из претходних поглавља

Након увода у проблем истраживања, уз постављање хипотеза, научних циљева, очекиваних резултата и успостављања методолошког оквира, поглавље 2 дефинише појам привремености у архитектонском простору. У оквиру поглавља 2 докторском дисертацијом је дат преглед историјског развоја концепта привремености у архитектури са посебним освртом на улогу времена у процесу пројектовања. Поред тога је појам привремености је терминолошки детерминисан заједно с сродним терминима. Након тога су као део операционализације привремености дефинисани принципи привремености у оквиру стамбеног архитектонског простора и идентификовани су и систематизовани њихови кључни индикатори – карактеристике.

Ти принципи су кроз компаративну анализу примера стамбене архитектуре (једнопородичне и вишепородичне) верификовани. Након тога су на основу најзаступљенијих принципа били дефинисани и класификовани општи модели привремености у стамбеној архитектури. Главни допринос поглавља 2. су општи модели привремености дефинисани на основу теоријски постављених принципа привремености.

Поглавље 3 ставља фокус на вишепородично становање и промене које су утицале на трансформацију архитектуре вишепородичног становања у 20. веку и развој заједничких простора у вишепородичном стамбеном склопу. У оквиру овог поглавља спроведеним истраживањем је дат историјски преглед промена у вишепородичном становању, посебно у периоду 20. века, које су последица различитих друштвених, економских и других околности. Такође је истраживање систематизовало примере типологија вишепородичног стамбеног склопа и њихових најважнијих карактеристика. Након тога је истраживање и дефинисало степен приватности стамбених простора у односу на потребе корисника и активности које мора да задовоље.

Истраживање је истакло преглед улоге заједничких простора у 20. веку и дефинисање у контексту јавног добра. Поред тога је значајно било да се систематизацијом основних карактеристика заједничких простора изврши њихова класификација и то према намени простора, степену приватности, и положају. Паралелно с тиме и комплементарно претходној анализи је дат упоредни преглед одабраних вишепородичних стамбених склопова, изграђених или пројектованих у периоду од краја 19. до краја 20. века, уз истицање значајних карактеристика њихових заједничких простора.

Након сагледавања генералне позиције, односа и значаја заједничких простора истраживање такође истиче историјски преглед развоја вишепородичног становања у периоду 20. века с аспекта развоја стамбених насеља на простору земаља Источне Европе и Југославије. На то се надовезује и развој вишепородичног становања друге половине 20. века у Југославији. Главни допринос поглавља су нивои и врсте заједничких простора.

Коришћењем сазнања из поглавља 2 и 3, у поглављу 4 је спроведена студија случаја одабраних стамбених блокова и склопова централне зоне Новог Београда. У склопу овог поглавља је пре самих студија дат контекстуални преглед развоја Новог Београда и централне зоне карактеристичне по изградњи вишепородичних стамбених блокова у социјалистичком периоду друге половине 20. века. Препознати су просторни нивои урбанистичко-архитектонских решења који су предмет анализе и на основу њих је била спроведена је студија случаја Новобеоградских стамбених блокова 21,22,23,28,29 и 30. Кључни допринос докторске дисертације у оквиру овог поглавља је спроведена анализа заједничких простора вишепородичних стамбених блокова одабраних подручја на Новом Београду.

Коришћењем сазнања и резултата истраживања у поглављима 2,3 и 4 је у поглављу 5 је спроведена компаративна анализа студија случаја која је укрстила анализу принципа привремености с оквиром примене на појединачним заједничким просторима, према чијим поделама, заступљеностима и учесталости су дефинисани и модели привремености у оквиру заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа. Модели представљају кључни допринос поглавља, али и докторске дисертације. Формирање модела привремености за заједничке просторе директно омогућава шире сагледавање промена у вишепородичним склоповима на територији Србије, али и бивше Југославије.

6.2. Општи закључци и верификација хипотеза

Вишепородично становање је посебно у току 20. века произашло не само као решење за хитне потребе недостатка стамбеног простора у Европи, већ и као простор за експерименте у различитим земљама. Од краја Првог светског рата па до друге половине 20. века се масовна градња и индустријализација као потреба за становима и с друге стране испитивање нових могућности тог типа становања паралелно одвијају. Упоредо се задовољавају базичне потребе и тражи начин за ефикасније, боље и напредније сагледавање и коришћење стамбеног простора. Потреба за дуготрајношћу и могућношћу да стамбени простор прими и омогући промене све више долази до изражаја у развоју породичног и вишепородичног становања у 20. веку. Улоге времена и промене као значајне димензије у конструисању стамбеног простора се активно укључује у начин како се простор пројектује. Промене у становању су биле последица различитих друштвених, економских и политичких околности. Сагледано кроз различите пројектантске праксе принципи привремености су били једни од начина за унапређење стамбеног простора „пољуљаног“ различитим друштвеним променама у 20. веку.

С тим у вези је докторска дисертација сагледала привременост као комплексан феномен који активно сагледава временску компоненту простора. Историјски развој становања у току 20. века, је у оквиру историјско-интерпретативне анализе привремености показао пет главних периода промене које су биле значајне за сагледавање привремености од краја 19. до краја 20. века. У тим периодима су се издвајале значајне карактеристике у развоју стамбеног простора. Тежња да се стамбена архитектура прилагоди променама резултира низом истраживачких и пионирских пракси још од краја 19, и почетка 20. века. Минимализација индивидуалног стамбеног простора, повећање колективног садржаја и простора у објектима, убрзавање градње индустријским процесима и префабрикације, стимулисање и омогућавање физичких промена у стамбеном простору као одговора на различите динамичне активности станара, али и дугорочном сагледавању промене породице су били неки од начина како се улога привремености исказала у пројектној пракси.

С тим у вези је истраживање показало да је развој принципа привремености као и преломни тренуци у примени у пракси директно корелирало са променама на нивоу опште стамбене архитектонске праксе. Према томе су резултати истраживања потврдили претходно постављену хипотезу да је употреба принципа и модела привремености у пројектовању индивидуалних и заједничких простора стамбених склопова била одговор на динамичне промене друштвене свакодневице, потреба различитих и привремених функција у току 20. века. При томе се тежило унапређењу различитих аспеката стамбеног простора и квалитета као што су: доступност и разноликост заједничких садржаја у објекту, подстицању развоја стамбеног простора индивидуе, иновативност индустријске градње и могућношћу стимулисања промене у простору.

Поред индустријске иновације, масовног становања, промене физичког аспекта стамбеног простора истиче се напор тадашње пројектне праксе и пројектаната да се све више посматра питање приватног и заједничког простора као битног у оквиру дефинисања „граница“ могућих промена стамбеног простора. У том погледу се у првој половини 20. века стан као приватан простор издвојио као једна граница интервенције, док је заједнички простор био тек сагледан у

концептима социјалистичких земаља прве половине 20. века. Тако да експериментисање с видовима промене у простору није обухватало само физички простор већ и питање приватности простора (простора индивидуе) и унапређивања постојећих норми, али и жеља корисника. При томе је применом привремености разликован степен приватности стамбених простора у односу на потребе корисника и активности које мора да задовоље (индивидуалне или заједничке).

Заједнички простори су се развијали у директној корелацији с повећањем друштвене динамике, промене и атомизирања породице, повећања колективних садржаја наспрам приватног дела простора и промена односа ка приватности у целом периоду 20. века. Истраживање различитих начина коришћења простора, проистеклих из потреба за прилагођеним приступом кориснику дефинисало је приватне, полуприватне, полујавне и јавне зоне у простору. При томе се издвајала зона стана, зона заједничких активности у оквиру стамбеног склопа, зона заједничких активности ван простора стамбеног склопа, а у простору стамбеног блока и јавна зона града ван тих обухвата. Зона стана је прва показала могућности промене простора током времена, пратећи дневно-ноћни ритам и дуже и другачије циклусе просторне организације и потреба корисника.

Заједнички простори с друге стране су значајно динамичнији сходно броју корисника који морају да приме и различитих садржаја и потреба да омогуће. Ти простори су на различите начине имали способност да прихвате разноврсне активности и да се мењају динамичније током времена експлоатације. Тиме је истраживање потврдило другу постављену хипотезу да су развојем концепта привремености и применом принципа привремености кроз теорију и праксу стамбене архитектуре 20. века сагледане промене ка оптималнијем и комфорнијем простору и узрочно-последичне релације у простору. Приватно - полуприватно/полујавно је кроз развој привремености у стамбеном простору довело до оптималног дефинисања „границе“ приватности (минималног простора индивидуе, стана). Привременост је допринела сагледавању односа приватног и полуприватног/полујавног, посебно у блиској зони стана. Употреба принципа привремености је у просторним решењима истицала различитост и однос између отвореног и затвореног кроз дефинисање, сагледавање и употребе отварања и затварања сегмената простора и одређивањем зона заједничког простора које су биле погодне за промену и примену различитих активности у простору. Привременост такође показује узрочно-последичну релацију фиксног (трајног) и привременог која се посматра с аспеката померљивости елемената, али и с трајности привремених активности и претходно дефинисаних статичних функција у простору.

Систематизованост различитих подела од принципа привремености до заједнички простора у вишепородичном стамбеном склопу, као и историјско сагледавање проблема и развоја у стамбеном простору као део резултата овог истраживања може допринети сагледавању додатних примера објеката и усложњавању до сада препознатих карактеристика и индикатора појединачних принципа.

Конкретни оперативни модели привремености дефинисани у поглављу 5 као поливалентно-континуални модел, флексибилно-сажимајући модел, флексибилно-експанзивни модел и поливалентно-експанзивни модел на различите начине стимулишу промене у заједничким просторима становања. Поливалентно-континуални модел истиче значај не само отворених простора као недефинисаних простора већ потребе да база објекта и приземна етажа у одређеној

мери буду ошупљене, да садрже пасаже, отворене делове за кретање, који су инкорпорирани у мрежу комуникације у објекту. Показатељ конкретног модела је то да није довољан само отворени простор око објекта да у тој мери стимулише привременост и различита коришћења, већ да је потребно да се објекта и околни простори међусобно повезују у тој мери да се кретање, отворене зоне и везе између отвореног и затвореног дела комуникација међусобно прожимају. Флексибилно-сажимајући модел показује интеракцију приватног простора (стана) с њему блиским полуприватни заједничким простором. У овом смислу модел стимулише мале зависне заједничке просторе који активно допуњују комплекснији приватан простор, а да тиме не угрожавају и не зависе од околног заједничког полујавног простора (најчешће вертикалних комуникација). Незахтеван простор у смислу димензије претпростора даје одређени бенефит у мањим просторним уређењима, и иако се овај модел препознаје доминантно код двотракта, идеја претпростора, као што се може видети у различитим примерима стамбене архитектуре се може јавити и као прелаз тј. улаз у стамбене јединице у нивоу приземља и сличним варијацијама. То доприноси различитим могућностима овог модела и конкретних простора. Флексибилно-експанзивни модел показује могућности и бенефите груписања сродних простора једне уз друге и могућност различитих просторних манипулација. Предност је у етажама и зонама које су донекле очишћене од приватних делова простора тј. станова на тим етажама при чему се подела и ширење простора може одвијати у потпуности. То је посебно видљиво у подрумским етажама и на нивоу поткровља. Поливалентно-експанзивни модел је с друге стране мање агресиван по питању просторног преуређења и погодује просторима на свим етажама, посебно салама које имају уз себе додатне просторе.

Додатни значај и подстицај предметног истраживања представља теоријска и практична база за потенцијалну валоризацију вишепородичног грађевинског фонда у Београду и Србији у виду будуће заштите градитељског наслеђа, с аспекта процене одрживости и употребне вредности пројектованих простора. Посебно се ставља акценат на начин различите употребе и обнове заједничких простора. На овај начин би се створио предуслов за ублажавање или заустављање даљег девастирање стамбених објеката, а посебно заједнички простора склопа и стамбеног блока. Поред тога би се могла поновно сагледати важност улоге заједничких простора у надомешћивању функција из приватног простора стана за кориснике објекта. Сходно чињеници да је већи стамбени фонд из 20. века изложен наглом пропадању услед протока времена, али и других, намерно иницираних поступака девастације, надоградње, непримерене употребе, нове методе валоризације и помоћи за будућу обнову и унапређење су више него неопходне. Део тога за заједничке просторе се, као основа, може извести из употребе адекватних принципа и модела дефинисаних у овом истраживању.

6.3. Могућности и правци будућих истраживања

Могућа даља истраживања обухватају, на основу претходно добијених резултата, два потенцијална правца:

- истраживање ширег примера стамбених блокова и склопова на територији Србије из друге половине 20. века, као начина за прецизнијим сагледавањем могуће примене модела привремености на друге постојеће стамбене склопове и типологије

- истраживање универзализације принципа и модела привремености за дефинисање смерница у пројектовању савремених вишепородичних стамбених склопова.

Први потенцијални правац истраживања се фокусира посебно на истраживање примене принципа привремености на угрожене објекте и заштићено стамбено наслеђе на територији Србије, као и начинима за ревитализацију и унапређење оригиналних пројектантских идеја. Како се претпоставља да ће у наредном периоду све више објеката и стамбених блокова из друге половине 20. века бити препознато као културно добро, неопходно да се ти објекти не само конзервирају већ и максимално адекватно унапреде посебно имајући у виду ако задржавају своју првобитну стамбену намену. Угрожено наслеђе или оно што ће то можда постати, посебно се „бори“ да укаже и прикаже не само своју културну већ и употребну вредност. Модели привремености могу допринети да се потенцијали појединачних или групе објеката и различитих заједничких простора унапреде и учине функционалнијим и доступнијим корисницима.

Други потенцијални правац истраживања поред смерница за пројектовање може тежити и економско-технолошкој дефинисаности примене принципа у стамбеним склоповима као начину да се у савременој пракси примена омогући, а трошкови максимално рационализују. У пракси модели привремености могу тежити што широј употреби у зависности од типологије објекта, положаја, врсте и количине различитих простора и сл. С једне стране се може тежити максималној универзализацији ради могућности примене у било ком аспект у стамбеног простора, док с друге стране се може тежити максималној специјализацији модела привремености ради употребе у специфичним стамбеним склоповима, као најадекватнијег алата за постизање веће вредности и стимулса промене одређених заједничких простора у стамбеним склоповима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Примарни извори

Закони, њодзаконска акѿа и ѿланска докуменѿација

Закон о становању и одржавању зграда (2020). „Службени гласник РС“, бр. 104 /2016, 9/2020-др. закон.

Одлука о општим правилима кућног реда у стамбеним и стамбено-пословним зградама на територији града Београда (2021). „Службени лист града Београда“, бр. 101/2019 и 71/2021.

Одлука о утврђивању централне зоне Новог Београда за просторно културно-историјску целину (блокови 21, 22, 23, 24, 25 26, 28, 29 и 30) (2021). „Службени гласник РС“, бр. 6/2021.

Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова (2015). „Службени гласник РС“, бр. 58/2012, 74/2015 и 82/2015.

Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године (2019). „Службени гласник РС“, бр. 47/2019.

Пројекѿна докуменѿација

Блок 21

Објекат 7:

Историјски архив Београда. (1963). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 21* (кутија 5). Историјски архив Београда.

Историјски архив Београда. (1965a). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 21* (кутија 8). Историјски архив Београда.

Историјски архив Београда. (1965b). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 21* (кутија 9). Историјски архив Београда.

Објекат 8:

Историјски архив Београда. (1962). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 21* (кутија 16). Историјски архив Београда.

Блок 22

Објекат 1:

Историјски архив Београда. (1971a). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 22* (кутија 1 (28)). Историјски архив Београда.

Блок 23

Објекат 6:

Историјски архив Београда. (1971b). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 23* (кутија 45). Историјски архив Београда.

Историјски архив Београда. (1971c). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 23* (кутија 46). Историјски архив Београда.

Објекат 9:

Историјски архив Београда. (1971d). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 23* (кутија 74). Историјски архив Београда.

Историјски архив Београда. (1971e). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 23* (кутија 75). Историјски архив Београда.

Блок 28

Објекат 5:

Историјски архив Београда. (1969a). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 28* (кутија 4). Историјски архив Београда.

Објекат 7

Историјски архив Београда. (1969b). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 28* (кутија 15). Историјски архив Београда.

Блок 29

Објекат 6:

Историјски архив Београда. (1969c). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 29* (кутија 34). Историјски архив Београда.

Блок 30

Објект 8:

Историјски архив Београда. (1974). *ИАБ-22-Техничка документација Блок 30* (кутија 49). Историјски архив Београда.

Периодика

Blok 22. (1975). *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 54–56.

Blok 23. (1975). *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 57–59.

Blok 29. (1975). *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 51–52.

Bodlović, V. (1973). Stambeni blok 29 u Novom Beogradu. *Izgradnja*, 12/73, str. 53–58.

Glavički, M. (1971). Urbanistička koncepcija bloka 28. *Izgradnja*, 5/71, str. 12–16.

Koprivica, B. (1971). Stambeni objekti izgrađeni po IMS-Žeželj sistemu u bloku 28. *Izgradnja*, 5/71, str. 32–40

Mišković, J. (1973). Izrada investiciono-tehničke dokumentacije za izgradnju Bloka 30 u Novom Beogradu. *Izgradnja*, 12/73, str. 37–40. Simić, Z. (1978). Izgradnja blok 21 u Novom Beogradu. *Izgradnja*, 12/78, str. 51–57.

Prikaz prvonagrađenog i drugonagrađenog rada nakon kursu za idejno rešenje stambenih objekata u Bloku 29 u Novom Beogradu. (1968). *Izgradnja*, 7/68, str. 8–14.

Stambeni blok 28 Novi Beograd. (1968). „JINGRAP“ poslovno udruženje jugoslovenskih proizvođača za prefabrikaciju i industrijsko građenje.

Stambeno naselje blok 30 u Novom Beogradu. (1975). *Arhitektura Urbanizam*, str. 115–116.

Ćulafić, D. (1978). Izgradnja stambenog bloka 23 u Novom Beogradu. *Izgradnja*, 12, str. 28–37.

Čavdarević, D. (1978). Prikaz stambenog bloka 22 u Novom Beogradu. *Izgradnja*, 12/78, str. 53–60

Секундарни извори и литература

Aleksić, B. (1975). Stan i stanovanje. *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 16–17.

Aleksić, B. (1979). Ka pravom odnosu prema stambenoj sredini. U M. Baylon, B. Aleksić, B. Milenković, N. Borovnica, D. Marušić, *Stanovanje 2* (str. 18–23). Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.

Aleksić, B. (1983). Tipologija sklopova u višeporodičnom stanovanju. U *Stanovanje* (Kurs-stanovanje 1983–1985, str. 32–37). Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet.

Aleksić, L. (2015). Uticajni faktori na relaciji stambene kuće i grada. *Zbornik radova Građevinskog fakulteta*, 31(27), str. 143–148.
<https://doi.org/10.14415/zbornikGFS27.13>

Алфиревић, Ђ., Симоновић Алфиревић, С. (2013). Београдски стан. *Архитектура и урбанизам*, 38, стр. 41–47. <https://doi.org/10.5937/a-u38-4770>

- Алфиревић, Ђ., Симоновић Алфиревић, С. (2022). Поливалентност стана са отвореним планом—Карактеристике и принципи просторне организације. *Архитектура и урбанизам*, стр. 27-43. <https://doi.org/10.5937/a-u0-34066>
- Алфиревић, Ђ., Симоновић Алфиревић, С. (2023). *Принципи конфигурације стамбеног простора*. Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду.
- Alfirević, D., Simonović-Alfirević, S. (2016). Otvoreni plan u stambenoj arhitekturi: Poreklo, razvoj i pristupi prostornom integrisanju. *Arhitektura i urbanizam*, 43, str. 45–60. <https://doi.org/10.5937/a-u0-11551>
- Almaas, I. H. (2008). Concept. In G. Wingårdh & R. Wærn (Eds.), *Crucial words: Conditions for contemporary architecture* (pp. 40–45). Birkhäuser.
- Anderson, D. (2022). The Rise and Fall of the Nakagin Capsule Tower (1972-2022). *ArtReview*. Pristupljeno 02.10.2023., <https://artreview.com/the-rise-and-fall-of-the-nakagin-capsule-tower-1972-2022/>
- Анђелковић, В. (2015). *Примена принципа трансформације у архитектонском пројектовању савремених стамбених објеката* [Докторска дисертација]. Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- Antonić, B. (2016). How to understand the history of planning in modern Serbia to achieve new quality in housing? *International Planning History Society Proceedings*, 2, pp. 165–174.
- Antonić, B., Đukić, A.-. (2017). Common Space in Post-Socialist Housing in Serbia: The Comparison of the Preferences of the Two New Condominium Building Dwellers in the City of Sremska Mitrovica. *Journal of Sustainable Architecture and Civil Engineering*, 17(4), pp. 45–59. <https://doi.org/10.5755/j01.sace.17.4.15408>
- Antypenko, H., & Benkő, M. (2022). Architectural and urban transformations of large housing estate related to functional diversification: Case of Lelenföld in Budapest. *JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBANISM*, 46(2), pp. 160–170. <https://doi.org/10.3846/jau.2022.17462>
- Aravena, A. (2008). The City as a Source of Equity. In M. Ballesteros (Ed.), *Verb Crisis* (pp. 160–167). Actar.
- Architekturbüro Walter Arns, Wohnbebauung, Städtebau—Fachbuch Architektur*. (n.d.). pristupljeno 05.03.2023., <http://walter-arns.de/sandheide.html>
- Arijes, F., Dibi, Ž. (2004). *Istorija privatnog života: Od Prvog Svetskog rata do naših dana*. Clio.
- Arzmi, A. (2020). *Reinterpreting Marzahn, Berlin and Petržalka, Bratislava: From process of State socialist utopia to Utopia of state capitalist process* [Doktorska disertacija]. Bauhaus Universität Weimar.
- Бајић, Т. (2010). Дом-комуна—Стамбени експеримент руског конструктивизма. *Архитектура и урбанизам*, 30, стр. 34–46.
- Bajlon, M. (1975). Stan u Beogradu. *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 23–42.
- Ballesteros, M. (Ed.). (2008). *Verb Crisis*. Actar.
- Baugruppen*. (n.d.). Dynamic Cities Project. pristupljeno 10.04.2023., <http://dynamiccities.org/baugruppen>

- Baylon, M. (1979a). *Stanovanje* (Kurs-stanovanje 1979-1981). Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet.
- Baylon, M. (1979b). *Stanovanje – Tema 2 -5* (Kurs-stanovanje 1979-1981). Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet.
- Baylon, M. (1983). *Stanovanje – Tema 7: Grupisanje* (Kurs-stanovanje 1983-1985). Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet.
- Baylon, M., Aleksić, B., Milenković, B., Borovnica, N., Marušić, D. (1979). *Stanovanje 2*. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Bech-Danielsen, C., Mechlenborg, M., & Stender, M. (2018). *Welcome Home: Trends in Danish Housing Architecture*. Politikens Forlag.
- Benko, M. (2015). Budapest's large prefab housing estates: Urban values of yesterday, Today and Tomorrow. *Hungarian Studies*, 29/1-2.
- Berković, Z. (Director). (1962). *Moj stan* [Kratki igrani film]. Zagreb film.
<https://www.youtube.com/watch?v=gCHhDgAa480>
- Bessonova, O. (1992). The reform of the Soviet housing model: The search for a concept. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 220–230). Routledge.
- Biondić, L. (1999). Fleksibilni stan. *Prostor*, 7(1), str. 69–76.
- Bjelikov, V. (1975). Dileme oko savremenog i budućeg stanovanja. *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 11–15.
- Благојевић, Љ. (2007). *Нови Београд: Освојени модернизам*. Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Универзитет у Београд, Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Blagojević, L. (2014). Novi Beograd: Reinventing Utopia. In Ł. Stanek, C. Schmid, & Á. Moravánszky (Eds.), *Urban revolution now: Henri Lefebvre in social research and architecture* (pp. 301–318). Ashgate Pub.
- Bliža okolina stana—Bečke preporuke 1973*. (1974). Међународно удружење за stanovanje, urbanizam i regionalno planiranje.
- Бранков, Б. (2019). Заједнички простори у развоју вишепородичног стамбеног склопа. *Архитектура и урбанизам*, 49, стр. 32–39. <https://doi.org/10.5937/a-u0-22134>
- Бранков, Б., Манић, Б. (2021). Заједнички простори као угрожен сегмент архитектонског стамбеног наслеђа из друге половине 20 века. *Зборник радова: XI Научно-стручна конференција Градничко наслеђе и урбанизам*, стр. 94–105. <https://raumplan.iaus.ac.rs/handle/123456789/620>
- Бранков, Б., Станојевић, А. (2020). Диференцирање употребљивости отворених заједничких простора у вишепородичном становању. *Зборник Међународној научно-стручној скупи 16. Леиња школа урбанизма*, стр. 143–152. <https://raumplan.iaus.ac.rs/handle/123456789/547>
- Бранков, Б., Чолић, Н. (2019). Спровођење савремених инструмената планирања урбаног развоја у регенерацији јавног простора. *Зборник Међународној научно-стручној скупи 15. Леиња школа урбанизма*, стр. 173–180. <https://raumplan.iaus.ac.rs/handle/123456789/497>

- Brankov, B. (2019). Common Areas in Multi-family Housing in Serbia: Case Study of Cerak Vinogradi, Belgrade. In Melinda Benkő (Ed.), *Proceedings of Facing post socialist urban heritage—Doconf2019* (pp. 42–45). Department of Urban Planning and Design, Faculty of Architecture Budapest University of Technology and Economics (BME). <https://raumplan.iaus.ac.rs/handle/123456789/534>
- Brankov, B. (2020). How easy we lost community with the loss of common area? *BETA Competition Timisioara Architecture Biennial (BETA)*. BETA competition Timisioara Architecture Biennial (BETA), Timișoara. <https://raumplan.iaus.ac.rs/handle/123456789/578>
- Brankov, B. (2024). *Development of contemporary models of temporariness in the conceptualization of common areas in multi-family housing*. pristupljeno 02.02.2024., <https://aarhus.ca2re.eu/submissions/brankov-development-of-contemporary-models-of-temporariness-in-the-conceptualization-of-common-areas-in-multi-family-housing>
- Brankov, B., Nenković-Riznić, M., Pucar, M. (2020). Residential space as changeable and resilient polygon for future living. In Petar Mitković (Ed.), *Proceedings of 3rd International conference on Urban Planning—ICUP 2020* (pp. 73–79). Faculty of Civil Engineering and Architecture, University of Niš. <https://raumplan.iaus.ac.rs/handle/123456789/580>
- Branzi, A. (2006). *No-stop city: Archizoom associati*. HYX.
- Brayer, M.-A. (2008). Experiment. In G. Wingårdh & R. Wærn (Eds.), *Crucial words: Conditions for contemporary architecture* (pp. 78–83). Birkhäuser.
- Buchli, V. (1998). Moisei Ginzburg's Narkomfin Communal House in Moscow: Contesting the social and material world. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 57(2), pp. 160–181.
- Valentim, F., Benoit, A., & Escola da Cidade (Eds.). (2019). *Um guia de arquitetura de São Paulo: Doze percursos e cento e vinte e quatro projetos* (1a edição). WMF Martins Fontes : Editora Escola da Cidade.
- Van der Werf, F. (n.d.). *Open Building Design*. pristupljeno 1.02.2023., <http://www.vdwerf.nl/lectures.html>
- Vasilevska, L., Vranić, P., & Marinković, A. (2014). The effects of changes to the post-socialist urban planning framework on public open spaces in multi-story housing areas: A view from Nis, Serbia. *Cities*, 36, pp. 83–92. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.10.004>
- Весковић, И., Јовановић, Ј. (2018). Изградња блокова 21, 22, 23 Централне зоне Новог Београда и њихов значај у оквиру културног наслеђа Београда. *Наслеђе*, 19, стр. 35–51.
- Vestbro, D. U. (2000). From Collective Housing to Cohousing—A Summary of Research. *Journal of Architectural and Planning Research*, 17(2), str. 164–178.
- Vidler, A. (2008). *Histories of the immediate present: Inventing architectural modernism*. MIT Press.
- Vujaklija, M. (1986). *Leksikon stranih reči i izraza*. Izdavačka radna organizacija Prosveta.

- Vujnović, R. (1975). Prognoze i tendencije u stambenoj izgradnji u narednom desetogodišnjem periodu. *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 9–10.
- Vujošević, M., Zeković, S., Maričić, T. (2010). *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije*. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Wann, D. (2005). *Reinventing community: Stories from the walkways of cohousing*. Fulcrum Publishing.
- Wassenberg, F. (2018). Beyond an Ugly Appearance: Understanding the Physical Design and Built Environment of Large Housing Estates. In D. B. Hess, T. Tamaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges* (1st ed. 2018, pp. 35–56). Springer International Publishing : Imprint: Springer.
- Węclawowicz, G. (2016). Urban Development in Poland, from the Socialist City to the Post-socialist and Neoliberal City. In V. Szirmai (Ed.), *Artificial towns“ in the 21st Century—Social Polarisation in the new town regions of East-Central Europe* (pp. 65–82). Institute for Sociology.
- What is a Dymaxion House?* (2017). R. Buckminster Fuller Collection - Spotlight at Stanford. pristupljeno 15.12.2023., <https://exhibits.stanford.edu/bucky/feature/what-is-a-dymaxion-house>
- Williams, F. (2019). Brutal refurbishment: Studio Egret West upgrades Balfron Tower. *The Architects' Journal*. pristupljeno 30.12.2023., <https://www.architectsjournal.co.uk/buildings/brutal-refurbishment-studio-egret-west-upgrades-balfron-tower>
- Gausa, M., Guillart, V., Muller, W., Soriano, F., Porras, F., & Morales, J. (2003). *The Metapolis Dictionary of Advanced Architecture: City, Technology and Society in the Information Age*. Actar.
- Geraedts, R., & Prins, M. (2016). FLEX 3.0—An instrument to formulate the demand for and assessing the supply of the adaptive capacity of buildings. *Proceedings of the CIB World Building Congress 2016*, pp. 679–690.
- Geraedts, R., Remøy, H., Hermans, M., & Rijn, E. (2014). Adaptive capacity of buildings—A determination method to promote flexible and sustainable construction. *Proceedings of International Union of Architects World Congress*. International Union of Architects World Congress, Durban, South Africa.
- Giedion, S. (2013). *Mechanization takes command: A contribution to anonymous history* (First University of Minnesota Press edition). University of Minnesota Press.
- Gjakun, M. (2015). *Flexibility and comfort in limited dwelling interior: Updated considerations regarding technical possibilities, functionality, trends and impacts on contemporary living since the period of 1970s—Identification of future directions* [Doktorska disertacija]. Politecnico di Milano, Department of Architecture and Urban studies (DASU).
- Glavički, M. (1965). Dosadašnji razvoj Novog Beograda. *Arhitektura Urbanizam*, 32, pp. 12–13.
- Goldberg, B. (1960). *Marina City, Chicago, IL, East Elevation* [Graphite on paper]. <https://www.artic.edu/artworks/180580/marina-city-chicago-il-east-elevation>

- Grbić, M. (2019). Polyvalence: A possible way in reprogramming housing architecture. *Proceedings of international conference Contemporary achievements in civil engineering*, 35, 879–886. <https://doi.org/10.14415/konferencijaGFS2019.081>
- Grecianu, S. (1992). The housing sector in Romania—Appendix. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 184–189). Routledge.
- Groák, S. (1992). *The idea of building: Thought and action in the design and production of buildings* (1. Ed). E. & F. N. Spon.
- Gunko, M., Bogacheva, P., Medvedev, A., & Kashnitsky, I. (2018). Path-Dependent Development of Mass Housing in Moscow, Russia. In D. B. Hess, T. Tammaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges* (1st ed. 2018, pp. 289–311). Springer International Publishing : Imprint: Springer.
- Da Fonseca Lamounier, R., Prins, M., & Morado Nascimento, D. (2019). Feasibility and Affordability in Brazilian Social Housing according to the Open Building Approach: An Architectural Prospection. *International Research Journal of Architecture and Planning*, 4, pp. 63–88.
- David, M. (1975). Studija o prostornim i sociološkim karakteristikama novih stambenih naselja u Beogradu. *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 85–93.
- De Paris, S. R., & Lopes, C. N. L. (2018). Housing flexibility problem: Review of recent limitations and solutions. *Frontiers of Architectural Research*, 7(1), pp. 80–91. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2017.11.004>
- Definition of Temporary*. (n.d.). pristupljeno 17.03.2022., <https://www.merriam-webster.com/dictionary/temporary>
- Deilmann, H., Kirschenmann, J. C., & Pfeiffer, H. (1980). *Wohnungsbau-The Dwelling-L'habitat* (3. Aufl). Krämer.
- Dimitrovska-Andrews, K. (2005). Mastering the post-socialist city: Impacts on planning and the built environment. In *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe-Towards globalization* (pp. 153–186). United Nations University Press.
- Dymaxion House / Architectuul*. (n.d.). pristupljeno 04.03.2023., <https://architectuul.com/architecture/dymaxion-house>
- Eastman, C. (1970). On the Analysis of Intuitive Design Processes. In G. Moore (Ed.), *Emerging Methods in Environmental Design and Planning*. MIT Press.
- Evans, R. (1997). *Translations from Drawing to Building and Other Essays*. The MIT Press.
- Živković, M. (1980). *Sociološki ogledi o gradu i stanovanju*, sveska 47. Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Živković, M. (2017). *Definisanje i primena metode vrednovanja fleksibilnosti prostorne organizacije stana u višeporodičnim stambenim objektima* [Doktorska disertacija]. Univerzitet u Nišu, Građevinsko-Arhitektonski fakultet.
- Živković, M., Jovanović, G. (2012). A method for evaluating the degree of housing unit flexibility in multi-family housing. *Facta Universitatis - Series: Architecture and Civil Engineering*, 10(1), pp. 17–32. <https://doi.org/10.2298/FUACE1201017Z>

- Živković, M., Keković, A., Kondić, S. (2014). The motives for application of the flexible elements in the housing interior. *Facta Universitatis - Series: Architecture and Civil Engineering*, 12(1), pp. 41–51. <https://doi.org/10.2298/FUACE1401041Z>
- Завод за заштиту споменика културе града Београда. (2021). „Централна зона Новог Београда“ утврђена за њпроспорно културно-историјску целину. приступљено 07.04.2023., https://beogradskonasledje.rs/aktuelnosti/centralna-zona-novog-beograda?_rstr_nocache=rstr537630c28fbc6513#
- Zbiegień, J. (2015). Nowa Huta in Krakow. *ICOMOS – Hefte Des Deutschen Nationalkomitees*, 58, pp. 45–49. <https://doi.org/10.11588/IH.2013.4.20074>
- Ibelings, H. (2008). Modernity. In G. Wingårdh & R. Wærn (Eds.), *Crucial words: Conditions for contemporary architecture* (pp. 118–121). Birkhäuser.
- Ilić, D. (1988). *Stan i porodica: Organizacija i struktura stana u funkciji intenziviranja socijalnih odnosa u porodicama sa decom* (2. izd). Naučna knjiga.
- Ilić, D. (1995). Prostor kao faktor otuđenja ljudi u višespratnim stambenim zgradama. U *Stanovanje iz sadašnjosti ka budućnosti: Iskustva, kontekstura, polazišta, tokovi, razvoj*. Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Iordanidou, I., Karamanou, Z., & Vitopoulou, A. (2022). Socialist mass housing stock as urban built heritage in Sofia, Bulgaria: Perspectives and challenges. *Proceedings of the International Conference on Changing Cities V*, pp. 905–913.
- Ira, V. (2015). Petržalka and Quality of Life of its Inhabitants (Subjective Dimension of Assessment). *Životné Prostredie*, 49, 82–86.
- Jaššo, M., Hajduk, M., Hajduk, J., & Husar, M. (2023). New perspectives on the urban semiotics of mass housing neighbourhoods in Slovakia: A case study of Petržalka. *Spatium*, 50. <https://doi.org/10.2298/SPAT230428013J>
- Јевремовић, Љ. (2022). *Нова намена као дејтерминанћа у ѡређману индустријских браунфилда и Модели обнове и класификација* [Докторска дисертација]. Универзитет у Нишу, Грађевинско-Архитектонски факултет.
- Jetsonen, J., & Jetsonen, S. (2011). *Alvar Aalto houses* (1. ed). Princeton Architectural Press.
- Johnsson, R. (1992). Bulgaria An introduction. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 19–22). Routledge.
- Јовановић, Ј. (п.д.). *Блок 21 централне зоне Новог Београда*. До.ко.мо.мо. Србија. приступљено 05.02.2023., www.docomomo-serbia.org/atlas/blok-21-centralne-zone-novog-beograda/
- Јовановић, Ј. (п.д.). *Блок 22 Централне зоне Новог Београда*. приступљено 05.02.2023., www.docomomo-serbia.org/atlas/blok-22-centralne-zone-novog-beograda/
- Јовановић, Ј. (п.д.). *Блок 23 централне зоне Новог Београда*. До.ко.мо.мо. Србија. приступљено 05.02.2023., <https://www.docomomo-serbia.org/atlas/blok-23-centralne-zone-novog-beograda/>
- Јовановић, Ј. (п.д.). *Блок 28 централне зоне Новог Београда*. До.ко.мо.мо. Србија. приступљено 05.02.2023., www.docomomo-serbia.org/atlas/blok-28-centralne-zone-novog-beograda/

- Јовановић, Ј. (n.d.). *Блок 29 Централне зоне Новог Београда*. До.ко.мо.мо. Србија. приступљено 05.02.2023., www.docomomo-serbia.org/atlas/blok-29-centralne-zone-novog-beograda/
- Јовановић, Ј. (n.d.). *Блок 30 Централне зоне Новог Београда*. До.ко.мо.мо. Србија. приступљено 05.02.2023., <https://www.docomomo-serbia.org/atlas/blok-30-centralne-zone-novog-beograda/>
- Јовановић, Ј. (n.d.). *Централна зона Новог Београда*. До.ко.мо.мо. Србија. приступљено 05.02.2023., <https://www.docomomo-serbia.org/atlas/centralna-zona-novog-beograda/>
- Јовановић, Ј. (Ed.). (2018). *Рејсџар модерне архитектуре и урбанизма у Србији 1945-1990*. Друштво архитеката Београда - Дocomomo Србија.
- Jovanović, G. (2007). Flexible organization of floor composition and flexible organization of dwelling space as a response to contemporary market demands. *Facta Universitatis - Series: Architecture and Civil Engineering*, 5(1), pp. 33–47. <https://doi.org/10.2298/FUACE0701033J>
- Kalyukin, A. (2020). *Everyday life in avant-garde housing estates: A phenomenology of post-Soviet Moscow* [Doktorska disertacija]. Uppsala University.
- Kasahara, M., Matsushita, K., & Mizutani, A. (2018). Learning from Generative Design System in the 60's Case Study of Agricultural City Project by Kisho Kurokawa. In A. Kepczynska-Walczak & S. Bialkowski (Eds.), *Proceedings of the International Conference on Education and Research in Computer Aided Architectural Design in Europe* (pp. 95–102).
- Kendall, S. (2004). An Open Building Strategy for Achieving Dwelling Unit Autonomy in Multi-Unit Housing. *Housing and Society*, 31(1), pp. 89–99.
- Клајн, И., Шипка, М. (2006). *Велики речних сџраних речи и израза*. Прометеј.
- Klose, A. (2015). *The container principle: How a box changes the way we think*. The MIT Press.
- Koleva, M., & Dandolova, I. (1992). Housing reforms in Bulgaria: Myth or reality? In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 23–32). Routledge.
- Koolhaas, R. (1998). The Generic City. In *S,M,L,XL* (2d ed, pp. 1239–1264). Monacelli Press.
- Kopeć, M., Doudova, H., & Dušek, O. (2015). *Baugruppe! Handbook*. Prague institute of Planning and Development.
- Korableva, E., & Gizatullina, E. (2024). Perceptions and Constructed Marginality in Soviet and Post-Soviet Large Housing Estates: The Case of Saint Petersburg, Russia. In B. Engel & N. Rogge (Eds.), *Large Housing Estates under Socialism—Experiences and Perspectives on Sustainable Development of Mass Housing Districts* (pp. 157–168). Verlag, Bielefeld.
- Kos, D. (1992). A case study of conflicting housing pluralism in Yugoslavia: Informal (self-help) activities in the formal housing system. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 245–252). Routledge.

- Kostof, S., & Castillo, G. (1995). *A history of architecture: Settings and rituals* (2nd ed). Oxford University Press.
- Kovacs, Z., Egedy, T., & Szabo, B. (2018). Persistence or Change: Divergent Trajectories of Large Housing Estates in Budapest, Hungary. In D. B. Hess, T. Tammaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges* (1st ed. 2018, pp. 191–214). Springer International Publishing : Imprint: Springer.
- Kozłowski, E. (1992). The housing system in Poland: Changes and direction. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (1st ed. 2018, pp. 147–173). Routledge.
- Kramarenko, M., & Belskaya, N. (2022). House-Commune as a Socio-Architectural Phenomenon. *Advances in Civil and Architectural Engineering*, pp. 46–57. <https://doi.org/10.13167/2022.25.5>
- Krokfors, K. (2017). *Time for Space: Typologically Flexible and resilient Buildings and the emergence of the Creative Dweller* [Doktorska disertacija]. Aalto University School of Arts, Design and Architecture.
- Кудет, В. (2015). *Архитектонски дискурси промена односа функције и форме савременог стана* [Докторска дисертација]. Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука.
- Kurokawa, K. (1969). Capsule declaration. *Space Design*, pp. 75–85.
- Kurokawa, K. (1977). *Metabolism in architecture*. Studio Vista.
- Kurokawa, K. (1994). *The philosophy of symbiosis*. Academy Editions, St. Martin's Press.
- KušiĆ, A., & ĐokiĆ, V. (2021). The parallax landscape and its middle-class spatiality: The case of the Julino Brdo housing estate, Belgrade. *Architectural Research Quarterly*, 21(1), pp. 69–82.
- La cour du pavillon central en fête*. (n.d.). Le Familistère de Guise. pristupljeno 28.02.2024., <https://www.familistere.com/fr/decouvrir/le-familistere-par-l-image/la-cour-du-pavillon-central-en-fete>
- Lampugnani, V. M. (2008). Tradition. In G. Wingårdh & R. Wærn (Eds.), *Crucial words: Conditions for contemporary architecture* (pp. 164–169). Birkhäuser.
- Le Corbusier, C. (1998). *Atinska povelja*. Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet.
- Lehrer, U. (2016). Room for the Good Society?: Public space, amenities and the condominium. In H. Rangan, M. K. Ng, & L. Porter (Eds.), *Insurgencies and revolutions: Reflections on John Friedmann's contributions to planning theory and practice* (pp. 141–150). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Leslie, T. (2002). Modernity and Technology. *Technology and Housing*, pp. 207–217.
- Leupen, B. (2004). The Frame And The Generic Space, A New Way Of Looking To Flexibility. *Proceedings of the Open Building and Sustainable Environment, 10th Annual Conference of the CIB W104 Open Building Implementation*, pp. 1–9.
- Leupen, B. (2006a). Polyvalence, a concept for the sustainable dwelling. *Nordic Journal of Architectural Research*, 19(3), 23–31.

- Leupen, B. (2006b). The Polyvalent Dwelling. *Proceedings of the Joint CIB, Tensinet, IASS International Conference on Adaptability in Design and Construction*, pp. 76–80.
- Leupen, B., Grafe, C., Kornig, N., Lampe, M., & De Zeeuw, P. (1997). *Design and analysis*. 010.
- Lin, Z. (2011). Nakagin Capsule Tower: Revisiting the Future of the Recent Past. *Journal of Architectural Education*, 65(1), pp. 13–32. <https://doi.org/10.1111/j.1531-314X.2011.01158.x>
- Lisicki, E. (2016). *Arhitektura Rusije dvadesetih: Rekonstrukcija arhitekture u Sovjetskom Savezu*. Orion Art.
- Lockard, J. (2017). Review: Yona Friedman: Architecture mobile = Architecture vivante. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 76(1), pp. 123–125. <https://doi.org/10.1525/jsah.2017.76.1.123>
- Lojanica, M. (1975). Stan se koristi i menja. U *Stanovanje 1* (str. 40–50). Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Лојаница, В. (2019). *Архиџекџонска орџанизациџа џросџора: Сџановање – џемаџске целине*. Универзитет у Београду – Архитектонски факултет.
- Lowe, S. (1992). Romania An introduction. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 174–183). Routledge.
- Lucan, J. (1987). *Le Corbusier, une encyclopédie*. Centre George Pompidou.
- Lueder, C. (2017). Evaluator, Choreographer, Ideologue, Catalyst: The Disparate Reception Histories of Alexander Klein's Graphical Method. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 76(1), 82–106. <https://doi.org/10.1525/jsah.2017.76.1.82>
- Luz, A. (2006). Places in-between: The transit(ional) locations of nomadic narratives. *PLACE and LOCATION: Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics*, 5, pp. 143–165.
- Lynch, K. (2008). *The image of the city*. M.I.T. Press.
- Lynn, G. (2004). *Folding in architecture*. Wiley-Academy.
- March, L., & Lehrer, U. (2022). Common Areas, Common Causes: Public Space in High-Rise Buildings During Covid-19. *Urban Planning*, 7(4). pp. 352–363. <https://doi.org/10.17645/up.v7i4.5610>
- Marin, V., & Chelcea, L. (2018). The Many (Still) Functional Housing Estates of Bucharest, Romania: A Viable Housing Provider in Europe's Densest Capital City. In D. B. Hess, T. Tammaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges* (1st ed. 2018, pp. 167–190). Springer International Publishing : Imprint: Springer.
- Marza, F., & Moyano, N. (2004). Walden 7: Taller de Arquitectura. *Quaderns d'arquitectura i Urbanisme*, 244(4), pp. 18–53.
- Marzahn Housing Development, Berlin – *The Twentieth Century Society*. (n.d.). pristupljeno 22.01.2024., <https://c20society.org.uk/building-of-the-month/marzahn-housing-development-berlin>

- Maxim, J. (2009). Mass housing and collective experience: On the notion of microrraion in Romania in the 1950s and 1960s. *The Journal of Architecture*, 14(1), pp. 7–26. <https://doi.org/10.1080/13602360802705155>
- Мецанов, Д. (2009). Архитектонски конкурси на Новом Београду од 1947. До 1970. Године. *Наслеђе*, 10, стр. 113–140.
- Мецанов, Д. (2015). *Просјорна орјанизација сјамбених зјрада јрађених у Беојраду од 1947. До 1980. Године у јрефабрикованим индусјријализованим сисјемима* [Докторска дисертација]. Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- Мецанов, Д. (2016). Утицај система префабриковане градње на архитектуру Београда. *Наслеђе*, стр. 17, 97–124.
- Мецанов, Д. (2019). Урбанистичко наслеђе: Блок 28 на Новом Београду. *Наслеђе*, 20, стр. 89–111.
- Michalovic, P. (1992). Housing in Czechoslovakia: Past and present problems. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 37–49). Routledge.
- Милашиновић Марић, Д. (2002). *Вогич кроз модерну архијекјуру Беојрада*. Друштво архитеката Београда.
- Milenković, B. (1975). Proces programskih predstudija u organizaciji stana. *Arhitektura Urbanizam*, 74–77, str. 98–101.
- Milenković, B. (1979). Napomene za jednu temu 2. U *Stanovanje 2*. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Milenković, V. (2004). *Arhitektonska forma i multi-funkcija*. Zadužbina Andrejević.
- Милојевић, М. (2013). *План сусегсјва - Норме јросјорне и друшјвене дисјанцираносји* [Докторска дисертација]. Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- Mobility, definition*. (n.d.). pristupljeno 23.03.2023., <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mobility>
- Molenvliet*. (n.d.). pristupljeno 28.01.2024., <https://www.vdwerf.nl/molenvliet.html>
- Muller, A. (2008). The Fundamental Protagonist. *Field*, 2(1), pp. 75–81.
- Murzyn-Kupisz, M., & Gwosdz, K. (2011). The changing identity of the Central European city: The case of Katowice. *Journal of Historical Geography*, 37(1), pp. 113–126. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2010.04.001>
- Muziol-Weclawowicz, A. (1992). The housing market in Warsaw according to the mediators of the estate agencies. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 165–173). Routledge.
- Nikezić, A. (2018). *Formati za urbani život: Porodična kuća u savremenom gradu*. Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet.
- Nishihara, K. (1968). *Japanese houses: Patterns for Living*. Japan Publications.
- Nord, L. (1992). Yugoslavia An example reconsidered. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 231–234). Routledge.

- Nugent, J. (2012). Residential Common Spaces That Really Work: A Post-Occupancy Study. *Planning for Higher Education Journal*, 41(1), pp. 1–10.
- Ože, M. (2005). *Nemesta: Uvod u tipologiju nadmodernosti*. Čigoja štampa.
- Pallasmaa, J. (2008). Memory. In G. Wingårdh & R. Wærn (Eds.), *Crucial words: Conditions for contemporary architecture* (pp. 114–117). Birkhäuser.
- Pallasmaa, J. (2017). *Prostor vremena*. Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet.
- Palmer, A. L. (2008). *Historical dictionary of architecture*. Scarecrow Press.
- Пантовић, К. (2016). *Улога принципа трансформације у развоју пројектантских модела у архитектонском пројектовању* [Докторска дисертација]. Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- Parker, J. H. (2004). *A concise dictionary of architectural terms: Illustrated*. Dover Publications.
- Per, A., & Mozas, J. (2013). *10 Stories of Collective Housing: Graphical Analysis of Inspiring Masterpieces*. A+ t architecture Publishers.
- Perec, G. (2005). *Vrste prostora*. Meandar.
- Peters, T., & Kesik, T. (2020, November 1). *High-Rise Habitats, 55 years later*. Canadian Architect. pristupljeno 06.07.2023., <https://www.canadianarchitect.com/high-rise-habitats-55-years-later/>
- Petovar, K., Vujošević, M. (2008). Koncept javnog interesa i javnog dobra u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija i prostor*, 46(1 (179)), str. 23–51.
- Петрић, Ј., Милинковић, М. (2017). *Појмовник просторног планирања*. Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Петровић, М. (2021). *Архитектура вишепородичног становања Ниша у периоду модерне од 1945-1980*. [Докторска дисертација]. Универзитет у Нишу, Грађевинско-Архитектонски факултет.
- Petrović, M. (2004). *Socijalogija stanovanja—Stambena politika: Izazovi i mogućnosti*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Popović, M., Timotijević, M., Ristović, M. D. (2011). *Istorija privatnog života u Srba: Od srednjeg veka do modernog doba*. Clio.
- Povelja Machu Picchu (prevod D. Mladenović). (1979). *Arhitektura Urbanizam*, 82.
- Pucar, M., Nenковић-Riznić, M., Petrović, S., Brankov, B. (2016). The role of architects and urban planners in the formation of the concept and functioning of smart city. In Petar Mitković (Ed.), *Proceedings of International conference on urban planning—ICUP 2016* (pp. 259–267). Faculty of Civil engineering and Architecture, University of Nis. <http://raumplan.iaus.ac.rs/handle/123456789/674>
- Rabinowitz, D. (2012). Residual residential space as commons. *International Journal of the Commons*, 6(2), pp. 302–318. <https://doi.org/10.18352/ijc.300>
- Radović, R. (2001). *Savremena arhitektura: Između stalnosti i promena ideja i oblika*. Fakultet tehničkih nauka.
- Rakočević, M. (2001). *24 časa arhitekture*. Akademia Nova.

- Reese, W. (1988). *Dictionary of philosophy and religion: Eastern and Western thought*. Humanities Press Inc.
- Ring, A. L. (2017). "Polyvalent Adaptation": Design in a Temporal Context of Uncertain High-Risk Futures. *The Plan Journal*, 2(2).
<https://doi.org/10.15274/tpj.2017.02.02.19>
- Rybczynski, W. (1986). *Home: A short history of an idea*. Viking.
- Sadler, S. (2005). *Archigram: Architecture without architecture*. MIT Press.
- Samardžić, M. (1989). Fleksibilni konstruktivni sistemi. *Zbornik radova INDIS '89 - Knjiga 1*, str. 233–252.
- Schmidt, S. (1992). Poland An introduction. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 142–146). Routledge.
- Schneider, T., & Till, J. (n.d.-a). *Spatial Agency: 1960s Utopian Groups*. pristupljeno 30.01.2023., <https://www.spatialagency.net/database/1960s.utopian.groups>
- Schneider, T., & Till, J. (n.d.-b). *Spatial Agency: Cohousing*. pristupljeno 30.01.2023., <https://www.spatialagency.net/database/co-housing>
- Schneider, T., & Till, J. (n.d.-c). *Spatial Agency: How?* pristupljeno 30.01.2023., <https://www.spatialagency.net/database/how/>
- Schneider, T., & Till, J. (n.d.-d). *Spatial Agency: John Habraken*. pristupljeno 30.01.2023., <https://www.spatialagency.net/database/john.habraken>
- Schneider, T., & Till, J. (n.d.-e). *Spatial Agency: Where?* pristupljeno 30.01.2023., <https://www.spatialagency.net/database/where/>
- Schneider, T., & Till, J. (2005). Flexible housing: Opportunities and limits. *Arq: Architectural Research Quarterly*, 9(2), pp. 157–166.
- Schneider, T., & Till, J. (2007). *Flexible housing* (1st ed). Architectural Press, an imprint of Elsevier.
- Schneider, T., & Till, J. (2009). Beyond Discourse: Notes on Spatial Agency. *Footprint*.
<https://doi.org/10.59490/FOOTPRINT.3.1.702>
- ScottHanson, C., & ScottHanson, K. (2005). *The cohousing handbook: Building a place for community* (Rev. ed). New Society Publishers.
- Šenk, P. (2013). The Concept of Capsule Architecture as Experiment; Origins and Manifestations with Selected Examples Slovenia and Croatia. *Prostor : znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 21(2(46)), pp. 350–361.
- Šenk, P. (2023). On capsularities: Physical and diffuse envelopes between accessibility and representation. *Spatium*, 50, pp. 1–10.
<https://doi.org/10.2298/SPAT230917012S>
- Serenyi, P. (1967). Le Corbusier, Fourier, and the Monastery of Ema. *The Art Bulletin*, 49(4), pp. 277–286.
- Sjoberg, O. (1992). Albania An introduction. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 5–9). Routledge.

- Smithson, A. (1974). How to Recognize and Read Mat-Building: Mainstream architecture as it has developed towards the mat-building. *Architectural Design*, 9/74, pp. 573–590.
- Split 3: Dinko Kovacic. (2017). pristupljeno 20.11.2023., https://www.youtube.com/watch?v=mVdZhKwTk_k
- Stare slike Novog Beograda. (n.d.). pristupljeno 06.03.2022., <https://sr.rs.facebook.com/stareslikeNBGD/photos/10152502513170943/>
- Stavrides, S. (2016). *Common space: The city as commons*. Zed Books.
- Stoiljković, B. (2009). O fenomenu individualnog i kolektivnog u arhitekturi stanovanja. *Nauka+praksa*, 12, str. 29–32.
- Stoiljković, B., Petković Grozdanović, N., Stanković, V. (2018). Zajednički prostori u višeporodičnom stanovanju kao fizički okvir za socijalne interakcije među stanarima. *Zbornik naučnog skupa Planiranje, projektovanje, građenje i obnova graditeljstva*, str. 1117–1124.
- Стојановић, Ђ. (2013). *Агaйћивни йринцији у архйћекйонском йројекйовању* [Докторска дисертација]. Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- Strižić, Z. (1956). *O stanovanju: Arhitektonsko projektovanje II deo*. Grafički Zavod Hrvatske.
- Sumorok, A. (2015). The Idea of Socialist City-The Case of Nowa Huta. *Czasopismo Techniczne - Architektura*, 12-A.
- TEAM 10 Meetings: CIAM in Dubrovnik. (n.d.). pristupljeno 28.04.2023., <http://www.team10online.org/team10/meetings/1956-dubrovnik.htm>
- Teige, K. (2002). *The minimum dwelling =: L'habitation minimum = Die Kleinstwohnung: the housing crisis, housing reform* (E. Dluhosch, Trans.). MIT Press ; Graham Foundation for Advanced Studies in the Fine Arts.
- Thau, C. (2008). Globalization. In G. Wingårdh & R. Wærn (Eds.), *Crucial words: Conditions for contemporary architecture* (pp. 98–103). Birkhäuser.
- Till, J. (1996). Architecture in Space, Time. In C. Melhuish (Ed.), *Architecture & anthropology* (pp. 12–16). Acad. Ed.
- Till, J. (2006). Modernity and order: Architecture and the welfare state. *Verksted*, 7, pp. 41–60.
- Till, J. (2008a). Architecture and Contingency. *Field*, 1, pp. 120–135.
- Till, J. (2008b). Three Myths and One Model. *Building Material*, 17, pp. 4–10.
- Till, J. (2009). *Architecture depends*. MIT Press.
- Till, J., & Schneider, T. (2005). Flexible Housing: The means to the end. *Arq: Architectural Research Quarterly*, 9(3/4), str. 287–296.
- Tomić, S. (1977). *Struktura potreba u malim zajednicama*. Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Tošić-Malešević, N. (2016). Jugoslavija i Informburo—Uzroci i početak sukoba. *Vojno delo*, 68(3), str. 302–321. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1603302T>

- Trbojević, R. (1989). Obrada arhitektonskog projekta u industrijskom prefabrikovanom građenju. *Zbornik radova INDIS '89 - Knjiga 1*, str. 51–59.
- Turner, B. (1992). Housing reforms in Eastern Europe An introduction. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 1–4). Routledge.
- Urban, F. (2018). Large Housing Estates of Berlin, Germany. In D. B. Hess, T. Tammaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges* (1st ed. 2018, pp. 99–120). Springer International Publishing : Imprint: Springer.
- Ferre, A., & Salij, T. (Eds.). (2010). *Total housing: Alternatives to urban sprawl*. Actar.
- Ferrer Forés, J. J. (2012). Tradition in Nordic architecture. *Arquitectonics: Mind, Land & Society*, 24, pp. 63–72.
- Fluidity, definition*. (n.d.). pristupljeno 20.03.2023., <https://www.merriam-webster.com/dictionary/fluidity>
- Folic, R., Laban, M., & Milanko, V. (2011). Reliability and sustainability analysis of large panel residential buildings in Sofia, Skopje and Novi Sad. *Facta Universitatis - Series: Architecture and Civil Engineering*, 9(1), pp. 161–176.
<https://doi.org/10.2298/FUACE1101161F>
- Forty, A. (2004). *Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture*. Thames & Hudson.
- Frempton, K. (2004). *Moderna arhitektura: Kritička istorija*. Orion Art.
- Fricke, G. (1996). Successful Individual Approaches in Engineering Design. *Research in Engineering Design*, 8, pp. 151–165.
- Friedman, H., & Herbert, J. (1962). Community Apartments: Condominium or Stock Cooperative? *California Law Review*, 50(2), pp. 299–341.
- Habraken, J. (1972). *Supports: An alternative to mass housing*. The Architectural Press.
- Habraken, J. (1987). The Control of Complexity. *Places*, 4(2), pp. 3–15.
- Habraken, J. (2008). Design for flexibility. *Building Research & Information*, pp. 290–296.
- Hanson, J. (1998). *Decoding Homes and Houses*. Cambridge University Press.
- Harries, K. (1982). Building and the Terror of Time. *Perspecta*, 19, pp. 58.
<https://doi.org/10.2307/1567050>
- Harris, C. (Ed.). (2006). *Dictionary of Architecture & Construction*. McGraw-Hill.
- Heckman, O. (2018a). Challenges and Tendencies. In O. Heckman, F. Schneider, & E. Zapel, *Floor Plan Manual Housing* (pp. 36–41). Birkhauser Verlag GmbH.
- Heckman, O. (2018b). The Path toward Access and Circulation. In O. Heckman, F. Schneider, & E. Zapel, *Floor Plan Manual Housing* (pp. 42–47). Birkhauser Verlag GmbH.
- Heckman, O. (2018c). The Sweetness of Functioning is Architecture: On the Use of Floor Plans. In O. Heckman, F. Schneider, & E. Zapel, *Floor Plan Manual Housing* (pp. 8–13). Birkhauser Verlag GmbH.

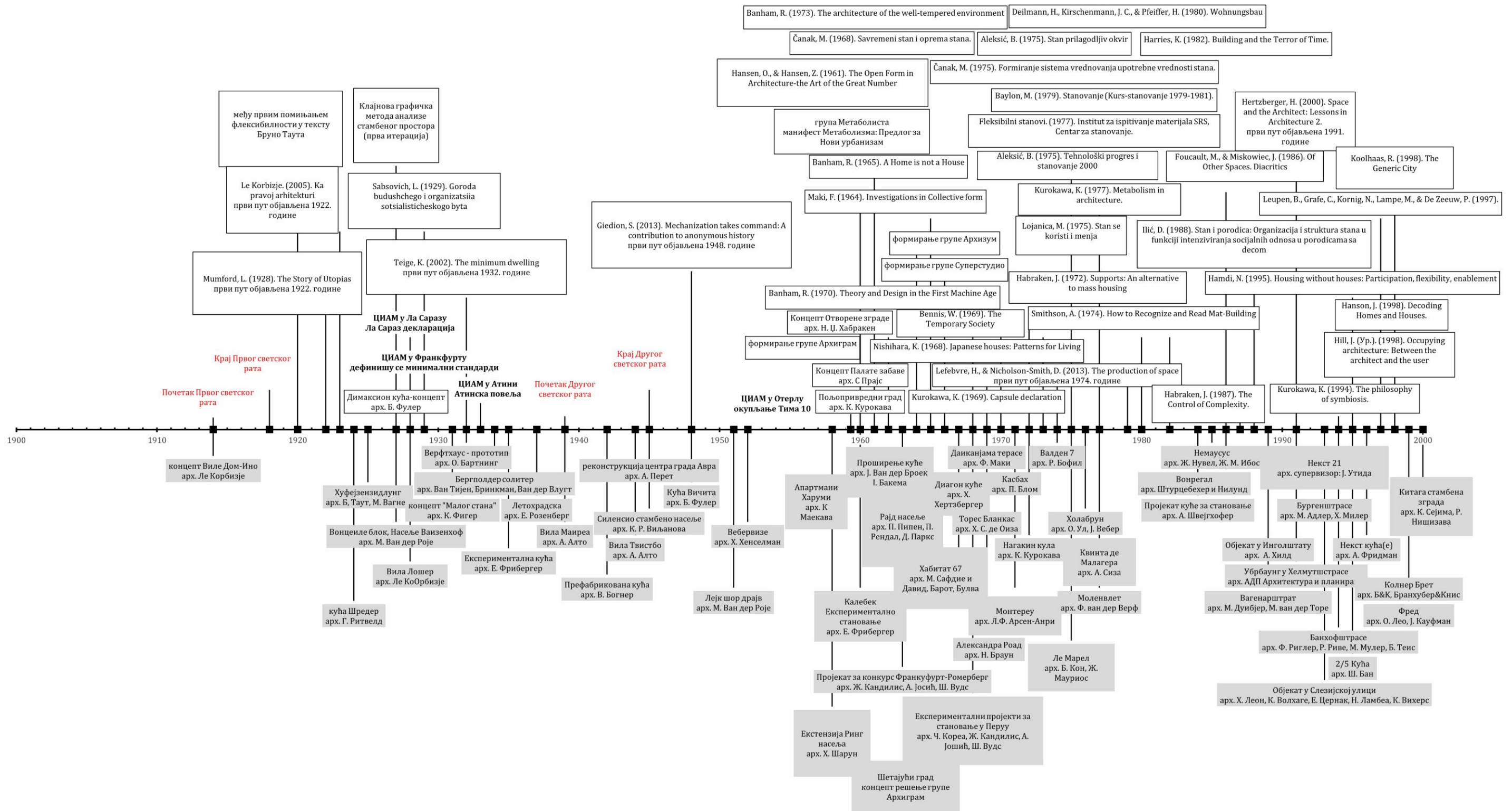
- Heckman, O., Schneider, F., & Zapel, E. (2018). *Floor Plan Manual Housing*. Birkhauser Verlag Gmbh.
- Heckman, O., & Zapel, E. (2018). A Chronicle of Developments in Housing. In O. Heckman, F. Schneider, & E. Zapel, *Floor Plan Manual Housing* (pp. 14–35). Birkhauser Verlag Gmbh.
- Hegedüs, J., & Tosics, I. (1992). Conclusion—Past tendencies and recent problems of the East European housing model. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 253–265). Routledge.
- Hegedus, J., & Tosics, I. (1992). Housing reforms in Hungary. In B. Turner, J. Hegedüs, & I. Tosics (Eds.), *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 119–141). Routledge.
- Held, V. (1972). *The Public Interest and Individual interests*. 34(1).
- Hertzberger, H. (2001). *Lessons for students in architecture* (4th edition). 010 Publishers.
- Hertzberger, H. (2014). Polyvalence: The Competence of Form and Space with Regard to Different Interpretations. *Architectural Design*, 84(5), pp. 106–113.
<https://doi.org/10.1002/ad.1816>
- Hess, D. B., Tammaru, T., & van Ham, M. (2018). Lessons Learned from a Pan-European Study of Large Housing Estates: Origin, Trajectories of Change and Future Prospects. In D. B. Hess, T. Tammaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges* (1st ed. 2018, pp. 3–31). Springer International Publishing : Imprint: Springer.
- Hilberseimer, L., Anderson, R., Aureli, P. V., & Hilberseimer, L. (2012). *Metropolisarchitecture and selected essays*. GSAPP Books.
- Hill, J. (2003). *Actions of architecture: Architects and creative users*. Routledge.
- Hill, J. (2006). *Immaterial architecture* (1st ed). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Hillier, B. (2015). *Space is the machine: A configurational theory of architecture*. Space Syntax.
- Hillier, B., & Hanson, J. (2003). *The Social Logic of Space* (1st ed.). Cambridge University Press.
- Hirt, S. (2008). Landscapes of Postmodernity: Changes in the Built Fabric of Belgrade and Sofia Since the End of Socialism. *Urban Geography*, 29(8), pp. 785–810.
<https://doi.org/10.2747/0272-3638.29.8.785>
- Ching, F. D. K. (2012). *A visual dictionary of architecture* (2nd ed). Wiley.
- Cody, R., & Amoia, A. (2002). *Alvar Aalto and the future of architecture*. Routledge/Taylor & Francis Group.
- Crasemann Collins, C., & Swenarton, M. (1987). CIAM, Teige and the Housing Problem in the 1920s. *Habitat Intl.*, 11(3), pp. 153–159.
- Cross, N. (2006). *Designerly ways of knowing*. Springer.
- Cruz, T. (2008). Architecture: Participation, process and negotiation. In M. Ballesteros (Ed.), *Verb Crisis* (pp. 150–159). Actar.

Чанак, М. (2013). Отворен или затворен стан. *Архитектура и урбанизам*, 38, стр. 66–77. <https://doi.org/10.5937/a-u38-4997>

Dženks, Č. (1985). *Jezik postmoderne arhitekture*. Vuk Karadžić.

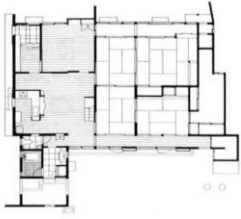
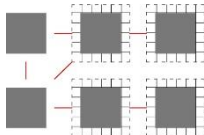
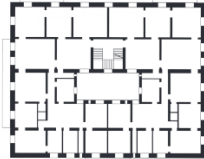
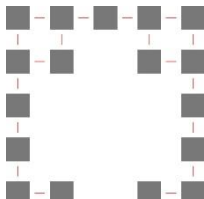
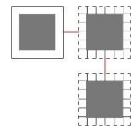
Шишовић, Г. (2016). *Архитектонска конкурсна пракса и питање аутономије архитектуре* [Докторска дисертација]. Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.

ПРИЛОЗИ

Слика 55 – Хронолошки приказ значајних концепата, аутора, покрета, пројеката који обрађују тему привремености у току 20. века, извор: аутор

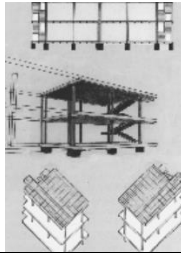
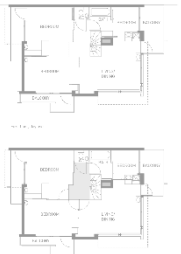
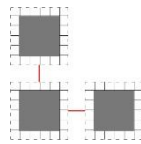
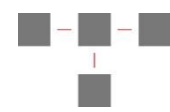
Табела 7 – Примери употребе и развоја привремености из светске праксе крајем 19. и током 20. века, извор аутор

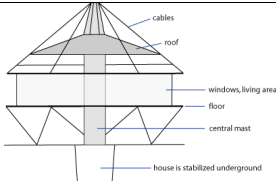
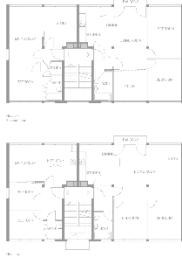
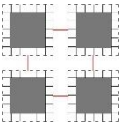
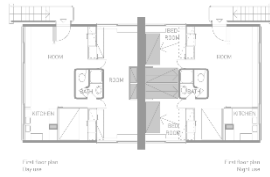
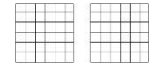
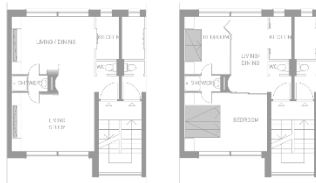
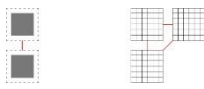
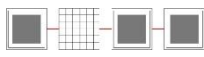
		специфичности везане за привременост и коришћени/ препознати принципи ¹ <u>2,3,4,5</u> ¹¹⁹	издвојена карактеристична скица, схема или архитектонска основа/пресек	схеме привремености простора (аутор) ¹²⁰
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН ¹²¹ Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(1) ~1850. Кћ Традиционална јапанска кућа Јапан Казукио и Каору Обајаша	низ међусобно повезаних простора који се могу спојити или поделити помоћу клизних преградних зидова, али и извлачењем и манипулацијом минималног намештаја куће, такође модуларност простора је заснована на стандардној мери татами пода, који омогућава „базу“ за флексибилност, што омогућава и неодређеност просторија <u>1,2</u>	основа приземља и првог спрата, (Schneider & Till, 2007, p. 55; Živković et al., 2014, p. 43) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(1) ~1870. В Каса Блоко (<i>Casa Blocco</i>) Ђенова, Италија -	делимично неутрална основа с собама сличне величине (2 стана по етажи) <u>1</u>	основа спрата (Heckman et al., 2018, p. 15) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(1) 1901. Кћ Сеоска кућа у близу Лондона близина Лондона, Велика Британија -	основа омогућава приступ свакој просторији из централног ходника - а не преко међусобних веза просторија, иако свака просторија има додељену намену, не постоји очигледна хијерархија и облик и површина сваке просторије је слично (пример на првом спрату не постоји главна спаваћа соба, већ 3 собе од једнаке величине, око 15m ² , које користе једно заједничко купатило). <u>1,2</u>	основа првог спрата (Schneider & Till, 2007, p. 56) 	

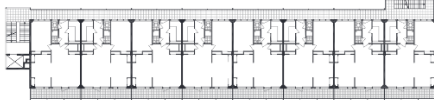
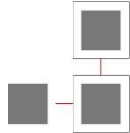
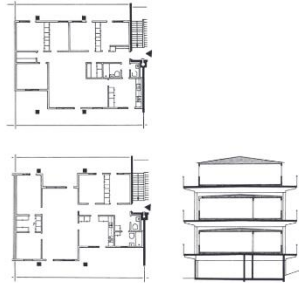
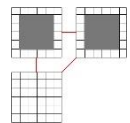
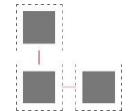
¹¹⁹ принципи су означени са: 1 поливалентност, 2 флексибилност, 3 додавање (екстензија), 4 сажимање, 5 мобилност

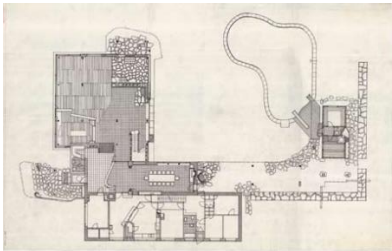
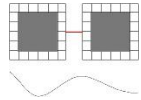
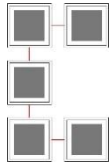
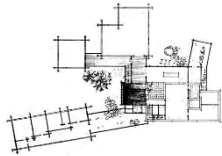
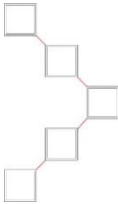
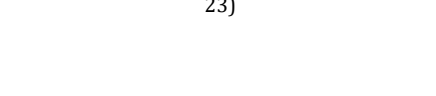
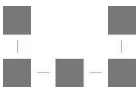
¹²⁰ легенда на крају табеле

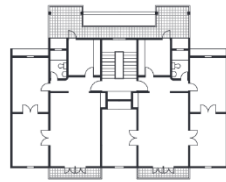
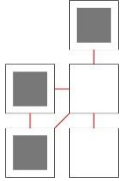
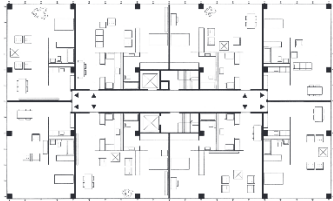
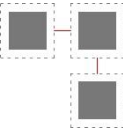
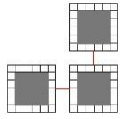
¹²¹ Концепт или студија (Кц)/ Експеримент (Е)/ индивидуална кућа (Кћ)/ вишепородична зграда (В)/ стамбено насеље (СН)

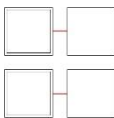
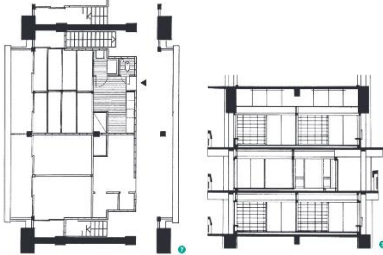
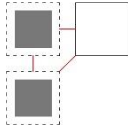
Период*: (1) Година: 1914. Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Кц Назив објекта: Вила Дом-ино (<i>Maison Dom-Ino</i>) Град, земља: Ле Корбизје пројектанти:	идеја је да је основа објекта потпуно независна од конструктивног система - пружа бескрајне варијације у уређењу ентеријера, а пројектовано за масовну производњу – претеча Хабракеновог система подршке и испуне 1,2	скице (Schneider & Till, 2007, p. 204) 	-
Период: (2) Година: 1924. Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Е / Кћ Назив објекта: Кућа Шредер (<i>Schröder Huis</i>) Град, земља: Утрехт, Холандија пројектанти: Герит Ритвелд	циљ куће је да превазиђе друштвено-просторну хијерархију класичне куће – корисник има могућност да огradi просторе и отвори ох - преклопни паравани се гурају према спољним зидовима зграде и или држе у ормарима за складиштење или скупљају, при чему се свакој просторији може приступити одвојено из ходника (развијано касније и у стамбеном блоку Ерасмуслану) 1,2	варијанте коришћења спратне етаже у кући, дневно-ноћна употреба (Schneider & Till, 2007, p. 57) 	
Период: (2) Година: 1925-1931. Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН СН Назив објекта: Хуфејзензидлунг (<i>Hufeisensiedlung</i>) Град, земља: Берлин, Немачка пројектанти: Бруно Таут, Мартин Вагнер	дистрибуције простора у сваком стану су такве да одражавају „неутралну“ или неодређену функцију – просторије сличних величина и доступних из централног ходника 1	основа типске етаже (Schneider & Till, 2007, p. 58) 	
Период: (2) Година: 1927 Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Кц Назив објекта: Димаксион кућа (<i>Dymaxion House</i>) Град, земља: САД пројектанти: Бакминстер Фулер	рађена како концепт „стана“ за једну породицу који би био лаган, али удобан – структура се састоји од централног стуба који је био анкеран у земљу и кров и под били су окачени на њега – пројекат је обухватао да кућа буде лагана, јефтина и преносива - могла би се раставити и спаковати и отпремити до нове локација када то породици буде потребно	пресек концепта куће (<i>What Is a Dymaxion House?</i> , 2017) 	

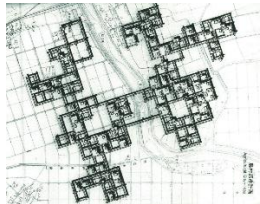
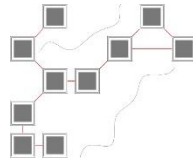
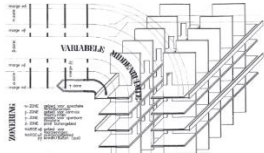
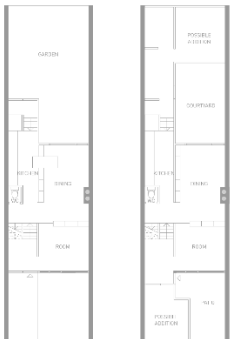
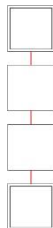
		5		
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1927. Кћ/СН Вонцеиле блок, Насеље Ваизенхоф (<i>Wohnzeile, Weissenhofsiedlung</i>) – Штутгарт, Немачка Мис ван дер Роје	првобитно постављене основе формирају потпуно отворени план (једнопростор), при чему је јасно дефинисана комбинација отвореног плана и статичних простора око језгра, где је ван дер Роје дао „базу“ и позвао друге архитекте да заврше „сирове“ просторе унутрашњим преградним зидовима 1,2	основе првог и другог спрата, с могућом поделом простора (Heckman et al., 2018, p. 19; Schneider & Till, 2007, p. 60) 	
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1928-1929. Кц Вила Лошер (<i>Maisons Loucheur</i>) Штутгарт, Немачка Ле Корбизје	наставак идеја од Виле Дом-ино из 1914., али и из Корбизјеовог решења у оквиру насеља Ваизенхоф из 1927. године, која омогућава флексибилност путем покретних, склопивих и уградних елемената намештаја (пример кревета) и са сложеним системима покретних зидова – само је купатило чврсто позиционирано у средини стана 2	основа првог спрата, с дневно-ноћним коришћењем (Schneider & Till, 2007, p. 61) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1931. Кц Мали стан (<i>Kleinwohnung</i>) Немачка Карл Фигер	прототип минималног стана (40m ²) с флексибилним аспектима - склопиви кревети и клизни зидови, купатило, смањено на величину туш кабине, налази се у центру стана и има врата са сваке стране, чиме се елиминише потреба за ходником 1,2,4	основа с дневно-ноћном употребом (Schneider & Till, 2007, p. 63) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта:	(2) 1932. Кћ / Е Верфтваус (<i>Werfthaus</i>)	прототип развијен за конкурс из 1932. године „Кућа у расту“, где је основа конкурса била да је кућа могла да се	основа модула и основа с проширењем (Schneider & Till, 2007, p. 64)	

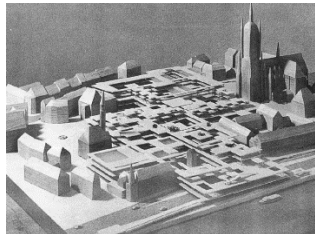
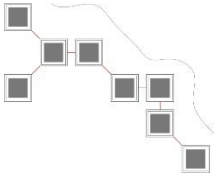
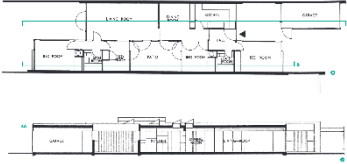
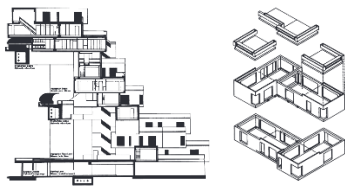
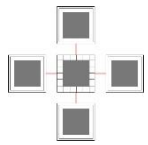
Град, земља: пројектанти:	Немачка Ото Бартнинг	проширује у фазама - основна кућа је кутија (25m ²) је садржала: купатило, кухињу и комбиновани дневни/спаваћи простор, а проширење је могуће до 60 m ² – лако растављање и састављање елемената куће <u>1,2,3,4</u>		
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта:	(2) 1934. В Бергполдер солитер (<i>Bergpolder Residential High-rise</i>)	челични скелетни конструктивни систем, ефикасност плана - минимализовање комуникација, сличне величине просторија, клизна врата омогућавају флексибилност просторија <u>1,2</u>	типска основа (Heckman et al, 2018, p. 22) 	
Град, земља: пројектанти:	Роттердам, Холандија Ван Тијен, Бринкман, Ван дер Влугт			
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1935. Кћ Експериментална кућа Гетеборг, Шведска Ерик Фриберггер	флексибилан стан - станари могу да га уређују, све је неодређено (све преграде) сем конструкције од бетона и делова инфраструктуре(купатила и сл.) <u>1,2,5</u>	приказ промене основе куће и пресек с непрекинутим простором унутар објекта (Heckman et al, 2018, p. 22) 	
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1937. В Летохрадска (<i>Letohradská</i>) Праг, Чешка Евзен Розенберг	пројектовано с просторијама без посебне намене (неодређени простор), где отворена конструкција стубова и греда омогућава релативну слободну у дистрибуцију просторија, већи станови имају додатну флексибилност кроз додатна врата или клизне зидове, између две просторије. <u>1,2</u>	основа типског спрата (Schneider & Till, 2007, p. 66) 	

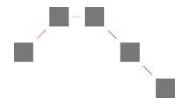
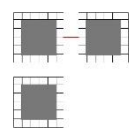
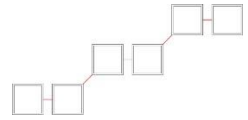
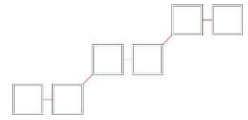
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1939. Кћ Вила Маиреа (<i>Villa Mairea</i>) Нормарку, Финска Алвар Алто	главни мотив куће је отворена, континуална, флексибилна дневна соба за свакодневну и разнолику употребу породице (експериментални повратак руралном типу куће и организације) - непрекинут простор са преградама (померљиви делови полица, клизна врата и сл.) које се могу слободно груписати и везе између различитих делова главног простора имају велики број варијација, при чему помаже и оријентисаност тог простора ка башти и природи – свеукупно утицај Јапанске архитектуре код Алта 1,2,5	основа прве етажe (Jetsonen & Jetsonen, 2011, p. 90) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1942. Кћ / Е Префабрикована кућа САД Валтер Богнер	одговор на захтеве прилагодљивости промена у породици и њеним потребама – префабрикована кућа из делова и то: монтажа скелета, инсталациони део, додаци и заменљиви делови - додавањем преграда основа се може поделити, а додавањем додатних модула кућа се може повећати ради веће удобности или промена у саставу својих корисника 1,2,3	основа (с лева на десно) модул без подела, с поделама и проширења куће (Schneider & Till, 2007, p. 68) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1944. Кц Вила Твистбо (<i>Villa Tivistbo</i>) - Алвар Алто	идеја која обухвата истраживање „проширене карелијске куће“ и способност органског раста - адитивни план за никад изведену Вилу Твистбо је Алтов најексплицитнији покушај да креира органски раст у стамбеном простору 3	концепт основе за вилу (Ferrer Forés, 2012, p. 65) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1945. СН Силенсио стамбено насеље (<i>El Silencio Residential Estate</i>) Каракас, Венецуела Карлос Раул Виљанова	станови (блок 4) поседују поливалентне повезане собе (3-4) сличне величине 1	поливалентна основа (Heckman et al., 2018, p. 23) 	

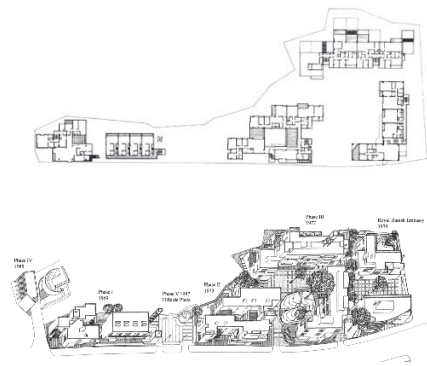
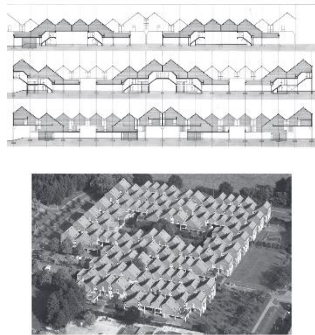
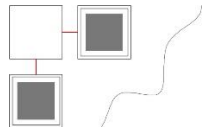
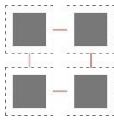
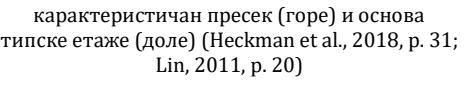
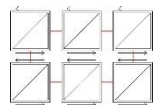
				
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1945-1964. СН реконструкција центра града Авра Авр, Француска Аугуст Перет	реконструкција са методама преузетим из индустријског масовног становања – радни, трпезаријски простори могу бити флексибилно повезани, купатила имају приступ с три стране и др. 1,2	основа одабраног објекта (Heckman et al., 2018, p. 23) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1948. Кћ / Е Кућа Вичита (<i>Wichita House</i>) САД Бакминстер Фулер	рађен као концепт „стана“ стан за једну породицу који би био лаган, али удобан – структура се састоји од централног стуба који је био анкерован у земљу и кров и под били су окачени на њега – пројекат је обухватао да кућа буде лагана, јефтина и преносива - могла би се раставити и спаковати и отпремити до нове локација када то породици буде потребно 5	фотографија куће (<i>Dymaxion House /</i> <i>Architectuul, n.d.</i>) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1951. В Лејк шор драјв (<i>Lake Shore Drive</i>) Чикаго, САД Мис ван дер Роје	две стамбене куле – по оригиналној идеји план је био у делу заснован на отвореном плану куће Фарнсворт - сервисно језгро са отвореном кухињом и купатилом, ипак основе су у реализацији редефинисане да буду круће (корисници у САДу су тада за објекат преферирали затворене просторије) 1,2	типска етажа (неизведена флексибилнија основа) (Heckman et al., 2018, p. 228) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1952. В (<i>Weberwiese</i>) Берлин, Немачка Херман Хенселман	сваки стан поседује по две поливалентне, суседне просторије идентичних димензија (са по два улаза у сваку од њих) за слободан избор намене, при чему међузид је преградни те се ове две просторије лако могу спојити у једну	типска етажа (Heckman et al., 2018, p. 229) 	

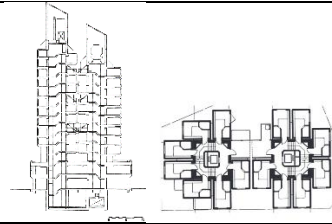
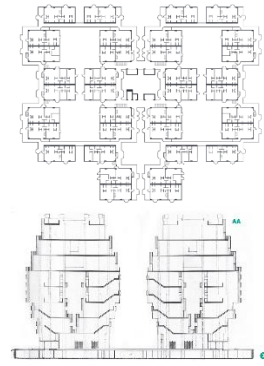
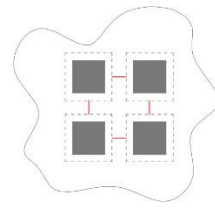
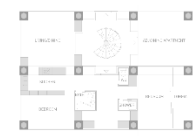
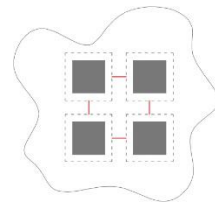
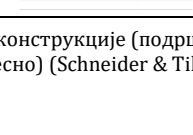
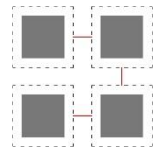
		1,2		
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1958. В Екстензија Ринг насеља (<i>Ring Estate, Siemensstadt</i>) Берлин, Немачка Ханс Шарун	„стамбена домаћинства” са заједничким функцијама -формирана су у комбинацији са деловима зграде слободног облика, што представља продужетак (додатак) и алтернативу чвршћим структурама из 1930-их. Стан - „симбиоза” је комбиновао два стана са појединачним улазима, који су могли да се споје-комбинују или одвоје један од другог	сегмент основе (Heckman et al., 2018, p. 28) 	
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1958. В Апартмани Харуми (<i>Harumi Apartments</i>) Токио, Јапан Кунио Маекава	конструкција објекта комбинује структуру инспирисану Корбизјеовим приступом у Марсеју - путем галерије (свака трећа етажа) и систем традиционалних јапанских унутрашњих компоненти - омогућава висок степен флексибилности компактним становима (татами под, клизајући зидови, дрвене преграде), простори су у великој мери неутрални	основа с приступном галеријом (горе) и сегмент пресека (доле) (Heckman et al., 2018, p. 187) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1960. В / СН Калебек Експериментално становање (<i>Kallebäck Experimental Housing</i>) Гетеборг, Шведска Ерик Фрибергер	формирано као концепт потпорне конструкције (вертикалне циркулације и неколико сервисних прикључака), систем демонтажних преградних зидова, зидних ормана и врата, при чему и даље становници настављају да праве промене у објекту и данас	основа с варијацијама (Schneider & Till, 2007, p. 72) 	

Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1960. Кц / Е Пољопривредни град <i>(Agricultural city)</i> Кувана, Јапан Кишо Курокава	архитектонски променљив простор посматран на нивоу урбанистичког решења новог „града“ – Курокава дефинише простор града с модулима организованим у матрици (100*100m), мрежа ортогоналних праваца има улогу улица (посебно видљиво у другој итерацији пројекта формираној на реалној локацији), пројекат је омогућавао потенцијално додавање и ширење постављеног града у било ком правцу 1,3,5	урбанистичка шема разрађеније итерације пројекта с могућим ширењем (Kasahara et al., 2018, p. 97) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1962. Кц Отворена зграда (Open Building) Џон Хабракен	„алтернатива масовном становању“ - предлог поделе простора у две категорије (систем подршке-конструкција, систем испуне – дат станару на уређивање) да би се могло прилагодити индивидуалним потребама 1,2	схема из 1967. године - принцип двоструких структура, потпорни систем је приказан као паралелне траке са унапред дефинисаним зонама за променљиви систем пуњења - заједничке, сервисне и циркулационе зоне. (Heckman et al., 2018, p. 28) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1963. Кц Прошириве куће (<i>Extendible houses 't Hooft</i>) Холандија Јохан Ван дер Броек, Јакоб Бакема	пример намерног планирања будућег проширења – уска основа куће као функционална јединица је пројектована да се прошири хоризонтално напред и назад и вертикално на горе (предње двориште постаје додатна просторија/ гаража/продавница/ соба за госте; задњи део врт постаје низ просторија које су организоване око дворишта; изградња додатне просторије на равном крову првог спрата), варијација површине од 85m ² до 130m ² 2,3	основа приземља минимална заузетост (десно) и максимала с додавањем простора (лево) (Schneider & Till, 2007, p. 75) 	

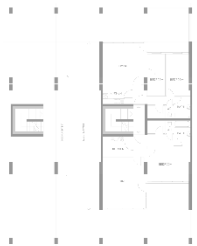
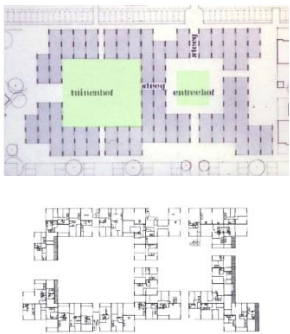
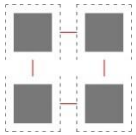
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1963. Кц Пројекат за конкурс Франкфурт-Ромербург Франкфурт, Немачка Жорж Кандилис, Аљоша Јосић, Шандрах Вудс	концепт континуиране и динамичне структуре који представља један од система мат-зграде, према Алисон Смитсон, и омогућава раст и промене целе структуре током експлоатације, с континуалном конструкцијом која се може настављати, где је систем отворен у свим правцима (гледајући и микро и макро план) 1,2,3,5	тродимензионални приказ решења (Smithson, 1974, p. 579) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1963. СН Рајд насеље (<i>The Ryde Estate</i>) Лондон, Велика Британија Петер Пипен, Петер Рендал, Давид Паркс	отворени простори (испред и иза куће) су јасно повезани са унутрашњошћу, осим кухиње и купатила, скоро све унутрашње просторије су са клизним зидовима и могу се користити са одговарајућом слободом (неутрални простори) 2	основа (горе) и пресек (доле) куће – тип с пет соба (Heckman et al., 2018, pp. 350, 351) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1967. Е / В Хабитат 67 (<i>Habitat 67</i>) Монреал, Канада Моше Сафдие и Давид, Барот, Булва	пројекат експерименталног становања се састоји од префабрикованих модула (сваки по 55m², укупно 354 модула који чине 158 јединица), станови могу бити састављени од једног или више модула, додавањем (16 различитих конфигурација) 1,2,3,4	карактеристичан попречни пресек објекта (лево) и аксонометрија два спојена модула (десно) (Deilmann et al., 1980, p. 78; Heckman et al., 2018, p. 259) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1967-1970(1). Кћ/СН Диагон куће (<i>Diagoon Housing</i>) Делфт, Холандија Херман Хертзебергер	намерно остављене недовршене стамбене јединице - степеништа, тех. инсталације и смакнути полунивои су оно што је било предодређено, даље ограђивање или не је остављено станарима (оно што није ограђено гравитира као заједнички простор ка галерији, станари само могу додати и проширити простор поред самог његовог уређења 2,3	варијације основа (нивои приземља-улаза и први ниво-горе) – две од више варијанти (Heckman et al., 2018, p. 352; Schneider & Till, 2007, p. 82) 	

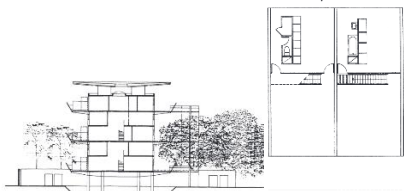
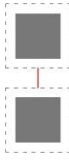
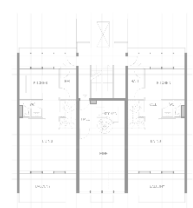
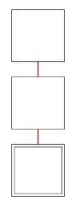
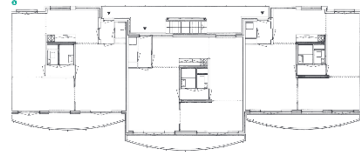
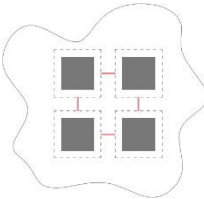
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1968-1975. Е / СН Експериментални пројекти за становање (<i>Proyecto Experimental de Vivienda</i>) Лима, Перу Чарлс Кореа, Жорж Кандилис, Аљоша Јосић, Шандрах Вудс	јединице са наизменичним уским и широким модулима који се међусобно спајају - широки модули могу да приме веће просторије или да буду подељени у два одвојена простора, а уски модули имају помоћне (статичне) функције - санитарне просторије 1,2	основа (Heckman et al., 2018, p. 30) 	
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1969. В Торес Бланкас (<i>Torres Blancas</i>) Мадрид, Шпанија Хавијер Саенц де Оиза	отворени простори дуж тераса су недефинисани како би корисницима пружили већу флексибилност 1,2	основа осме до десете етаж (Heckman et al., 2018, p. 236) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1969. В Александра Роад (<i>Alexandra Road</i>) Лондон, Велика Британија Наив Браун	флексибилност за Брауна је супротна слободном простору, јер се ради о приступачном јавно финансираном становању – те предлаже разумевање како људи могу користити стамбени простор током времена, и урадити сценарије за те начине употребе - пројекат се заснивају на зонама и с приземљем које се може поделити и добити другу употребу 1,2	основа приземља (Schneider & Till, 2007, p. 81) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1969-1992. СН Даиканјама терасе (<i>Daikanyama Hillside Terrace</i>) Токио, Јапан Фумихико Маки	Макијев концепт групне форме – адаптивни раст групе зграда уз серију јавних и полујавних простора 3	основа и тродимензионални приказ изграђене структуре и отворених простора између (Heckman et al., 2018, p. 30; Lin, 2011, p. 29) 	

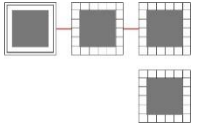
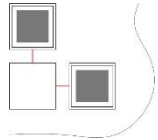
				
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1971-1973. В Касбах (<i>Kasbah</i>) Хенгело, Холандија Пиет Блом	База објекта (потпора) представља заједнички кров над скупом кућа, приземље је слободно док почевши од другог нивоа су двоспратне основне јединице свих типова станова и на ову основну јединицу се повезују додатни модули – повећавају просторне могућности за додатне активности: кровне баште, додатне просторије изнад или испод главног дела стана, а изнад стаза и улица или потпуно нова јединица 2,3,5	карактеристичан пресек целе структуре спојених објеката (горе), изглед заједничког крова (доле) (Heckman et al., 2018, pp. 302, 303) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1971. В Стамбена кула у Монтереу (<i>Monterea</i>) Монтереу, Француска Ле Фрер Арсен-Анри	стамбена кула - један од пионирских партиципативних пројеката, велики распони омогућавају да свака стамбена јединица нема попречних зидова или средњих стубова и груписаност око централног језгра, балкон се налази обавија око целог спрата објекта, унутрашње собне преграде су направљене од иверице 1,2	типска основа (Schneider & Till, 2007, p. 83) 	
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта:	(4) 1972. В Капсуле	префабриковане капсуле – идеја лаког инсталирања и замене капсула на два вертикална језгра – флексибилно повезаност и могућност замене, поседују	карактеристичан пресек (горе) и основа типске етаже (доле) (Heckman et al., 2018, p. 31; Lin, 2011, p. 20) 	

Град, земља: пројектанти:	В ¹²² Накагин кула (<i>Nakagin Capsule Tower</i>) Токио, Јапан Кишо Курокава	интегрисани намештај и једна капсула је једнако једној „хелији“ <u>3,4,5</u>		
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1974. В Валден 7 (<i>Walden 7</i>) Барселона, Шпанија Рикардо Бофил	форма сложене групе високих зграда (16), станови су рађени на модулу од 30m ² и у њима уместо зидова и ходника се налази уграђени намештај заједно с различитим нивоима подова (зоне) чиме се добијају проточни простори у јединицама <u>1,2,5</u>	типска основа (горе) и карактеристичан пресек (доле) (Heckman et al., 2018, pp. 31, 240) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1975. В / Е Ле Марел (<i>Les Marelles</i>) Валанс, Француска Бернард Кон, Жорж Мауриос	експериментални стамбени пројекат са 100 станова, партиципативно укључени будући становници у процес пројектовања – простор се састоји од греде у облику слова Л што омогућава да се кухиње и купатила налазе било где дуж канала и осим система конструкције стубова и греда и вертикалне циркулације, ништа није фиксирано <u>1,2,5</u>	варијантна типска основа (Schneider & Till, 2007, p. 87) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1976. В Холабрун (<i>Hollabrunn</i>) Холабрун, Аустрија Отокар Ул, Јозеф Вебер	изградње за непознатог будућег корисника и узима као полазну тачку метод подршке и пуњења од Хабракена - носећа конструкција се састоји од префабрикованих бетонских стубова и греда и једини фиксни елемент у основи је степениште док се преградни зидови се могу поставити слободно	основа само конструкције (подршке) (лево) и с испуном (десно) (Schneider & Till, 2007, p. 90) 	

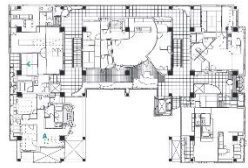
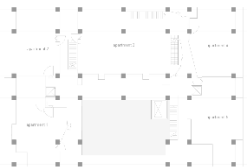
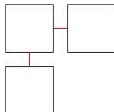
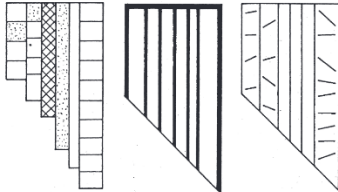
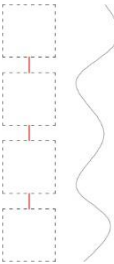
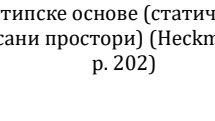
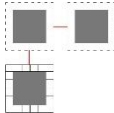
¹²² првенствено рађено с циљем да буде преноћиште, а не стално стамбено решење, за бизнисмене у Токију (ако се задрже у пословном делу града)

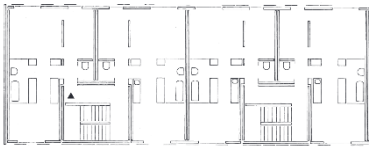
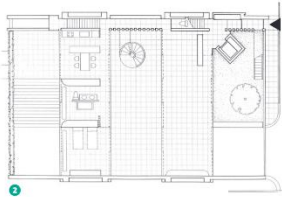
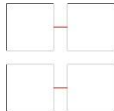
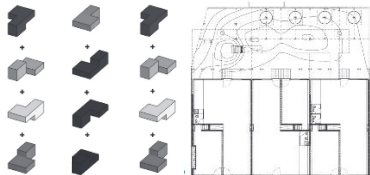
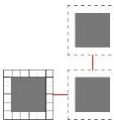
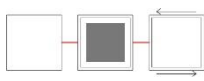
		1,2		
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1977. Кћ/СН Квинта де Малагера (<i>Quinta da Malagueira</i>) Евора, Португал Алваро Сиза	основна јединица у приземљу садржи кухињу, купатило, дневни боравак и спаваће собе - могућност проширења површине са максимално четири додатне спаваће собе на другом спрату 3	једна варијанта уређења (приземни део-лево, први спрат и изглед,-десно) (Heckman et al., 2018, p. 32) 	
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1977. СН Молenvлиет (<i>Molenvliet</i>) Папендрехт, Холандија Франс ван дер Верф	пројекат је тестирао концепт „отворене зграде“ (подршка 4,8*4,8m и испуне) – коришћен као метода партиципативног пројектовања - способност да се слободно дели омогућила је стварање различитих типова становања од студио апартмана до шестособних уређења, па и пословних јединица (сличан наставак идеје је и пројекат из 1999. године истог аутора – Пелграмхоф) 1,2	подршка (конструкција) (горе) у приземљу и уређена основа (доле) (Heckman et al., 2018, p. 33; <i>Molenvliet</i> , n.d.; Schneider & Till, 2007, p. 91) 	

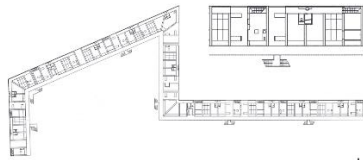
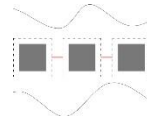
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1984. Кц / В Пројекат куће за становање (<i>Projekt Wohnhaus</i>) Берлин, Немачка Антон Швејгхофер	студија неодређеног простора (видети и сличну студију из 1982. године од истог аутора) - обезбеђивање вишка „сировог“ простора, који могу да допуне корисници - почетни простор двоструке висине може се попунити додатним међу нивоом - додатна етажа 1,3	варијације основе стана (Schneider & Till, 2007, p. 96) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1985-1987. В Немаусус (<i>Nemausus</i>) Нимес, Француска Жан Нувел, Жан-Марк Ибос	објекат с префабрикованим елементима, постављањем помичних зидова у интервалима од 5m, појединачне јединице се могу реконфигурисати без икаквих структуралних ограничења – неподељен простор (омогућава стварање различитих типова станова) 1,2	карактеристичан попречни пресек (десно) и сегмент основе првог спрата (лево) – слободна основа стана (Heckman et al., 2018, p. 195; Schneider & Till, 2007, p. 97) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1986. В / Е Вонрегал (<i>Wohnregal</i>) Берлин, Немачка Штурцебехер и Нилунд	замишљен као пројекат самоградње – обезбедити монтажни армиранобетонски оквир (скелет), на чему би будући становници могли да граде: фасаде, преграде, зидове и међуспратне системе – с дрвеним елементима. Појединачне коте и друге одреднице су дефинисане путем партиципативног процеса 1,2	основа предлога уређења првог спрата (Schneider & Till, 2007, p. 99) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1989. В Вагенарштрат (<i>Wagenaarstraat</i>) Амстердам, Холандија Маргрет Дуибјер, Махил ван дер Торе	приступ отвореног плана – основе станова су просторно оријентисане око компактног језгра (купатило, ВЦ-ом, предворје, кухиња), остатак простора се може поделити клизним преградама/зидовима (који потпуно нестају у удубљењима за њих) или користити као целовит континуални простор 1,2,5	основа типске етаже (Heckman et al., 2018, p. 105) 	

Период*: (4) Година: 1989. Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Објекат у Инголштату (<i>House in the Piusviertel in Ingolstadt</i>) ¹²³ Град, земља: Инголштат, Немачка пројектанти: Андреас Хилд	зграда с централним језгром и околном галеријом галерије, како су инфраструктурни елементи пројектовани око самог језгра и купатила и кухиње након њих остатак простора је скоро потпуно слободан од инфраструктуре за различито дељење и коришћење - сваки стан је отворени простор који се може слободно поделити унутар растера од 120cm, што омогућава различите облике организације 1,2	основа типске етаже (Schneider & Till, 2007, p. 102) 	
Период: (5) Година: 1991. Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Убрбаунг у Хелмутштрассе (<i>Überbauung Hellmutstrasse</i>) Град, земља: Цирих, Швајцарска пројектанти: АДП Архитектура и планирање	пројекат објекта кооперативе, поседује низ просторија сличне величине подељених носећим преградама, и са могућношћу уметања неносивих преграда за дефинисање циркулације, низ сервисираних простора су или купатила или кухиње. - зонирање омогућава да се будуће промене изврше са лакоћом и могу укључити могућност проширења једне јединице и смањења величине друге стамбене јединице, што значи да укупан број станова није фиксан већ зависи од потражње 1,2,3,4	основа типске етаже (Schneider & Till, 2007, p. 105) 	
Период: (5) Година: 1993. Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Некст 21 (<i>Next 21</i>) Град, земља: Осака, Јапан пројектанти: арх. супервизор: Јоситика Утида	тест модел за одрживо становање у складу са концептом „Отворене зграде“ Хабракена - отворена структура оквира може бити заузета стамбеним јединицама, које по потреби могу бити промењене (свака јединица пројекат/простор по себи) 1,2,3,5	основа четврте уређене етаже (гопе) и основа друге етаже пре уређења (Heckman et al., 2018, p. 156; Schneider & Till, 2007, p. 106) 	

¹²³ Предлог пројекта рађен у оквиру Еуропан 1 (*Europan 1*) конкурсног позива 1989. године, чија је тема била фокусирана на промене у животним стилевима, технологији градње и архитектонским ставовима - одговор на променљиве друштвене услове (Schneider & Till, 2007)

			 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 1993. В Бургенштрассе (<i>Burgenstrasse</i>) Базел, Швајцарска Михаел Адлер, Ханспетер Милер	носећа конструкција састављена од поперечних зидова и стубова, обезбеђен могућност преграђивања, зидови се могу поставити на било коју од бројних унапред одређених позиција, фиксан је део кухиње и купатила поред улаза 1,2	основа треће и пете етаже (Heckman et al., 2018, p. 83) 	
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 1993. В Објект у Слезиској улици (<i>Schlesische Straße</i>) Берлин, Немачка Хилде Леон, Конрад Волхаге, Еба Цернак, Нина Ламбеа, Клаус Вихерс	план је подељен на статичке зоне: стамбени простор, санитарни простор и централни ходник - просторије су функционално неутралне и распоређене су једна поред друге; клизни зидови омогућавају комбиновање две просторије у једну или за мање станове - један отворени простор 1,2,5	схема зонирања, функционално- статични делови сивом, шрафура су комуникације (лево), контруктивно подужни носећи зидови (средина), флексибилност – делови ван статичних делова с померљивим преградама (десно) (Heckman et al., 2018, p. 117) 	
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља:	(5) 1994. В Банхофштрассе (<i>Bahnhofstrasse</i>) Грац, Аустрија	поливалентно становање, поседује флексибилност уз клизајућа и склапајућа врата, вишеделну сервисну зону у средини и садржи главне просторије скоро идентичне величине, такође додатно корисници могу у	сегмент типске основе (статични и остали недефинисани простори) (Heckman et al., 2018, p. 202) 	

пројектанти: Флориан Риглер, Роджер Риве, Маргарет Мулер, Биргит Теис	пројектној фази захтевати другу позицију кухиње као „статичног“ дела 1,2		
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 1995. Кћ 2/5 Кућа (2/5 House) Осака, Јапан Шигеру Бан	кућа се састоји од два стаклена „контејнера“ на стубовима (може се поредити с Мисовом кућом Фарнсворт) – клизна врата омогућавају сагледавање целовитости простора, али и за привремено затварање/ограђивање (мотив традиционалне јапанске привремене организације у ентеријеру) 1,2	основа приземља (Heckman et al., 2018, p. 324)
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 1996. Кћ / Е Некст куће (Next Home) Кампус МекФил Универзитета Монтреал, Канада Ави Фридман	рађен као део истраживања приступачног становања на МекГил школи за архитектуру – пројекат замишљен да се гради као двојна, двојна или кућа у низу, сваки спрат може да се користи независно -елементи ентеријера укључују преграде различитих дужина, распоред кухиња и купатила и завршне облоге пода, па и избор прозора, варијације кровова и др. 2	основа првог и другог спрата (Schneider & Till, 2007, p. 112)
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 1999. В Колнер Брет (Kölner Brett) Келн, Немачка Б&К, Бранхубер&Книс	одговор на променљиве стилове живота и растућу интеграцију живота и рада -12 идентичних модула, где су појединачни волумени потпуно неутрални за употребу – предају се без кухиње 1	схема различитих модула (лево) и основа приземља (десно) (Heckman et al., 2018, p. 210; Schneider & Till, 2007, p. 117)
Период: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 1999. Кћ Фред (Fred) Аустрија Оскар Лео, Јохан Кауфман	пројекат истражује идеју уграђене могућности за проширење – контејнер с спољним, главним волуменом 3x3m и другим мало мањим делом који се уклапа унутар већег волумена (увучено 8m ² ,	основа модула са проширењем-додавањем на њега (Schneider & Till, 2007, p. 116)

		извучено 15m ²), испоручује се префабриковано на било коју локацију и брзо склапа		
Период*: Година: Кц/ Е/ Кћ/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 2000. В Китага стамбена зграда (<i>Kitaga residential Building</i>) Гифу, Јапан Казујо Сејима, Рје Нишизава	у оквиру стамбених јединица су дефинисани само различити типови простора с истим размаком попречних зидова између њих (1-приватна соба, 2-татами соба, 3-кухиње са дуплом висином и 4-лође оријентисане на две стране) – свим просторима је могуће приступити дуж обе фасаде (са јавног и из приватног пролаза), што потенцијално даје могућност за различите моделе живљења	основа типског спрата с издвојеним сегментом (Heckman et al., 2018, p. 35) 	

*подела према периодима дефинисаним у поглављима од 2.1.1:

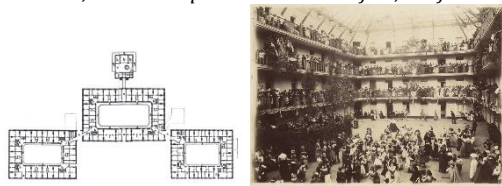
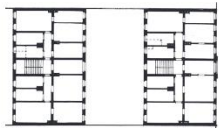
Препознавање употребе привремености кроз историјски развој стамбене архитектуре 20. века

- (1) Период од краја 19. века до краја Првог светског рата
- (2) Период од 1918. до 1940. године – међуратне године
- (3) Период од 1940 до 1960. године – Други светски рат и послератна обнова
- (4) Период од 1960 до 1990. године - нови архитектонски концепти и покрети
- (5) Период од 1990. и прелаз у нови миленијум

Легенда аналитичке схеме

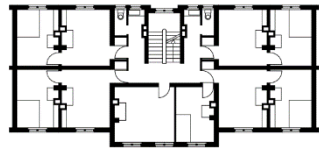
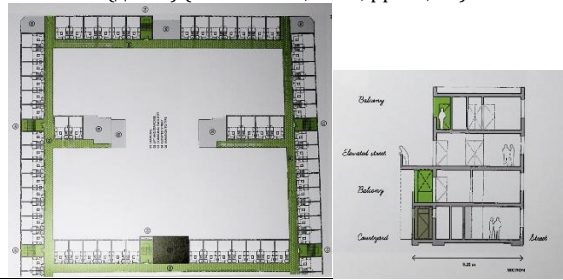
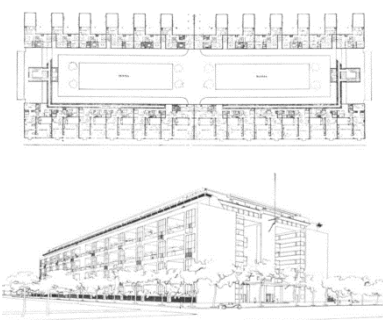
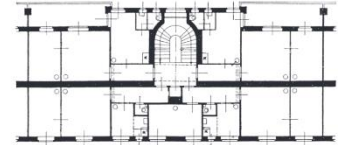
- поливалентни простор
- флексибилне границе простора
- флексибилно и поливалентно
- флексибилно и са другим и унутар простора
- флексибилно и са другим и унутар простора и поливалентно
- отворена (флексибилна) граница простора
- отворена (флексибилна) граница простора и унутрашња флексибилност
- отворена (флексибилна) граница простора и поливалентност
- отворена (флексибилна) граница простора и унутрашња флексибилност и поливалентност
- додавање простора (проширење)
- додавање простора (проширење) и додаток је поливалентан (истих димензија као део или целина постојећег простора)
- додавање простора (проширење) и мобилност структуре
- додавање простора у оквиру целе, мобилност и сажимање одређених простора и функција
- мобилност (континуитет) простора у споју с осталим различитим принципима
- везе простора

Табела 8 - Приказ значајних вишепородичних стамбених склопова крајем 19. и током 20. века с фокусом заједничке просторе, извор: аутор

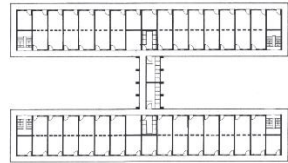
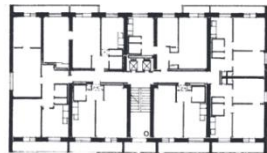
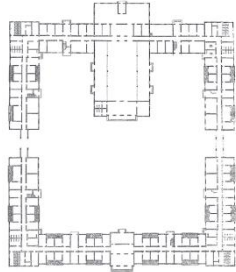
		специфичности везане за заједничке просторе у пројектима вишепородичног становања	издвојена карактеристична скица, схема, изглед фотографија или архитектонска основа/пресек
Период*: Година: Кц/ В/ СН ¹²⁴ Назив објекта ¹²⁵ : Град, земља: пројектанти:	(1) 1859 СН Радничко насеље Фамилистер де Гиз (<i>Le Familistère de Guise</i>) Гиз, Француска Жа-Баптист Андре Годин	три главне повезане зграде с заједничким просторима (наткривени атријуми, обданиште, школа, купатило и позориште) - прокламована кооперативна, организована, колективна визија рада и живљења	основе објеката (горе) и приказ централног дворишта (организовање дечјег бала) (доле) (Heckman et al., 2018, p. 14; <i>La cour du pavillon central en fête</i> , n.d.)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(1) 1870. В Објект у ул. Перлбергер 14 (<i>Perlberger Strasse 14</i>) Берлин, Немачка -	зграда са заједничким просторима, дељене кухиње и ВЦи на међуспратовима за радничке породице	типска основа (Heckman et al., 2018, p. 15)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(1) 1890-1930. В Чикаго дворишта (<i>Chicago courtyards</i>) Чикаго, САД -	степеништа којима се приступа из уређеног дворишта служе као полујавни простор између дворишта и стамбених јединица	основа приземља (Heckman et al., 2018, p. 15)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(1) ~1900. В Зграда Басена (<i>Bassena House</i>) Беч, Аустрија -	кухиња као, отвореније, предсобље у односу заједничку комуникацију на стамбени простор	типска основа (Heckman et al., 2018, p. 16)
Период:	(1)	дељена купатила и перионице на сваком спрату	типска основа (Heckman et al., 2018, p. 16)

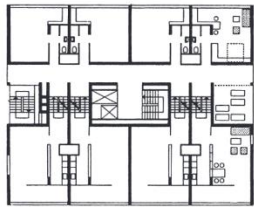
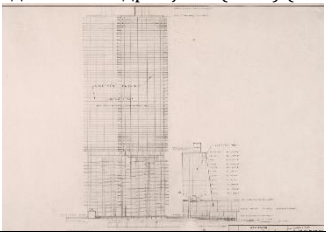
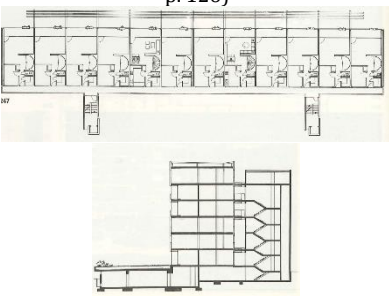
¹²⁴ концепт вишепородичне зграде (није изведено) (Кц) / вишепородична зграда (В) / стамбено насеље (СН)

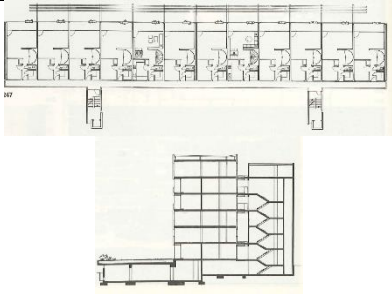
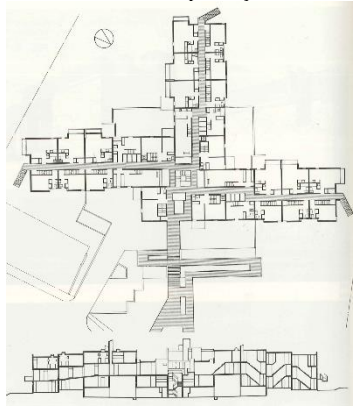
¹²⁵ **пројекат и цртежи се појављују и у одабраним пројектима везаним за привременост-Табела 7 - специфичност је што садрже неки облик привремености у организацији простора, док такође имају значајно место у развоју заједничких простора вишепородичног становања

Година: 1902-1908. Кц/ В/ СН Назив објекта: Херне Хил Пибод насеље (<i>Herne Hill Peabod Estate</i>) Град, земља: Лондон, Уједињено Краљевство пројектанти: -		
Период: (2) Година: 1919-1922. Кц/ В/ СН Назив објекта: Џустус Ван Ефен Комплекс (<i>Justus Van Effen Complex</i>) Град, земља: Роттердам, Холандија пројектанти: Михел Бринкман	омогућен транзит кроз блок (формиран полујавни карактер) с пројектованим пролазима кроз блок (пешаци и возила); унутрашњи простор блока - приватне и колективне баште, као и заједничка услужна зграда у центру; становима у приземљу и на спрату се може приступити са великог отвореног простора у блоку, док станови на другом спрату су повезани с „улицом у ваздуху“ дуж целог комплекса (ширине од 2,3 до 3,3m) -реафирмисање улице као елемента који повезује колективне стамбене јединице	сегмент другог спрата с улицом у ваздуху комуникацијама и заједничким издвојеним простором - десно (лево), карактеристичан попречни пресек с издвојеном „улицом“ (десно) (Per & Mozas, 2013, pp. 41, 49)
Период: (2) Година: 1922. Кц/ В/ СН Назив објекта: Зграде-виле (<i>Immeubles Villas</i>) Град, земља: - пројектанти: Ле Корбизје	пројекат стамбеног суперблока који се састоји „појединачних“ кућа Цитрохан, постављених једна поред друге или једна на другу (спајање појединачних „ћелија“) и повезане ходницима и отвореним терасама -цела зграда се позиционира око отвореног дворишта (пружа рекреативне садржаје за становнике), док су заједнички простори, као што су ресторани, друге заједничке просторије и слично, постављени на последњем спрату (видети узор Годинов Фамилистер). Корбизје је у овом концепту спојио традицију заједничког живота монаштва и фуријеризма (новог поретка)	основа концепта Зграда-вила (горе) и тродимензионални приказ објекта (доле) (Serenyi, 1967, p. 289)
Период: (2) Година: 1927-1930. Кц/ В/ СН Назив објекта: Карл Маркс Хоф (<i>Karl Marx Hof</i>) Град, земља: Беч, Аустрија пројектанти: Карл Ен	заједничка дворишта с објектима за перионице, купаонице, библиотеку, радње и ресторане	типска основа (Heckman et al., 2018, p. 19)

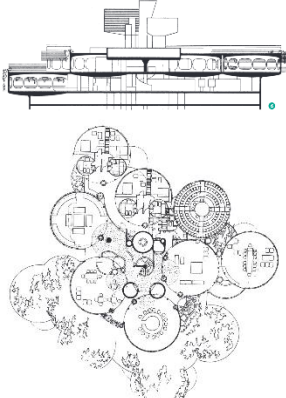
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1929. В Кућа-комуна у улици Лестева (некада улица Шаболовка) Москва, СССР (Русија) Волфензон и Волков	Прва кућа-комуна у Москви с заједничким кухињама, заједничким купатилима и клубом на етажи (40 станова је поседовало индивидуалне кухиње и купатила)	основа друге етаже (3-зај. кухиње, 4-зај. купатила, 5-клуб) и фотографија комплекса (Kalyukin, 2020, p. 75; Kramarenko & Belskaya, 2022, p. 50)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1930. В Наркомфин зграда (<i>Дом Наркомфин</i>) Москва, СССР (Русија) Гинзбург и Милнус	стамбене јединице су сведене на минимум - сви колективни простори су смештени у посебној згради - библиотеке, кухиње/кantine, терасе, простори за спорт и др.	основа друге и треће етаже (Heckman et al., 2018, p. 21)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(2) 1935. В Колективна кућа (<i>Kollektivhus</i>) Стокхолм, Шведска Свен Маркелиус	стамбена зграда поседује дневни боравак за децу, централну кухињу, заједничку сервисну већерницу, оставу за спортску опрему, ресторан, читаоницу и кровну терасу (храна је према захтеву могла да се доставља непосредно у стан)	типска основа (лево), основа с заједничким садржајима (десно) (Baylon, 1979b, p. 26; Heckman et al., 2018, p. 22)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1946-1952. В Стамбени блок у Марсеју (<i>Unité d'habitation</i>) Марсеј, Француска Ле Корбизје	замишљен као аутономни део града рађен од префабрикованих модула за 1.600 становника урбане заједнице –ресторан, теретана, базен, такође јаслице и вртић, заједничке трговачке „улице“, отворено приземље, велика заједничка тераса на крову (рекреацијски садржаји), као и централно коридорске комуникације с унутрашњим „улицама“ (<i>Rues Intérieures</i>) на сваком трећем спрату	основа типске етаже и сегмент попречног пресека с централним коридором (Heckman et al., 2018, pp. 184, 185)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1954. СН Шек Кип Маи насеље (<i>Shek Kip Mei Estate</i>) Хонгконг, Кина -	свака породица поседује само једну собу - кухиње и купатила су заједнички на етажама (издвојени пример двотракта)	типска основа (Heckman et al., 2018, p. 26)

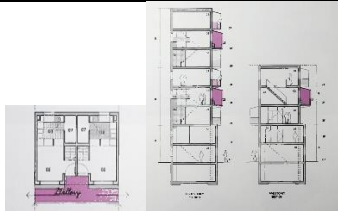
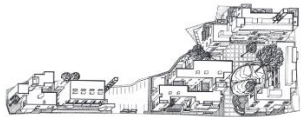
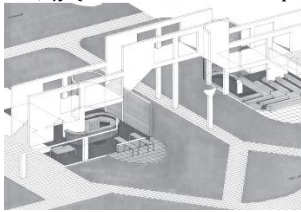
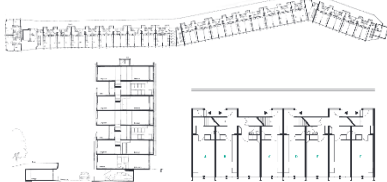
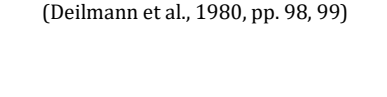
			
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3,4) 1955-1985. СН Микрорејони (<i>Микрореон</i>) широм бившег СССР-а и у оквиру Источног блока и утицао на градњу у Кини -	кроз анализу различитих параметара и стандардизованих грађевинских елемената, реализоване су бројне итерације објекта (50 милиона станова у СССРу) – сви објекти имају јасно дефинисане заједничке просторе или објекте	пример основе објекта (Heckman et al., 2018, p. 26)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3,4) 1957-1966. В Зграда Копан (<i>Edificio Copan</i>) Сао Пауло, Бразил Оскар Нимајер	у односу на типске кондоминијуме, има изражено присуство јавнијих садржаја у приземљу и сутерену објекта, што га дели на две зоне приступа, где друга зона, стамбена, је контролисаног приступа у потпуности.	основа приземља с јавним садржајима (лево), типска етажа (десно) (Valentim et al., 2019, p. 97)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3,4) 1957-1961. В Парк Хил (<i>Park Hill</i>) Шефилд, Велика Британија Луис Вомерслеј, Џек Лин, Ивор Смит	галерије, тј. „улице у ваздуху“, на сваком трећем спрату воде до група станова (види и Зид Бајкер и Џустус Ван Ефен комплекс)	типске основе објекта (заједничке комуникације и основе изнад без комуникација) (Heckman et al., 2018, p. 27)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1958. В Хонгшунли Комуна (<i>Hongshunli Commune</i>) Тианђин, Кина -	прокламовање комуне у односу над појединцем – резултат је компактни стамбени аранжман, где је већина активности организована у заједничким просторијама (купатила су била заједничка, заједничке канине су замениле појединачне кухиње, а и шиваће и дечије собе су понуђене као додатни садржаји)	основа етаже (Heckman et al., 2018, p. 28)

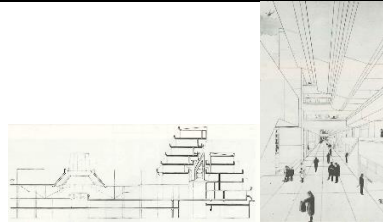
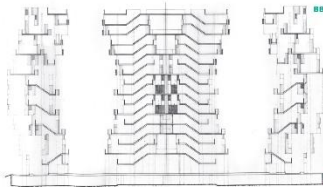
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(3) 1958. В Хансавиртел (<i>Hanasviertel</i>) Берлин, Немачка Јохан Ван дер Броек, Јакоб Бакема	унутрашњу улица (свака друга етажа) као хоризонтална комуникација која добија природно светло и има свој продужетак у облику отвореног заједничког простора на типској етажи у виду лође (за сунчање, седење и сл.) – пример где је стамбена кула креирана с унапређеним комуникационим простором (у односу на затворени коридор код Корбизјеа у Марсеју)	основа типске (Heckman et al., 2018, p. 45)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1963. В Марина град (<i>Marina City</i>) Чикаго, САД Берtrand Голдберг сарадници	„град у граду” - поред две стамбене куле, комплекс садржи пословне просторије, позоришта (биоскопе), неколико ресторана, малопродајних објеката и др., где је су заједнички простори, у овом случају јавније намене и комерцијалног типа	карактеристичан изглед стамбене куле (десно) и мањи објекат с заједничким садржајима (лево) (Goldberg, 1960)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1965. В Објекат Ригел, Стамбени комплекс Сандхеиде (<i>Maisonette-Riegel, Wohnbebauung Sandheide</i>) Хохдал, Немачка Валтер Арнс	кондоминијум од шест етажа са дуплекс становима којима се приступа преко заједничке спољне галерије, зграда је благо уздигнута и испод је подземна гаража, што становима у приземљу даје баште на делу крова гараже, издвојене вертикалне комуникације	типска етажа с галеријама и карактеристичан попречни пресек (<i>Architekturbüro Walter Arns, Wohnbebauung, Städtebau - Fachbuch Architektur</i> , n.d.; Deilmann et al., 1980, p. 126)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1965. В Објекат Ригел, Стамбени комплекс Сандхеиде (<i>Maisonette-Riegel, Wohnbebauung Sandheide</i>) Хохдал, Немачка Валтер Арнс	кондоминијум од шест етажа са дуплекс становима којима се приступа преко заједничке спољне галерије, зграда је благо уздигнута и испод је подземна гаража, што становима у приземљу даје баште на делу крова гараже, издвојене вертикалне комуникације	типска етажа с галеријама и карактеристичан попречни пресек (<i>Architekturbüro Walter Arns, Wohnbebauung, Städtebau - Fachbuch Architektur</i> , n.d.; Deilmann et al., 1980, p. 126)

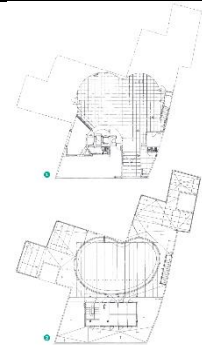
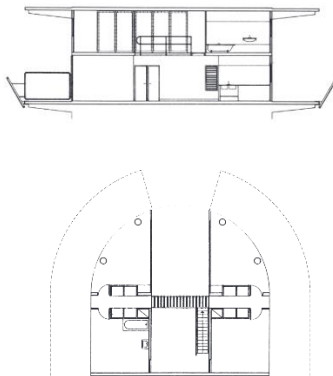
		
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1965. В Слоух Лејн (<i>Slough Lane</i>) Лондон, Велика Британија Клифорд Веарден и сарадници	основа прве етажe и карактеристичан пресек (Deilmann et al., 1980, p. 150)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1967. В Балфрон Кула (<i>Balfon Tower</i>) Лондон, Велика Британија Ерно Голдфингер¹²⁶	основа типског спрата, цртеж од стране студија Егрет Вест рађен због реконструкције куле (Williams, 2019)

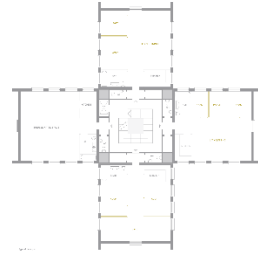
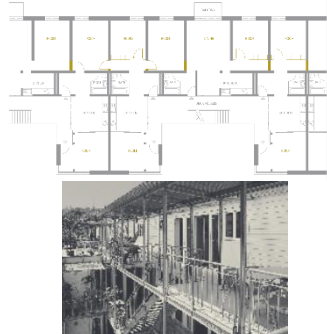
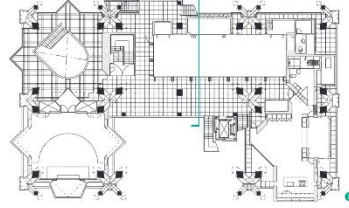
¹²⁶ архитекта је са својом супругом краћи период одлучио да станује у стану тог објекта како би боље сагледао живот људи, комшија у објекту и то кроз директно лично посматрање простора и људи и комуникације са комшијама (као равноправан станар у објекту), путем извештаја скупштине станара и службеника задужених за одржавање у објекта, као и путем запажања у својству стручњака, архитекте, у вези са тренутним и будућим планирањем простора

Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1967. В Хабитат 67 (<i>Habitat 67</i>)** Монреал, Канада Моше Сафдие и Давид, Барот, Булва	просторна композиција префабрикованих модула формира сложену структуру налик терасама са различитим, испреплетеним отвореним просторима и стазама (видети и сличан пројекат Израел Хабитата 1969-1970.)	фотографија структуре модула и отворених простора (Heckman et al., 2018, p. 258)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1969. В Торес Бланкас (<i>Torres Blancas</i>)** Мадрид, Шпанија Хавијер Саенц де Оиза	„вертикални вртни град“ – заједнички простори обухватају: велики приступни простор у приземљу објекта, који укључује атријум, отворене и затворене степенице и лифтове; двоспратни заједнички простор на крову, који је првобитно имао базен, бар и ресторан - сада су канцеларије	пресек објекта у делу поткровља, основе поткровља с заједничким просторима (доле) (Heckman et al., 2018, pp. 236, 237)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1969-1982. В Зграда Зид у насељу Бајкер (<i>Byker Wall - Byker Estate Regeneration</i>) Њукасл, Велика Британија Ралф Ерскин	Заједнички простори у приземљу обухватају дневни боравак, ТВ салу, простор за прање веша и мали стакленик у близини баште (омеђују веће заједничке јавне просторе - служе за одвајање од ниских стамбених јединица). На неким спратовима постоје „собе за хоби“ (простор за активности), собе за госте са приватним приступом (као резервне собе за неке станове) -заједнички простори, простори за састанке и „соба за хоби“ били су распоређени на различитим деловима објекта, „разбацани“ како би се побољшало заједничко животно искуство. Приватне баште на јужној страни (видети и Наркомфин зграду)	тродимензионални приказ објекта Зид (горе), сегмент основе с галеријом и увученим улазом у два стана (предсобљем) (доле лево), два карактеристична попречна пресека (доле десно) (Per & Mozas, 2013, pp. 409, 412, 413)

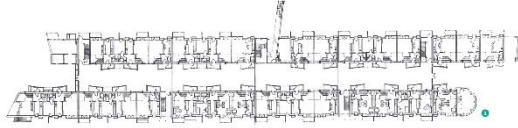
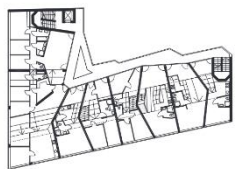
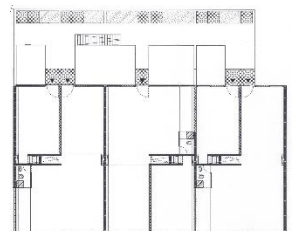
			
Период: (4,5) Година: 1969-1992. Кц/ В/ СН СН Назив објекта: Даиканјама терасе (<i>Daikanyama Hillside Terrace</i> **)	Токио, Јапан Фумихико Маки	адаптивни раст групе зграда уз серију јавних и полујавних простора	тродимензионални приказ изграђене структуре и отворених простора између (Heckman et al., 2018, p. 30)
Период: (4) Година: 1971-1973. Кц/ В/ СН В Назив објекта: Касбах (<i>Kasbah</i> **)	Хенгело, Холандија Пиет Блом	База објекта (потпора) представља заједнички кров над скупом кућа, приземље је слободно и представља отворени заједнички простор	карактеристичан сегмент заједничког простора у приземљу структуре објекта – слободан за коришћење и адаптацију (Heckman et al., 2018, p. 303)
Период: (4) Година: 1972. Кц/ В/ СН В / СН Назив објекта: Робин Худ баште (<i>Robin Hood Gardens</i>)	Лондон, Велика Британија Алисон и Питер Смитсон	два линеарна објекта с главном комуникацијом на свакој трећој етажи, слично Корбизјеовом објекту у Марсеју су „улице на ваздуху“ – простор за комуникацију и дружење ширине око два метра, али шире испред улаза у станове - формирају нише (предсобља), на позицијама преламања линеарне структуре објекта садрже делом вертикалне комуникације и делом заједнички складишни простор (види и Зид Бајкер и Џустус Ван Ефен Комплекс)	основа типске етаже с „улицом у ваздуху“ (свака трећа етажа) (горе), карактеристичан попречни пресек (доле лево) и сегмент типске основе с комуникацијом – проширење, предсобље код улаза у станове (доле десно) (Heckman et al., 2018, pp. 190, 191)
Период: (4) Година: 1972. Кц/ В/ СН В / СН Назив објекта: Насеље Фоундлинг (<i>Foundling Estate</i>)		два стамбена склопа с око 400 станова пројекат је осмислио заједничку пешачку улицу између два објекта,	карактеристичан пресек и приказ пешачке улице (Deilmann et al., 1980, pp. 98, 99)

Град, земља: пројектанти:	Лондон, Велика Британија Патрик Хоџкинсон		
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1974. В Валден 7 (<i>Walden 7</i>)** Барселона, Шпанија Рикардо Бофил	форма сложене групе високих зграда (16), са заједничким централним двориштима, мрежа хоризонталних циркулација повезује два нивоа и грана се око више отворених простора (дворишта) формирајући простор случајних сусрета, паралелно с функцијом ходника до појединачних улаза у станове.	карактеристичан пресек кроз комуникације и заједничке просторе у објекту (Heckman et al., 2018, p. 241)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1976-1985. В Алт-Ерла Парк (<i>Alt-Erlaa Residential Park</i>) Беч, Аустрија Хари Глук	„вертикални баштенски град“ - бројни заједнички простори у централном делу објекта подстичу контакте суседа и садржи простране терасе као замену за индивидуалне баште	карактеристичан пресек објекта (Heckman et al., 2018, p. 32)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1976. В Кале Дона Марија Колонел (<i>Calle Dona Maria Colonel</i>) Севиља, Шпанија Орtiz Круз	грађено као објекат у густо насељеном центру Севиље ипак објекат омогућава заједничке просторе кровне терасе и дворишта	основа приземља с унут рашњим двориштем (горе) и основа крова с заједничком терасом (доле) (Heckman et al., 2018, p. 104)

			
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1977. СН Моленлет (Molenvliet)** Папендрехт, Холандија Франс ван дер Верф	пројекат спроведен као концепт „Отворене зграде“ уз партиципативно пројектовање, формирани полујавни заједнички простори башта	улазно двориште у оквиру објекта (Molenvliet, n.d.)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(4) 1985-1987. В Немаусус (Nemausus)** Нимес, Француска Жан Нувел, Жан-Марк Ибос	објекат с префабрикованим елементима, заједнички простори обухватају галерије на сваком другом нивоу која с једне стране је приступна, с друге стране подужног дела објекта је простор за индивидуалне терасе	карактеристичан попречни пресек последње етажe (горе) и сегмент основе спрата (доле) с галеријом (Heckman et al., 2018, p. 195)
Период: Година: Кц/ В/ СН	(4) 1989. Кц	зграда с централним језгром и околном галеријом, уз коју су формирани у целом кругу инфраструктурни простори стана (вц, оставе и инсталационе вертикале) чинећи одвојен	основа типске етажe (Schneider & Till, 2007, p. 102)

Назив објекта:	Објект у Инголштату (<i>House in the Piusviertel in Ingolstadt</i>) ^{127**}	предпростор у облику прстена у односу на остали приватан простор четири стана на етажи, који преиспитују границу приватног и заједничког простора објекта, тј. издваја се простор стана који конструктивно и формално постаје део заједничког, док је коришћење истог приватно	
Град, земља:	Инголштат, Немачка		
пројектанти:	Андреас Хилд		
Период:	(5)	пројекат објекта кооперативе - идеји заједничког живота у урбаном насељу, зонирање такође омогућава да се будуће промене изврше са лакоћом. Ове промене могу укључити могућност проширења једне јединице и смањења величине друге, што значи да укупан број станова није фиксан већ зависи од потражње, у спољном типске простору етаже поред вертикалне комуникације је довољно широк простор намењен и за окупљање	основа типске етаже и спољни простор за комуникацију и окупљање (Schneider & Till, 2007, pp. 105, 149)
Година:	1991.		
Кц/ В/ СН	В		
Назив објекта:	Убрбаунг у Хелмутштрассе (<i>Überbauung Hellmutstrasse</i>)**		
Град, земља:	Цирих, Швајцарска		
пројектанти:	АДП Архитектура и планирање		
Период:	(5)	тест модел за одрживо становање у складу са концептом „Отворене зграде“, при чему отворена структура оквира може бити различито просторно заузета заузета заједничким простором и стамбеним јединицама (свака јединица пројекат за себи) – садржи лође, баште, заједнички отворени простор у приземљу и другом спрату, као и кровну терасу	основа друге етаже с заједничким просторима (Heckman et al., 2018, p. 156)
Година:	1993.		
Кц/ В/ СН	Е / В		
Назив објекта:	Некст 21 (<i>Next 21</i>)**		
Град, земља:	Осака, Јапан		
пројектанти:	арх. супервизор: Јоситика Утида		
Период:	(5)	заједнички простори обухватају наткривени део између два линеарна дела објекта, приступне галерије на трећој етажи и повезане су мостовима на три тачке, као и просторије и радионица на почетку основе прве две етаже, приватан, али такође интересантан део је предпростора у становима –	основа приземља (Heckman et al., 2018, p. 204)
Година:	1994.		
Кц/ В/ СН	В		
Назив објекта:	Тиролтрасе (<i>Tyroltgasse</i>)		
Град, земља:	Грац, Аустрија		

¹²⁷ предлог пројекта рађен у оквиру Еуропан 1 (*Europen 1*) конкурсног позива 1989. године, чија је тема била фокусирана на промене у животним стилима, технологији градње и архитектонским ставовима - одговор на променљиве друштвене услове (Schneider & Till, 2007)

пројектанти:	Манфред Ковач, Хелмут Биеленски, Герхард Бреу	улазна партија у приземљу и предпростор на другом нивоу дуплекса - неодређене употребе	
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 1998-2000. В Мис Саргфабрик (<i>Miss Sargfabrik</i>) Беч, Аустрија БККЗ	пројектовано уз партиципативни приступ - зграда која комбинује колективни начин живота: заједничке објекте и различите сценарије радног и животног коришћења простора	карактеристична основа објекта (Heckman et al., 2018, p. 35)
Период: Година: Кц/ В/ СН Назив објекта: Град, земља: пројектанти:	(5) 1999. В Колнер Брет (<i>Kölner Brett</i>) Келн, Немачка Б&К, Бранхубер&Книс	широки приступни мостови који везују хоризонталне комуникације са становима објекте служе као додатни полуприватни балкони или терасе – предпростори, који чине заједничке просторе оријентисане ка корисницима појединачних или корисницима два суседна стана	схема различитих модула (лево) и основа приземља (десно) (Heckman et al., 2018, p. 210; Schneider & Till, 2007, p. 117) основа треће етаж (Heckman et al., 2018, p. 211)

*подела према периодима дефинисаним у поглављу 2.1.1:

Препознавање употребе привремености кроз историјски развој стамбене архитектуре 20. века

- (1) Период од краја 19. века до краја Првог светског рата
- (2) Период од 1918. до 1940. године – међуратне године
- (3) Период од 1940 до 1960. године – Други светски рат и послератна обнова
- (4) Период од 1960 до 1990. године - нови архитектонски концепти и покрети
- (5) Период од 1990. и прелаз у нови миленијум

Списак прилога

Табеле:

Табела 1 - Елементи уређења стамбеног простора на основу заступљености у периодима и пројектима стамбене архитектуре с аспекта привремености, извор: аутор

Табела 2 - Заједничке функције у Стамбеним насељима (*Large Housing Estates*), извор: (Antypenko & Benkó, 2022, p. 162)

Табела 3 - Подела по типу објекта за анализу студија случаја у оквиру централне зоне Новог Београда, извор: аутор

Табела 4 - Упоредни приказ општих података и карактеристика стамбених блокова на нивоу урбаног склопа, извор: аутор

Табела 5 - Врсте и положај заједничких простора у анализираним склоповима, извор: аутор

Табела 6 - Анализа принципа привремености у заједничким просторима предметних склопова, извор: аутор

Табела 7 – Примери употребе и развоја привремености из светске праксе крајем 19. и током 20. века, извор: аутор

Табела 8 - Приказ значајних вишепородичних стамбених склопова крајем 19. и током 20. века с фокусом заједничке просторе, извор: аутор

Слике:

Слика 1 - Три типа генерисања варијанти (лево-ексцесивна експанзија истраживаног простора, средина- балансирано истраживање, десно-неразумно сужавање простора истраживања), извор: (Fricke, 1996, p. 163)

Слика 2 - Релација оптималног решења комплексне структуре архитектонског простора, извор: схема аутора према (Samardžić, 1989)

Слика 3 - Приказ значајних карактеристика и тенденција у сваком периоду од краја 19 и током 20. века, извор: аутор

Слика 4 - Шема колективног становања, централизовање функција и редуковање простора становања на једну ћелију за живот (*living cell*), једна соба за сваку одраслу особу – функција ћелије је дневна и спаваћа соба, извор: (Teige, 2002, p. 17)

Слика 5 - просторни приказ више структура квадрат Л-тип система (лево) и модули МСБ система - приказ стамбене структуре (десно), извор: (Deilmann et al., 1980, pp. 173, 175) основа с матрицом и (десно), извор: (Deilmann et al., 1980, pp. 174, 175)

Слика 6 – Град без стајања, Архизум (горе лево), ходајући град Архиграма (горе десно), спиралне зграде, Курокава и Метаболисти, (доле лево), Палата забаве Седрика Прајса (доле десно), извор: (Branzi, 2006, p. 112; Kurokawa, 1977, p. 56; Sadler, 2005, pp. 36, 39)

Слика 7 - Поређење између функционалних приступа креирању и дефинисању простора на Западу и у Јапану према Нишихари (више активности за један простор), извор: (Nishihara, 1968, p. 108)

Слика 8 - Померљиве преграде у јапанским кућама, према Нишихари (лево), и схема преграда из куће Шредер (десно) извор: (Nishihara, 1968, p. 109; Schneider & Till, 2007, p. 152)

Слика 9 - примери померљивих врата, схема аутора, према опису и илустрацијама: (Ching, 2012, p. 62)

Слика 10 - Амзбури кућа у Вилширу, Енглеска, арх. Џон Веб (1664) – два нивоа комуникација (1) ходници-црвена линија и (2) повезане просторије-плава линија), извор: аутор и (Evans, 1997, p. 73)

Слика 11 - Схема два система комуникације с просторијама у кући, лево- веза собе с собом, десно, коридори и опционо веза собе с суседном собом, извор: аутор, према подели од (Evans, 1997)

Слика 12 - Приказ појмова који на исти или сличан начин као истраживани појам привремености описују просторну и временску променљивост, извор: аутор

Слика 13 - Односи простора и времена у три временске и различите конципиране фазе: класично, модерно и савремено, извор: (Gausa et al., 2003, p. 626)

Слика 14 - Еволуирајући стандард по Фредерику Кислеру, извор: (Cody & Amoia, 2002, p. 165)

Слика 15 - Интересне сфере актера у изградњи архитектонског простора, извор: схема аутора, на основу (Samardžić, 1989)

Слика 16 - Простор недефинисане поливалентне просторије, Објекат у Западној улици 495, Њујорк, извор: (Schneider & Till, 2007, p. 134)

Слика 17 - потенцијални међусобни односи два простора – две собе, схема аутора, према извору текста и илустрација: (Ching, 2012, p. 218)

Слика 18 - Графика секвенце просторија (лево) и Леупенова анализа с распоредом истих и мањих и статичних просторија (купатило и сл.) (десно), (А - ланчани, линијски модел, В - модел звезде, С - модел звезде с централном просторијом, D - кружни модел, Е - мрежни модел), извор: (Leupen, 2006a, pp. 29, 30)

Слика 19 - Флексибилан намештај, извор (Schneider & Till, 2007, p. 190)

Слика 20 - Развој пресека кроз примену принципа раста, извор: (Habraken, 1987, p. 3)

Слика 21 - Приказ лабавог простора (десно) и приказ спајања два стамбена простора (лево), извор: (Schneider & Till, 2007, pp. 187, 189)

Слика 22 - Минимални стан у Амстердаму, 1932. (лево) и план објекта с минималним становима и заједничком колективном собом, 1930., арх. О. Хеслер у Каселу, Немачка (десно), извор: (Heckman et al., 2018, p. 21; Schneider & Till, 2007, p. 133)

Слика 23 - Клајнова анализа просторне организације малих станова из 1928, године (основа стана, путање, коридори кретања, слободне зоне), извор: (Lueder, 2017, p. 90)

Слика 24 - Приказ броја група принципа (1-4) у употреби на анализираним пројектима (лево), приказ броја појединачних принципа на употреби у оквиру пројеката (десно), извор: аутор

Слика 25 - схема модела бр. 1, извор, аутор

Слика 26 - схема модела бр. 2, извор, аутор

Слика 27 - схема модела бр. 3, извор, аутор

Слика 28 - схема модела бр. 4, извор, аутор

Слика 29 - Приказ заједничких унутрашњих и спољашњих простора у насељу Гементе, Амстердам, извор: (Wassenberg, 2018, p. 45)

Слика 30 - Стамбена средина према Илићу, извор: (Ilić, 1988, p. 125)

Слика 31 – Пример архитектонски значајног објекта кондоминијума – Зграда Копан у Сао Паулу, Бразил, горе – основа приземља с јавним садржајима, доле – типска етажа, извор: (Valentim et al., 2019, p. 97)

Слика 32 – Скица дељеног заједничког простора у систему простора једне Баугрупе (1-гостинска соба, 2-кухиња) , извор: (Корећ et al., 2015, p. 33)

Слика 33 - Различити нивои приватности простора, извор: схема аутора према (Ilić, 1988, p. 141)

Слика 34 - Заједнички простори у односу на зоне приватности и могуће кретање корисника од јавног ка индивидуалном (приватном) простору (3 – заједнички простор, И – индивидуални простор; 0- јавно, 1- полујавно, 2- полуприватно, 3 - приватно), извор: аутор

Слика 35 - Дијаграм непосредне околине стана, извор: аутор, према (Ilić, 1988)

Слика 36 - Делови заједничких простора стамбеног склопа (приватни простори, полуприватни (полујавни) простори; позиција и/или функција је ограничена у односу на стамбени склоп; захтева специфичне димензије простора), према подацима из анализе вишепородичних склопова - табела 8 и Д. Илић „Стан и породица“, извор: аутор

Слика 37 - Комплексност хоризонталних комуникација и заједничких простора објеката, лево- Наркомфин зграда, средина- стамбени објекат у Марсеју, десно- Валден 7 (лево и у средини су приказане типске етажне објеката, десно је приказана етажа 13. спрата), извор: аутор

Слика 38 - Приказ локације стамбених насеља у оквиру земаља источне Европе и посебно Источног блока у другој половини 20. века, извор: аутор

Слика 39- Изграђена структура и главне комуникације стамбених насеља (1-Централна зона Новог Београда,2-Келенфолд,Будимпешта,3-Петржалка,Братислава,4-Нова Хута,Краков,5-Балта Алба,Букурешт,6-Младост,Софија,7-Марцан,Берлин,8-Сасноваја Пољана,С.Петерсбург), извор: аутор

Слика 40 - Ходник као простор за трку и игру у новоизграђеном вишепородичном објекту у Загребу, инсерт из филма: Мој Стан, извор: (Berković, 1962) (лево) и Фотографија играња деце у отвореном заједничком простору на Новом Београду у време градње, извор: (*Stare Slike Novog Beograda*, n.d.)

Слика 41 - Могућности будућег становања у Београду у оквиру ГУП-а: 1- постојеће градско ткиво, 2-хотелско-апартманско флексибилно вишеспратно становање и јавни објекти дуж саобраћајница, 3-предграђа развојних породичних станова, 4-градске регионалне саобраћајнице (десно) и Ћелијски ивични блок, Град за три милиона становника, Ле Корбизје и Жанере, 1922. (лево), извор: (Bjelikov, 1975, p. 15; Frempton, 2004, p. 156)

Слика 42 – Урбанистичко решење Блока 21 и 22, извор: аутор

Слика 43 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 7, Блок 21, извор: аутор

Слика 44 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 8, Блок 21, извор: аутор

Слика 45 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 1, Блок 22, извор: аутор

Слика 46 – Урбанистичко решење Блока 23 и 28, извор: аутор

Слика 47 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 6, Блок 23, извор: аутор

Слика 48 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 9, Блок 23, извор: аутор

Слика 49 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 5, Блок 28, извор: аутор

Слика 50 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 7, Блок 28, извор: аутор

Слика 51 – Урбанистичко решење Блока 29 и 30, извор: аутор

Слика 52 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 6, Блок 29, извор: аутор

Слика 53 - Карактеристичне основе и пресеци Об. 8, Блок 30, извор: аутор

Слика 54 - Схеме појединачних заједничких простора с могућом применом принципа привремености, извор: аутор

Слика 55 - Хронолошки приказ значајних концепата, аутора, покрета, пројеката који обрађују тему привремености у току 20. века, извор: аутор

Биографија аутора

Борјан (Драган) Бранков, мастер инжењер архитектуре, рођен је у Панчеву, где је и завршио основну и средњу школу. Кандидат је школске 2010. године уписао Основне академске студије на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Назив инжењера архитектуре стекао је 2013. године са просечном оценом током студирања 9,47. Исте године уписао је мастер академске студије на истом факултету. Назив мастер инжењера архитектуре стекао је 2015. године са просечном оценом током студирања 9,79 и оценом 10 на дипломском раду код ментора професора Александру Вује.

Докторске академске студије уписао је 2015. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду и у року положио све испите предвиђене наставним програмом. Кандидат је под руководством ментора проф. др Ане Никезић пријавио тему докторске дисертације под називом „Развој савремених модела привремености у конципирању заједничких простора вишепородичног стамбеног склопа“ у току 2019. године.

У периоду од 2014. године учествује на архитектонско-урбанистичким конкурсима, самостално и као члан ауторских тимова, као и на стручним изложбама. Добитник је Сакура стипендије Јапанске Амбасаде у Београду за истраживачки рад са темом архитектуре у Јапану 2015. године.

Од 2016. је као истраживач стипендиста, од 2019. као истраживач сарадник, а од 2023, као виши стручни сарадник запослен у Институту за архитектуру и урбанизам Србија (ИАУС).

Од 2016. до године је био ангажован на научном пројекту ТР 36035 „Просторни, еколошки, енергетски и друштвени аспекти развоја насеља и климатске промене – међусобни утицаји“ финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Поред тога је у оквиру тима ИАУС-а учествовао на на 4 међународна пројекта (Светска банка, Interreg). У оквиру професионалног ангажмана ради у области пројектовања и урбанизма. Био је одговорни урбаниста, члан синтезних тимова и сарадник на више урбанистичких планова и пројеката рађених у оквиру ИАУС-а. На основу учествовања у изради урбанистичких планова и пројеката је освојио пет награда на међународним Салонима урбанизма.

Прилог 1

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Борјан Бранков

Број индекса Д 06/2015

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

РАЗВОЈ САВРЕМЕНИХ МОДЕЛА ПРИВРЕМЕНОСТИ У КОНЦИПИРАЊУ
ЗАЈЕДНИЧКИХ ПРОСТОРА ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАМБЕНОГ СКЛОПА

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 2

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора	Борјан Бранков
Број индекса	Д 06/2015
Студијски програм	Докторске академске студије, област истраживања Архитектура
Наслов рада	РАЗВОЈ САВРЕМЕНИХ МОДЕЛА ПРИВРЕМЕНОСТИ У КОНЦИПИРАЊУ ЗАЈЕДНИЧКИХ ПРОСТОРА ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАМБЕНОГ СКЛОПА
Ментор	др Ана Никезић, редовни професор

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 3

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

РАЗВОЈ САВРЕМЕНИХ МОДЕЛА ПРИВРЕМЕНОСТИ У КОНЦИПИРАЊУ ЗАЈЕДНИЧКИХ ПРОСТОРА ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАМБЕНОГ СКЛОПА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.